

ЮРІЙ МИЦИК

ДЖЕРЕЛА

З ІСТОРІЇ

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

СЕРЕДИНИ XVII

СТОЛІТТЯ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
НАН УКРАЇНИ

ЮРІЙ МИЦИК

ДЖЕРЕЛА
З ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Дніпропетровськ
ВПОП «Дніпро»
1996

Рецензенти:

М. П. Ковальський, доктор історичних наук, професор Острозького колегіуму (Остріг)

Г. К. Швидько, доктор історичних наук, професор (Дніпропетровський держуніверситет)

Відповідальний редактор — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор **Ф. П. Шевченко**

Монографія присвячена дослідженню всього комплексу джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. проти колоніального гніту Речі Посполитої. Проведена класифікація та систематизація джерел, визначена повнота, репрезентативність, ступінь достовірності, тощо кожної з категорій джерел та найважливіших пам'яток. Велика увага приділена дослідженню універсалів, наказів і листів гетьмана України Богдана Хмельницького, взагалі джерел до його політичної біографії.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів, краєзнавців.

Книга видається завдяки сприянню та матеріальній підтримці Дніпропетровського обласного управління культури, за що автор висловлює його працівникам щирю подяку.

М 0503020200—016

96

ББК 63.3(4 УКР)45

ISBN 5-7707-8858-5

© Ю. А. Мицик, 1996
© Г. Л. Іващенко,
художнє оформлення,
1996

ПЕРЕДМОВА

Останній bastion незалежної України — Галицько-Волинське королівство — впав 1349 р. і українські землі надовго опинилися під владою сусідніх держав, перетворившись на колонії. Тяжкий національний, релігійний та економічний гніт на більшості українських земель, що перебували під владою утвореної 1569 р. Польсько-Литовської держави — Речі Посполитої, викликав протидію українського народу, який, незважаючи на криваві каральні акції уряду Речі Посполитої, підіймався на боротьбу за волю та незалежність Батьківщини. Свідченням цього стало потужне повстання 1591—1596 рр., очолене К. Косинським, а пізніше — С. Наливайком. Національно-визвольні змагання українського народу, на чолі з запорозьким козацтвом, продовжили повстання М. Жмайла (1625), Т. Грясила (1630—1631), І. Сулими (1635), П. Павлюка, Д. Гуні та Я. Острянина (1637—1638). Кульмінаційним моментом боротьби українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої став 1648 рік, коли вибухнула Національно-визвольна війна під проводом гетьмана України Богдана Хмельницького.

Ця війна була загальнонародною. В ній брали активну участь козаки, селяни, містяни, православне духівництво, частина української православної шляхти. Незважаючи на неоднорідність соціального складу повстанців, різні програми окремих течій та угруповань повстанського табору, їх об'єднувало прагнення до ліквідації колоніального гніту, здобуття незалежності України. Хоча воєнні дії, що охопили всю Україну, призвели до численних жертв і матеріальних втрат, війна вже у перший рік (1648) відродила незалежність Української держави. На значній частині етнічних українських земель встановилася влада гетьмана, послабилася феодално-кріпосницька система, прискорився розвиток прогресивних капіталістичних відносин. Визвольна війна позитивно вплинула на прогресивні процеси в Європі та на Близькому Сході. Відтягнувши на себе сили феодално-католицької реакції, Українська держава тим самим об'єктивно сприяла Англійській буржуазній революції середини XVII ст.; під впливом Хмельниччини посилилася національно-визвольна боротьба чехів проти австрійських загарбників, боротьба балканських народів проти гніту Османської імперії. Звичайно, не всі наслідки цієї війни можна оцінювати однозначно. Це передусім стосується україно-російських відносин. Ухвала Переяславської ради (січень 1654 р.) та російсько-український договір 1654 р.* спричинилися до утворення союзу двох незалежних держав¹. Цей військово-політичний союз спочатку був рівноправним та взаємовигідним і сприяв подальшим успіхам українських військ у звільненні західноукраїнських земель від польських загарбників. Однак після грубого порушення російським урядом умов договору, укладення у 1656 р. Віленського перемир'я, рівноправність союзу було порушено. Подальший тиск з боку Москви призвів до вибуху російсько-української війни 1658—1659 рр. і вимушеного підписання українським урядом Переяславської угоди 1659 р., внаслідок якої Україна перестала бути незалежною і перетворилася на автономну частину Російської імперії. І все ж, незважаючи на втрату незалежності Української держави та її розчленування в другій половині XVII—XVIII ст., знищення решток її державності, світлі ідеали Національно-визвольної війни українського народу продовжували жити у пам'яті та діяннях нових поколінь борців за волю України.

Визвольна війна українського народу з самого початку привертала до себе увагу широкої європейської та близькосхідної громадськості. Її події висвітлю-

* В історичній літературі звичайно завершення війни датується 1654 р. Проте останнім часом відроджується думка про віднесення даної межі на пізніший період, оскільки й після 1654 р. Україна вела війну за визволення з-під влади Речі Посполитої західноукраїнських земель. Визнаючи певну рацію такого погляду, ми, однак, до проведення широкої наукової дискусії з цього питання будемо дотримуватися традиційного датування, дещо його скоригувавши. На нашу думку, період Визвольної війни можна датувати серединою XVII ст.

валися в тогочасній пресі, їй присвячували свої твори літописці, хроністи, меуаристи... Ця традиція гідно продовжувалася у подальші часи, а в українській історіографії Національно-визвольна війна стала одним з класичних сюжетів. Дослідники різних часів і країн зробили великий внесок у вивчення даного історичного явища, його причин та характеру, військових та дипломатичних аспектів тощо. Проте й досі чимало важливих проблем історії цієї війни залишаються малодослідженими, нерідко викликають гостру полеміку між представниками різних національних історичних шкіл та напрямів. На жаль, тривалий період бездержавності України негативно вплинув на розвиток української історичної науки. Вона головним чином розвивалася не завдяки, а всупереч волі держав-метрополій, за умов пильного контролю з боку офіційних структур і навіть відвертих репресій. До проблем історії цієї війни вчені хоч і зверталися досить часто, але переважно з кон'юнктурних міркувань, виклад подій здебільшого подавався у руслі схем та стереотипів імперської історіографії, без залучення нового джерельного матеріалу. Згадаємо хоча б гальмувачий вплив на дослідження сумнозвісних «Тез» ЦК КПРС до 300-річчя Переяславської ради. Догматичні, часом фальсифікаторські положення «Тез» було оголошено канонічними, а спроби вийти за межі цього «прокрустового ложа» призводили до репресій або до тривалого виключення дослідників з наукового життя (досить згадати долю відомого українського історика М. Ю. Брайчевського та його праці «Приєднання чи возз'єднання?»). Таке становище негативно позначилося і на дослідженні джерел з історії Національно-визвольної війни.

Не можна сказати, що ця проблема не привертала уваги дослідників. Вже в працях дворянських істориків (Д. М. Бантиш-Каменський, М. І. Маркевич) можна знайти окремі зауваження джерелознавчого характеру, щодо оцінки ступеня достовірності окремих пам'яток з історії війни. У 40—60 роках XIX ст. інтерес до даної проблеми зростає, про що свідчать праці відомих вітчизняних істориків та археографів О. М. Бодянського, М. О. Максимовича, М. І. Костомарова, а також російського історика Г. Ф. Карпова².

Перше спеціальне джерелознавче дослідження Національно-визвольної війни побачило світло 1878 р. Це була розвідка відомого українського історика народницького напрямку О. І. Левицького, що стосується літопису Самовидця³. Вона стала великим внеском не тільки у вивчення згаданої пам'ятки, а й українських літописів XVII—XVIII ст. взагалі. Вчений успішно розв'язав п'ять основних питань⁴ важливих для джерелознавчого дослідження пам'яток історичної думки: 1) виявив списки та редакції літопису Самовидця; 2) встановив найдосконаліші з них, текст пам'ятки відділив від пізніших нашарувань, запозичених з «Короткого опису Малоросії» (1740); 3) розв'язав низку питань стосовно історії походження пам'ятки, зокрема висунув гіпотезу про авторство Р. Ракушки-Романовського, яку й нині підтримують більшість спеціалістів; визначив два етапи в історії створення літопису (1648—1672 та 1673—1701 рр.); 4) висвітлив питання герменевтики, зробив важливі спостереження щодо повноти і достовірності даних літопису та політичних поглядів його автора; 5) здійснив спробу проведення джерелознавчого синтезу, виявив деякі зв'язки літопису Самовидця з пізнішими пам'ятками. Водночас поза увагою залишилися питання про соціальну суть джерела, аналіз сучасень пам'ятки був неповним. Зазначимо, що після публікації згаданої праці її автор відійшов від дослідження літописів і звернувся до конкретно-історичної проблематики (історія селянських рухів в Україні XVI—XVII ст., історія судочинства в Україні⁵). Тільки на схилі віку вчений підготував до друку твір Юхим Єрлича та нове видання Львівського літопису, але під час т. зв. громадянської війни його праця загинула. Вцілілим сигнальним примірником у подальшому активно користувалися М. Н. Петровський та О. А. Бевзо при підготовці до друку нового видання Львівського літопису⁶.

В останній третині XIX ст. прогресивну концепцію висунув видатний революціонер-демократ, класик української літератури І. Я. Франко. Вона базувалася на основі глибокого вивчення джерел, що були охарактеризовані в загальноючих історико-літературних, а також деяких спеціальних працях Великого

Каменяра. В центрі уваги автора перебували головним чином наративні та фольклорні джерела (мемуари, літописи та хроніки, польська публіцистика середини XVII ст; українські народні думи), він вперше дав їх узагальнюючу характеристику. Уважно аналізуючи питання походження цілої низки джерел, пов'язуючи їх з тими соціально-економічними та політичними умовами, за яких вони виникли, порівнюючи їх дані з даними раніше віддрукованих джерел, Франко успішно розв'язував проблему достовірності згаданих джерел. Зокрема, він блискуче проаналізував погляди польських публіцистів середини XVII ст., які писали про Визвольну війну, довів реакційність їх світогляду, що стояв на перешкоді до об'єктивного відображення ними Визвольної війни⁷.

У 1880—1881 рр. видатний український історик В. Б. Антонович написав першу узагальнюючу працю з джерелознавства історії України⁸, проте його характеристика джерел з історії Визвольної війни була занадто стислою. Значно повніше охарактеризував відповідні джерела, щоправда тільки наративні, відомий історик В. І. Іконников⁹. У своєму фундаментальному джерелознавчо-бібліографічному дослідженні він з'явив і критично розглянув практично всі відомі в історичній літературі дані про українські літописи та деякі інші джерела. Одночасно він висловив свої думки, що ґрунтуються на результатах власних сумлінних досліджень, стосовно авторства українських літописів, джерельної бази пам'яток, їхнього зв'язку з іншими історично-літературними творами. Деякі сюжетні лінії твору Іконникова продовжили К. Петрикевич та П. Г. Клепацький. Зробивши спробу встановити джерельну основу праці С. Величка, вони довели, зокрема, текстувальну залежність останнього від «Громадянської війни» (1681) польського хроніста С. Твардовського¹⁰.

Великий внесок у вивчення історії Визвольної війни зробив найвидатніший український історик М. С. Грушевський. Чотири книги «Історії України-Руси» він присвятив подіям середини XVII ст. При їх написанні вчений використав широке коло джерел, в тому числі й архівних, які вперше запровадив до наукового вжитку. Спираючись на методіку німецьких істориків та джерелознавців (Леопольда фон Ранке, Едуарда Бернгайма та ін.), Грушевський творчо застосував вироблені ним принципи аналізу історичних джерел. Це дозволило йому вирізнити коло найважливіших джерел, ретельно їх проаналізувати і подати точну картину ходу війни¹¹, а висновкам вченого передувала велика копітка робота над документами. Так, він встановив ім'я анонімного автора Львівського літопису (Михайло Гунашевський)¹², вплив праці І. Битомського «Облога Замостя» на хроніку Йоахима Пасторія тощо.

Джерелознавчі студії М. С. Грушевського з історії Визвольної війни успішно продовжували його учні — Стефан Томашівський та Іван Крип'якевич. Перший займався публікацією джерел, а другий показав блискучі зразки джерелознавчого аналізу. Саме І. Крип'якевич ще в 20-х роках поклав початок дипломатичному аналізу універсалів та наказів Б. Хмельницького відроджуваної Української держави¹³, спробував реконструювати склад гетьманського архіву¹⁴, що загинув 1708 р. під час знищення Батурина карателями Меншикова. Праці людини, яка мала європейську освіту, чудового знавця архівів надійно увійшли до золотого фонду української історіографії і чекають на своє перевидання. У радянські часи доля Крип'якевича складалася не так щасливо, але попри всі труднощі; іноді й цькування, йому вдалося видати найкращу з існуючих біографій Богдана Хмельницького, корпус документів гетьмана, встановити кілька підрбок гетьманських документів. Він розпочав публікації листів сподвижників Богдана, проаналізував деякі західноукраїнські літописи¹⁵. Поряд з І. П. Крип'якевичем в Західній Україні та еміграції діяли інші українські та польські вчені, які склали каталоги «записок іноземців», де висвітлювалися події Визвольної війни, дослідили окремі джерелознавчі питання¹⁶.

Після громадянської війни в УРСР джерелознавчі дослідження поновив М. Грушевський¹⁷, який повернувся з еміграції 1925 р. Деякі його колеги у цей період прагнуть створити нові курси з джерелознавства та історіографії історії України (Д. Багалій, М. Горбань)¹⁸, досліджують окремі джерела з історії Виз-

вольної війни, насамперед літописи та записки іноземців (праці А. Ершова, Б. Курца, С. Маслова, В. Перетца, В. Щербини та ін.)¹⁹. Дуже важливу і майже не досліджувану ділянку джерелознавства Національно-визвольної війни — (єврейські хроніки) — став розробляти Давид Маггид²⁰. У 30-х роках такі дослідження були продовжені професором Одеського університету С. Боровим²¹. Останній, до речі, показав тенденційність і значну недостовірність єврейських хроністів, встановив причини цього явища. Вірність основних висновків С. Борового підтвердив сучасний історик, директор Інституту єврейства у Варшаві Маврикій Горн, який зробив власні важливі спостереження²².

Після сталінських репресій 30-х років в українській історичній науці залишилося мало висококваліфікованих істориків. І все ж деякі з них навіть за тих важких часів спромоглися створити цінні джерелознавчі дослідження. Так, М. Петровський у 20-х роках видав кілька статей про українські літописи, а 1930 р. вийшла друком його фундаментальна праця, присвячена літопису Самовидця²³. Дослідження пам'ятки автор провадив на широкому тлі суспільно-політичного життя України XVII ст., ґрунтовно коментуючи всі важливі звістки. Коментар М. Петровського і досі тримає першість, жоден український літопис ні до цього, ні після цього не був так ретельно прокоментований. Автор значною мірою виявив ступінь достовірності згаданої пам'ятки. Десять років по тому, Петровський видав свій том історії України, в якому висвітлив події Національно-визвольної війни²⁴. Хоча це дослідження не є джерелознавчим, глибоке знання автором джерельної бази дуже відчутне, його тонкі зауваження не втратили свого значення й понині. У повоєнний час М. Петровський зі-своїм аспірантом О. Бевзо займався підготовкою до друку Львівського літопису і вдало охарактеризував суть світогляду автора пам'ятки — М. Гунашевського²⁵.

Гучний ювілей Переяславської ради, що святкувався 1954 р., мав суперечливе значення для історіографії. З одного боку, святкуванню надавався офіційний характер і при висвітленні подій 300-літньої давності історики не могли вийти за межі, окреслені вищезгаданими «тезами». А з другого — з'явилася можливість звернутися до проблем того періоду історії України. Серед потоку літератури, що ринув у зв'язку з ювілеєм, переважна більшість видань мала кон'юнктурний та популярний характер, але водночас вийшли і справді глибокі наукові дослідження. Це насамперед праці І. П. Крип'якевича та Ф. П. Шевченка²⁶. В них та деяких інших дослідженнях висловлювалися важливі думки про «Березневі статті», російські та інші джерела.

Наприкінці 50-х років інтерес наукової громадськості до проблем джерелознавства, історіографії, спеціальних історичних дисциплін посилювався. Хрущовська відлига створила сприятливіший клімат для творчого пошуку науковців, у тому числі у галузі українознавчих студій. У цей період вийшла в світ синтетична праця професора КДУ М. І. Марченка, присвячена українській історіографії. Значна увага приділена в ній літописам — джерелам з історії Національно-визвольної війни²⁷. Вчений відзначив деякі характерні особливості історичної думки доби феодалізму в Україні, погляди деяких літописців, насамперед автора Хмельницького літопису. Водночас Марченко занадто покладався на попередників і не досліджував історію тексту пам'яток. Це спричинилося до низки фактичних неточностей у його праці.

Застарілою методикою дослідження літописів користувався й О. А. Бевзо, що зумовило неправильне висвітлення ним питання про походження і джерельну основу Львівського літопису та Острозького літописця, помилкову оцінку достовірності деяких свідчень останніх²⁸.

У 60-х роках джерелознавство історії України розвивалося інтенсивніше. Тоді почали виходити щорічники, в яких джерелознавчі проблематиці відводилося важливе місце: «Історичні джерела та їх використання», «Історичні дослідження в Українській РСР», «Історико-географічний збірник», «Середні віки на Україні», «Минуле і сучасне Північної Буковини». Значно росла питома вага джерелознавчих публікацій на сторінках журналів «Архіви України», «Український історичний журнал», виходили джерелознавчі збірники, підготовлені істо-

риками Києва, Дніпропетровська, Львова. Це, безперечно, сприяло піднесенню загального рівня українського джерелознавства, зробило можливим появу цінних синтетичних праць з джерелознавства історії України Я. Д. Ісаєвича, М. П. Ковальського, І. П. Крип'якевича, М. А. Литвиненко, А. В. Санцевича, Г. К. Швидько та ін.²⁹. Не можна не відзначити вихід низки важливих джерелознавчих праць в інших республіках тодішнього СРСР. Це загальні джерелознавчі праці О. П. Пронштейна, М. М. Улащика та ін.³⁰, конкретно-історичні або джерелознавчі дослідження П. Г. Софінова, Л. В. Черепніна, О. В. Чистякової, Б. Ф. Поршнева, Б. М. Флорі, Л. В. Заборовського, Г. О. Саніна та ін.³¹.

В Україні побачили світ джерелознавчі праці, присвячені дослідженню українських літописів (О. М. Апанович, Я. І. Дзира, С. З. Заремба, О. Б. Коваленко та ін.)³², «записок іноземців» (Д. С. Наливайко, С. М. Плохий, Я. І. Полотнюк, В. С. Степанков та ін.)³³, документальних джерел, насамперед дипломатичних (Ф. П. Шевченко, М. Ф. Кучернюк)³⁴. Тоді до вивчення джерел з історії Визвольної війни звернувся і автор цих рядків, видавши протягом наступних 20 років цикл робіт з даної проблематики³⁵. На жаль, серйозним гальмом розвитку історичної науки в Україні стали негативні явища епохи застою. Саме тоді були закриті всі вищезгадані джерелознавчі щорічники, припинено або загальмовано видання збірників документів з історії України доби феодалізму, змінено тематику історичних журналів в Україні («Архіви України», «Український історичний журнал»), міжвузівських збірників, відомі дослідники були позбавлені можливості публікувати свою нову продукцію, а інколи й місця роботи (О. М. Апанович, М. Ю. Брайчевський, Я. Р. Дашкевич, Я. І. Дзира, О. С. Компан та ін.).

Лише останнім часом, за умов демократизації нашого суспільства, національного відродження України, здобуття її незалежності дослідники дістали можливість вільно займатися науковим пошуком. І хоча даються взнаки економічні труднощі, що стають на перешкоді налагодження нормального науково-дослідницького процесу і видавничої діяльності, все ж українські науковці на належному рівні підготували і видали визначні пам'ятки історичної думки України (хроніку Феодосія Софоновича, літопис Самійла Величка, «Історію Русів»), історично-мемуарний твір Г. Л. де Боплана, низку джерелознавчих праць О. М. Апанович, В. С. Степанкова, В. О. Шевчука та ін.³⁶. Розроблені широкі плани археографічної та джерелознавчої роботи, зокрема публікації «Українського дипломатарію XVI—XVIII ст.», корпусу документів Хмельницького, «Реєстру Війська Запорозького» (1649—1650 pp.) та інших пам'яток. Публікуються праці істориків з української еміграції та діаспори (Т. Мацьків, В. Остапчук, О. Прицак, Ф. Сисин та ін.). Аналіз історіографії проблеми дозволяє зробити висновок, що дослідниками вивчені лише окремі джерела, і накопичено певний позитивний досвід дослідження джерел, використання якого сприяло підвищенню рівня археографічних публікацій, ефективності наукових розробок історії Визвольної війни³⁷. Проте й досі не провадилося спеціального комплексного дослідження всієї сукупності джерел з історії Національно-визвольної війни, а деякі її категорії, наприклад протоколи допитів полонених українських повстанців («конфесати»), матеріали сеймів та сеймиків Речі Посполитої, військові реєстри коронних та литовських військ тощо, взагалі не привертали уваги вчених. Не досліджувалася й проблема структури джерельної бази історії війни, зв'язок між її компонентами. Все це значно гальмує вивчення джерельної бази історії війни, перешкоджає успішному розв'язанню багатьох проблем того часу. Тому головною метою пропонованого дослідження є комплексне вивчення джерел з історії Національно-визвольної війни. Автор використав широке коло джерел, як тих що публікувалися раніше, так і нововиявлених у архівах України, Білорусі, Росії, Литви, Польщі, ФРН та Італії. Аналіз головних археографічних публікацій (загальна кількість виданих джерел з історії війни перевищує 200), як і архівних фондів, подається нижче.

Дуже важливою і складною є проблема класифікації усього корпусу писемних джерел з історії Визвольної війни, оскільки вони і відзначаються своїм

багатством та різноманітністю. Виходячи з особливостей досліджуваного корпусу джерел, автор вважає найефективнішою класифікацію джерел за родами, видами та різновидами. Початковий поділ всієї сукупності писемних джерел за родами не викликав особливих ускладнень, хоч деякі категорії документальних джерел (сеймові діяріуші, посольські звіти, донесення й особливо епістолярні пам'ятки) мають чимало спільного з наративними джерелами. Подальший поділ вказаних родів за видами та різновидами проводився з урахуванням насамперед формальних ознак, а також змісту, тематики та призначення пам'яток. Отже, весь комплекс документальних джерел нами розділено на чотири групи, а саме: 1. Розпорядча документація вищих державних та церковних влад з питань внутрішньополітичного характеру — універсали, накази, грамоти, привілеї, укази тощо. 2. Дипломатичні джерела (міжнародні договори та угоди, міждержавна кореспонденція, дипломатичні інструкції, посольські звіти й реляції, записи дипломатичних переговорів); 3. Матеріали станово-адміністративних органів (матеріали сеймів та сеймиків Речі Посполитої — сеймові конституції, сеймові діяріуші, сеймові інструкції тощо; акти земських соборів у Росії); 4. Матеріали поточного діловодства («доклади», виписи, відписки тощо, актові книги Речі Посполитої, військові реєстри, офіційна та напівофіційна кореспонденція). Наративні джерела поділені на три види: 1) літературно-публіцистичні твори; 2) мемуарні джерела — щоденники та мемуари; 3) літописи та хроніки.

При класифікації документів даних видів на різновиди, групи й підгрупи враховувалося походження джерел, в якому середовищі, ким вони були створені (табір українських повстанців, табір феодално-католицької реакції, конкретна держава або особа). Походження, в чому переконують джерела з даної проблеми, суттєво впливає на їх форму, визначає відповідні оцінки зображуваних подій та явищ. Особливу увагу автор приділив фрагментарно збереженим і малодослідженим пам'яткам, створеним у таборі українських повстанців представниками відроджуваної Української держави.

Відзначимо, що робота над текстом даної книги була завершена у 1993 р.

Розділ I

ГОЛОВНІ АРХІВНІ ЗБРАННЯ З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Повноцінне дослідження джерел до історії Визвольної війни неможливе без максимально повного їхнього виявлення. Тільки встановивши склад та співвідношення опублікованої та неопублікованої частин існуючої джерельної бази, можна дійти аргументованих висновків про репрезентативність джерельної бази та придатність останньої для відновлення загальної картини Визвольної війни, її конкретних аспектів; ступінь достовірності використаних джерел при проведенні конкретно-історичних досліджень. Враховуючи дану обставину, автор приділив значну увагу пошуку джерел з історії визвольних подій у архівосховищах, які можна поділити на дві групи: 1) державні архіви, 2) відділи рукописів бібліотек та музеїв.

Огляд джерел з історії Визвольної війни провадиться за архівосховищами України, Росії, Білорусі, Литви та Польщі. Такий підхід дозволяє краще виявити особливість фондоутворення, а також джерельних комплексів, що там зберігаються. Водночас такий принцип викладу є зручним для дослідників, які будуть продовжувати наукові пошуки у даному напрямі.

1. Вітчизняні архівосховища

Найважливішим з вітчизняних архівосховищ, де зберігаються джерела з історії України, є Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАК), заснований 1947 р. Його попередником був Київський центральний історичний архів (1922), що з 1932 р. діяв під назвою Київський обласний історичний архів. До складу ЦДІАК увійшли також фонди ліквідованого Київського центрального архіву давніх актів (КЦАДА), що існував з 1852 р. 1977 р. до ЦДІАК були передані матеріали його харківської філії, утвореної на базі колишнього Історичного архіву¹. Найціннішим зібранням джерел з історії Визвольної війни в ЦДІАК є матеріали колишнього КЦАДА, передусім книги судово-адміністративних та фінансових установ Речі Посполитої. Саме тут накопичувалися джерела, що висвітлювали хід визвольної та антифеодальної боротьби народних мас України, оскільки саме до судів зверталися феодалі Речі Посполитої зі скаргами на своїх підданих. Ці книги писалися українською та польською мовами, хоча в Галичині пере-

важно вживали латинь. Згадані книги містять різнопланові матеріали, а документи, що входять до їх складу, відрізняються і за формою, і за способом фіксації. Вони представлені протоколами (чернетковими записами), індуктами (біловими записами), фасцикулями (зв'язками окремих документів), а також сумаріушами. Серед них можна вирізнити обляти (записи до книг оригінальних документів, що були представлені для фіксації) та видимуси (оригінальні копії, зняті з облят).

Серед значної кількості книг, що відклалися у ЦДІАК, створених у роки Національно-визвольної війни є порівняно небагато. Це пояснюється тим, що під час воєнних подій судово-адміністративні органи Речі Посполитої ліквідовувалися повстанцями там, де утверджувалася влада Української держави. Навіть якщо на якійсь території влада Речі Посполитої утримувалася, то й там судово-адміністративні органи діяли з перервами, викликаними походами українського війська, повстаннями в містах і селах. Крім того, повстанці часто знищували книги судово-адміністративних органів Речі Посполитої, оскільки добре усвідомлювали юридичне значення цих матеріалів як таких, що були підставою для утримання трудящих у феодалній залежності. Про сучасний стан збереженості книг судово-адміністративних органів Речі Посполитої середини XVII ст., що відклалися в ЦДІАК, свідчить табл. 1:

Гродські книги

володимирські	7 книг (ф. 28)
житомирські	3 книги (ф. 11)
кам'янецькі	4 книги (ф. 38)
крем'янецькі	18 книг (ф. 21)
луцькі	18 книг (ф. 25)

Земські книги

володимирські	3 книги (ф. 27)
луцькі	3 книги (ф. 26)

Магістратські книги

дубенські	1 книга (ф. 33)
кам'янецькі	4 книги (ф. 39)
ковельські	1 книга (ф. 35)

Підкоморські книги

луцькі	1 книга (ф. 24)
--------	-----------------

Ратушні книги

кролевецькі	1 книга (ф. 1767)
лохвицькі	1 книга (ф. 1528)
остерські	1 книга (ф. 1471)

Як бачимо, у 14 фондах ЦДІАК міститься 66 книг судово-адміністративних установ Речі Посполитої, в яких можна виявити джере-

ла з історії Визвольної війни. Частина цих матеріалів опублікована ще в дорадянський час².

Зазначимо, що в наведеній таблиці не враховані книги, в яких за описами нібито містяться документи середини XVII ст., а насправді їх немає. Так, джерел з історії Визвольної війни немає у книгах крем'янецького (ф. 20), луцького (ф. 23) магістратів, київського гродського суду (ф. 2), брацлавського земського суду (ф. 43), комісарського суду подільського воеводства (ф. 36), ратушних книгах Вижви (ф. 1473), Олики (ф. 30), Миргорода (ф. 1473). У книгах каптурового суду Волинського воеводства (ф. 17) та кам'янецького земського суду (ф. 37) немає документів, що безпосередньо стосуються історії війни. У книгах вінницького гродського суду XVII ст. (ф. 44) вміщена лише одна з луцьких гродських книг другої половини XVI ст. Відзначимо також, що у вищезгаданій Лохвицькій ратушній книзі (ф. 1528) є 13 мало-значущих документів, головним чином судових рішень з кримінальних справ за 1652—1654 рр. (1652 р.—1 документ, 1653—5, 1654 р.—6). Зовсім недавно ця книга у повному обсязі була опублікована А. М. Маштабеем, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило³. Тільки один документ — скарга писаря, посланого на збір пороховщини, на Грицька мельника від 1.11 (22.X) 1654 р. міститься в кролевецькій ратушній книзі. В остерській ратушній книзі кількість таких документів сягає десяти (5 з них припадає на 1648, а ще 5 — на 1654 р.). Це головним чином документи щодо продажу нерухомості остерському сотникові Стефану Лепеці⁴. В інших книгах, особливо з числа крем'янецьких та луцьких, містяться важливі документи, що дозволяють повніше висвітлити хід Національно-визвольної війни на Волині та Поділлі.

Певна кількість джерел з історії тих подій зберігається в інших фондах ЦДІАК. Це насамперед 15 монастирських фондів, у яких понад 100 гетьманських та полковницьких привілеїв та універсалів, судових документів, приватно-правових актів тощо. Переважна більшість згаданих джерел знаходиться у наступних п'яти фондах: Загоровський чоловічий монастир (ф. 2070), Жидичинський чоловічий монастир (ф. 2071), Дерманський чоловічий монастир (ф. 2072), Луцький чоловічий монастир (ф. 2073), Канівський чоловічий монастир (ф. 2077).

Важливі джерела відклалися також у колекціях документів ЦДІАК: ф. 220 — колекція київської Археографічної комісії, ф. 221 — «Нова Серія», ф. 223 — «Серія Б.» та деяких інших. Найбільшу цінність серед аналогічних фондів має «Колекція фотокопій документів про Визвольну війну українського народу 1648—1654 рр.» (ф. 1230). 1953 р. до ювілею Переяславської ради уряд Польщі передав АН УРСР фотокопії документів, що були виявлені в польських архівосховищах — АГАД (Варшава), ВДА у Гдан-

ську та Кракові, Ягеллонській (Краків) та Курницькій (Курник) бібліотеках, «Оссолінеумі» (Вроцлав), БПАН у Кракові та ін. Невелику частину фотокопій передали архіви Угорщини та Румунії. Нині даний фонд налічує 352 справи, деякі з них опубліковані вітчизняними археографами⁵. Проте більшість справ, що мають у своєму складі від одного до сотні документів, практично не запроваджена до наукового вжитку. Тим часом там зберігаються деякі документи, створені у таборі повстанців⁶, міждержавне листування правителів Османської імперії, Кримського ханства, Речі Посполитої, Молдавії, Франції та ін., що містять дані з історії Національно-визвольної війни. Переважна більшість джерел, фотокопій, які знаходяться у фонді 1230, створені у таборі, ворожому Українській державі. Це матеріали сеймів Речі Посполитої, універсали та накази короля Яна Казимира, членів уряду, військового командування та місцевої адміністрації Речі Посполитої, окремих магнатів⁷⁻⁸. Значний обсяг інформації щодо воєнних дій в Україні та Білорусі міститься у численних листах магнатів та шляхтичів — учасників каральних операцій. Їхні автори М. Потоцький, М. Калиновський, М. Остророг, А. Фірлій, Я. Вишневецький, С. Конєцпольський, численні представники середньої та дрібної шляхти, насамперед сім'ї М'ясківських, королівського секретаря М. Мегера. Є також аналогічні «вістові» листи. Найбільше листів фонду № 1230 висвітлюють хід Жовтоводської, Корсунської, Пилявецької, Берестецької битв, боїв під Білою Церквою і в Білорусії 1651 р. Так, в одній із справ⁹ містяться 30 листів, у яких висвітлюються події 1651 р., а також щоденник, у якому описуються бої під Берестечком від 27 червня до 2 липня 1651 р. Літописні, мемуарні та публіцистичні пам'ятки у фонді № 1230 малочисленні.

У ЦДІАК певна кількість джерел зберігається і у фонді № 353 («Чугуївська приказна ізба»), а також у фамільних та особистих фондах деяких дореволюційних істориків, наприклад О. Я. та В. О. Стороженків (ф. 261), Д. І. Багалія (ф. 749), О. С. Грушевського (ф. 1235), В. С. Іконникова (ф. 849), І. М. Каманіна (ф. 237), М. В. Юзефовича (ф. 837) та ін.

Значним вітчизняним сховищем джерел з історії Національно-визвольної війни є Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ), створений 1939 р. Спочатку він мав назву Центральний державний архів давніх актів, а потім (до жовтня 1958 р.) існував як філія ЦДІАК. Тут зберігаються переважно архівні джерела до історії Галичини з XIV ст. до 1939 р. Ці матеріали можна поділити на три значних комплекси залежно від особливостей фондоутворення. Насамперед, необхідно вказати на великий масив джерел, що відклялися внаслідок діяльності гродських та земських судів у XV—XVIII ст. Після ліквідації останніх у 1783 р. їхні матеріали увійшли до утвореного 1784 р. спеціального

архіву («Імперсько-королівське управління давніх гродських та земських актів Галичини та короборації документів»). Другий комплекс було створено внаслідок діяльності державних установ у період австрійського панування в Галичині (1772—1918). Він знаходився в політичному архіві львівського міського архіву, який, в свою чергу, увібрав до своїх зібрань матеріали магістрату Львова та інших установ міського самоуправління з XIV ст¹⁰.

Найбільшу цінність як джерело з історії Національно-визвольної війни мають документи, що входять до складу гродських та земських книг судово-адміністративних та фінансових органів Речі Посполитої у Галичині. Ці книги не мають принципових відмінностей від тих, що зберігаються у ЦДІАК. Про склад, різноманітність гродських та земських книг середини XVII ст. ЦДІАЛ, що містять у собі джерела з історії Національно-визвольної війни, свідчить табл. 2:

Гродські книги

белзькі	51 книга (ф. 1)
буські	9 книг і фасцикули (ф. 3)
галицькі	43 книги і фасцикули (ф. 5)
жидачевські	18 книг (ф. 7)
львівські	64 книги і фасцикули (ф. 9)
перемиські	82 книги (ф. 13)
сяноцькі	34 книги (ф. 15)
теребовельські	17 книг (ф. 17)

Земські книги

белзькі	10 книг (ф. 2)
галицькі	7 книг (ф. 6)
жидачевські	2 книги (ф. 8)
переворські	6 книг (ф. 12)

Таким чином, у 12 фондах ЦДІАЛ відкладалась більша, ніж у ЦДІАК, кількість гродських та земських книг (318 гродських і 25 земських, не враховуючи фасцикул). Наявність значної кількості книг середини XVII ст. у фондах ЦДІАЛ пояснюється насамперед кращою збереженістю цих джерел, а також тим, що судово-адміністративні й фінансові установи Речі Посполитої у Галичині не функціонували лише у жовтні — грудні 1648 і в травні — червні 1651 р.

Щоправда, не всі джерела з книг середини XVII ст. ЦДІАЛ стосуються безпосередньо подій війни. Йдеться насамперед про жидачевські, галицькі, буські та сяноцькі книги, де трапляються лише окремі документи з питання, що нами розглядається. Найбільша кількість джерел з історії Національно-визвольної війни міститься у львівських, а також перемиських і теребовельських гродських

книгах, на базі яких були створені великі археографічні публікації західноукраїнських істориків наприкінці XIX — на початку XX ст.¹¹.

Певна кількість джерел відкладалася у численних справах фондів органів місцевого самоуправління (19 з 41 магістратських фондів; 11 з 27 фондів сільських общинних правлінь). З магістратських фондів першорядне значення належить Львову (ф. 52), далі йдуть Белз (ф. 22), Броди (ф. 24), Дрогобич (ф. 29), Жовква (ф. 69), Мостиська (ф. 35), Самбір (ф. 43), Судова Вишня (ф. 123), Галич (ф. 723), Сокаль (ф. 740), Стрий (ф. 122) та ін. Крім того, джерела, що нас цікавлять, знаходяться у фондах релігійних установ, насамперед греко-католицької митрополичої консисторії (ф. 618), вірменської митрополичої консисторії (ф. 475) та ін. Так, фонд греко-католицької митрополичої консисторії налічує близько 20 справ, головним чином виписи з брестських, пінських, польських, київських гродських книг середини XVII ст., що стосуються різних церков та монастирів Західної України. Важливі джерела містить ф. 129 («Львівський Ставропігійський інститут»), тут відклалися справи львівського православного братства. Зі документ з цього фонду (королівські універсали, судові документи та ін.) проливають світло на деякі аспекти колоніальної політики Речі Посполитої напередодні й під час війни. Особливу цінність являють собою матеріали фонду 132 («Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн. 1517—1888 рр.»), що почав створюватися 1868 р. на основі оригіналів та копій, вилучених з фасцикулів львівських архівів. Тут є листи Б. Хмельницького, І. Виговського, Т. Носача, а також молдавських господарів В. Лупу, Г. Стефана і особливо представників правлячого класу Речі Посполитої¹². Окремі джерела можна знайти у деяких інших фондах ЦДІАЛ; зокрема фондах № 134, 684, та ін.

Серед матеріалів відділів рукописів бібліотек та музеїв України чільне місце належить матеріалам львівської бібліотеки ім. В. Стефаніка АН України (ЛБАН), що була створена на базі колишнього «Оссолінеума» 1940 р. Хоча 70% фондів останнього в 1945—1947 рр. було передано Польщі, відділи рукописів та стародруків ЛБАН зберігають велику кількість джерел з історії Національно-визвольної війни¹³. Серед рукописів і фасцикулів ЛБАН вирізняються насамперед три фоліанти¹⁴, що містять у собі понад сто документів, які висвітлюють головним чином хід воєнних дій у 1648—1651 рр. Їхніми авторами були переважно представники панівного класу Речі Посполитої¹⁵.

Майже не поступається попередньому архівосховищу зібрання Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України у Києві (ЦНБ). Особливу цінність мають наративні джерела, зокрема скорочена редакція «Кройніки о землі Полской» Ф. Софо-

новича, списки і редакції літописів Самовидця, Г. Грабянки, В. Ясинського, Й. Кроковського, Чернігівського літопису, а також «Поменник» і «Поминание» Золотоверхого Михайлівського монастиря у Києві¹⁶. Тут у зібранні відомого історика XIX ст. О. М. Лазаревського міститься велика кількість копій джерел середини XVII ст., що проливають світло на соціальну політику уряду Української держави (гетьманські і полковницькі універсали, купчі тощо)¹⁷. Не позбавлені цінності копії, зняті на початку XX ст. з низки документів «тек Нарушевича»¹⁸, які відклалися у відділі рукописів бібліотеки Чорторийських у Кракові.

Окремі джерела, головним чином універсали й листи Б. Хмельницького, грамоти В. Лупу, українські літописи та ін., зберігаються у відділах рукописів бібліотек та музеїв Харкова, Дніпропетровська, Чернігова¹⁹ та деяких інших міст України.

2. Архівосховища Росії

Найважливіший з усіх масив джерел з історії Національно-визвольної війни знаходиться в Російському державному архіві давніх актів у Москві (РДАДА). Тут зберігаються матеріали приказів — органів центрального управління в Російській державі XVI — початку XVIII ст. Пізніше ці матеріали увійшли до складу різних архівів Росії: Московського архіву колегії іноземних справ (1772), що сто років тому буде перетворений на Московський архів Міністерства закордонних справ; Розрядно-Сенатський (1763), Помісно-вотчинний (1786), Московський архів давніх справ (1782), які 1852 р. були об'єднані в Московський архів Міністерства юстиції; Межовий архів (1765), Державний архів Російської імперії (1829—1834 рр.), Московський двірцевий архів (1869), на базі яких після 1917 р. було сформовано «Давньосховище московського відділення Центрального історичного архіву РРФСР» (1925). 1931 р. цей архів було перетворено на «Державний архів феодально-кріпосницької епохи» (з 1941 р. ЦДАДА). Джерела, що походять з приказів ще в другій половині XVIII ст. за суто зовнішніми ознаками М. М. Бантиш-Каменський вдало поділив на три категорії: «книги», «дела» та «грамоти». До «книг» вписувалися найрізноманітніші джерела або їх копії (царські укази, грамоти, пам'яті, рішення Боярської думи, статейні списки, воеводські відписки та ін.)²⁰. «Книги» поділялися на дві групи: 1) утворені в діловодстві центральних урядових установ (приказів); 2) надіслані до Москви з місцевих установ у прикази. «Дела» (справи) мали подібний склад та походження, але були меншими за обсягом і звичайно не перепліталися. «Грамоти» вміщували не тільки власне грамоти, але й листи, пам'яті, «доклады» тощо.

Найважливіші джерела з історії Визвольної війни відклалися у фондах колишнього Посольського приказу, що займався питаннями зовнішньої політики Російської імперії, а також поєднаних з ними приказів, передусім «Малоросійського» та деяких інших. Особливу цінність мають «Малоросійські справи» (МС) 1522—1719 рр., що складаються з кількох тисяч одиниць зберігання. Понад 150 утворені в роки війни і безпосередньо стосуються до її історії. Саме тут зосереджено чимало документів Б. Хмельницького, матеріали головних російських посольств в Україну та українських посольств до Росії, тексти договорів українського уряду з Османською імперією, Річчю Посполитою, так звані «Березневі статті» — складова частина російсько-українського договору 1654 р. Зазначимо, що МС активно використовувалися ще дворянськими істориками, починаючи з М. М. Бантиш-Каменського, який 1779 р. склав ґрунтовний опис справ фонду. Завдяки зусиллям ряду істориків більша частина матеріалів МС, що стосується історії Визвольної війни, була видрукувана²¹. Аналізуючи ще не опубліковану частину МС, можна дійти висновку про їх відносно невелику цінність, якщо не брати до уваги матеріалів, що стосуються останніх років гетьманату Б. Хмельницького (1655—1657 рр.). Тут є лише одне важливе джерело — присяжні книги 1654 р. Білоцерківського та Ніжинського полків, видані сьогодні тільки у невеликих витягах²². У повному обсязі це джерело має бути опубліковане найближчим часом молодією дніпропетровською дослідницею М. В. Кравець. Присяжні книги у співставленні з відомим Реєстром Війська Запорозького (РВЗ) 1649 — початку 1650 р. дозволяють отримати цінну інформацію щодо адміністративно-територіального устрою відродженої Української держави та інших важливих питань. Варто визначити справу, в якій зберігається лист отамана Війська Донського Петрова до Б. Хмельницького. Тут повідомляється про заходи, вжиті на випадок можливого нападу татар 1654 р.²³ Певну цінність має інструкція («наказ») І. Івашеву — керівнику посольства в Україну²⁴, яке мало відбутися 1654 р., але залишилося нездійсненим. Дуже цікавими є дані про збір сином знаменитого Івана Сулими Василем на території Росії у Сівську військового загону, який мав виступити на допомогу Б. Хмельницькому 1654 р.²⁵

Зазначимо, що відомі справи про російсько-українські посольства, культурно-релігійні місії українського та білоруського духовенства до Росії часто друкувалися не у повному обсязі. Хоча не виданими при цьому залишалися звичайно другорядні матеріали, все ж вони дозволяють уточнити деякі питання хронології посольств, складу останніх. Так, у справі про посольство в Україну Г. Богданова залишилася невиданою тільки чолобитна князя С. Прозоровського до царя, яка містила дані про листування автора з І. Виговським²⁶. У видрукуваній раніше справі про перебу-

вання у Москві посольства повстанців на чолі з Ф. Вешняком, залишилося неопублікованими кілька «докладов» та пам'ятей. Останні переконливо доводять, що саме посольство Ф. Вешняка поклато початок українсько-російським дипломатичним відносинам на найвищому рівні²⁷. Цікаві дані з історії українсько-російських культурних зв'язків містяться у не друкованих раніше частинах справи про перебування в Росії української культурно-релігійної місії Феодосія Софоновича, Арсенія Сатановського і Єпифанія Славинецького²⁸. Деякі короткі справи («Выписка об избраниях и посвящениях киевских митрополитов», «Записка приездам гетманских посланцев...», «Выписка о даче... жалованья посыланым всякого чина людем к запорожским гетманам») ²⁹, а також збірник відписок путивльських та брянських воевод до царя щодо приїздів українських послів та гінців до Москви 1654 р.³⁰ дозволяють уточнити хронологію і склад українських та російських дипломатичних місій, походження деяких документів Б. Хмельницького, наприклад, його листа до воеводи М. А. Зюзіна³¹. Невелика справа «Докладная выписка о Малороссийском приказе и окладах подьячим с 1654 по 1690 г.» (кінець XVII ст.)³² дає можливість віднести початок діяльності Малоросійського приказу до 1654 р., хоча він остаточно сформувався тільки 10 січня 1663 р.³³

Цікаві джерела з історії Визвольної війни відклалися також у фонді № 229 («Малоросійський приказ»). Більшість з них опублікована у згадуваних вище археографічних виданнях. Слід зазначити, що деякі джерела з МС і фонду № 229 у XVIII ст. були помилково вміщені серед матеріалів Сибірського приказу (фонд № 230) і залишаються тут далі. Частина з них (матеріали посольств С. Мужилівського, Г. Унковського, документи Б. Хмельницького) була виявлена М. М. Оглобліним³⁴ і в подальшому опублікована, однак деякі важливі джерела, наприклад, лист переяславського наказного полковника Андрія Романенка до київського полковника Г. Ганджі від 01.05. (21.04) 1649 р.³⁵, залишаються в рукописі.

У фонді № 79 («Сношения России с Польшей») зберігається 9 «книг» та 89 «справ» середини XVII ст. Саме тоді питання про Україну висунулося у зовнішній політиці Росії на чільне місце. У фонді відкрилися матеріали російських посольств до Польщі Г. Кунакова, Г. Г. і Г. С. Пушкіних, А. І. Прончищева, В. Старого, Б. А. Репніна-Оболенського, а також матеріали про перебування послів та гінців Речі Посполитої у Росії — А. Киселя, А. Ласко, С. Тихановича (1648); Я. Млоцького, Д. Чеклинського, П. Вяжевича, П. Колинського (1649); Л. Бялбжеського, А. Пражмовського (1650); Ст. Вітовського, С. Обуховича, К. Обринського, Ю. Замойського, С. Голінського (1651); А. Пенцлавського, К. Уніховського (1652); Я. Млоцького (1653)³⁶.

«Книги» і справи, що вміщують матеріали російських посольств, мають великий обсяг. До них увійшли царські укази і грамоти, подання до Яна Казимира, дипломатичні інструкції, статейні списки, пам'яті про видачу жалування, транспортних засобів та ін., відписки послів та гінців, тексти промов у зв'язку з поверненням до Москви російських посольств, оригінали, копії та переклади різних документів, отриманих послами під час виконання своєї місії. Аналогічний характер мають посольські книги, пов'язані з перебуванням дипломатів Речі Посполитої у Росії. Вони містять королівські грамоти, відписки російських воєвод та приставів, пам'яті про «корм» та транспортні засоби, чолобитні різних осіб, записи ходу переговорів у Москві та ін.

Крім вказаних матеріалів у фонді № 79 зберігаються різні документи, привезені до Москви російськими та зарубіжними послами, рідше «вістовщиками», купцями, паломниками, діячами української та білоруської культури. Це переклади Зборівського у Крайцерківського мирних договорів³⁷, офіційної реляції про Берестецьку битву, збірники листів турецьких, кримських, молдавських, трансильванських і польських влад та дипломатів до Б. Хмельницького та ін.³⁸; інструкція послам Речі Посполитої до повстанців М. Зацвіліховському та З. Чорному³⁹; перехоплені повстанцями листи карателів, обложених під Жванцем 1653 р.⁴⁰. Велику цінність мають матеріали Земського собору 1653 р.⁴¹. Варто відзначити велику справу, що містить у собі матеріали розслідування у зв'язку зі скаргою Яна Казимира на порушення російсько-польського миру. Останнє виявилось під час проходження повстанських загонів через Брянський повіт під Рославль, здійсненого за згодою російських влад⁴². Інші матеріали являють собою головним чином чолобитні дипломатів, діячів православної церкви України, Білорусі та ін. Варто відзначити також матеріали посольств С. І. Шеїна і дяка Перфильєва у Могилів восени 1654 р. для прийняття «под государеву руку» жителів цього міста⁴³, гродську книгу Вітебська за 1651—1652 рр.⁴⁴, тексти промов, виголошених під час поховання короля Речі Посполитої Владислава IV⁴⁵.

Не менш важливими є матеріали «кримських справ», тобто фонду № 123 («Сношения России с Крымом»), який, незважаючи на величезну кількість джерел з історії Визвольної війни, тільки останнім часом став привертати до себе увагу науковців⁴⁶. Річ у тім, що доступ до цих матеріалів був донедавна дуже обмежений через штучні заборони, які й досі не відмінені остаточно. До 1648—1654 рр. відносяться 9 «книг» і 159 «справ», причому останні розподіляються за роками таким чином: 1648 р.— 26, 1649 — 38, 1650— 1651 — 24, 1652 — 14, 1653 — 19, 1654 р.— 15. Чільне місце у «книгах» належить матеріалам російських посольств до Криму, які очолювали С. Просетев, Т. Хотунський, І. Єляков, Д. Долгорукий,

Д. Хомяков; а також російських посольств на Валуйки, де відбувався традиційний обмін полоненими (статейні списки, інструкції, відписки і ін.). Подібні матеріали зберігаються у справах, з яких 17 стосуються посольств до Криму, 7 — на Валуйки, 13 — прийому посольств після повернення до Москви. Ще чотири справи містять у собі інструкцію послам (3 — послам до Криму, 1 — послам на Валуйки), а також 17 статейних списків (8 — послів до Криму, 9 — послів на Валуйки) і 13 збірок відписок послів до Криму. 16 справ містять дані про перебування в Росії кримських послів. У великій кількості у фонді представлені «расспросные речи» російських та українських полоняників, чолобитні російських послів і гінців тощо.

У ф. 123 зберігається також 41 лист 1648—1654 рр. кримських правителів: ханів Іслам Гірея III та Мухамед Гірея IV, великого візиря Сефер Кази-аги, нурадинів — Кази Гірея та Адиль Гірея, калги-султанів — Крим Гірея і Кази Гірея та ін.⁴⁷. Дві шертні грамоти 1648 р. були написані з волі хана Іслам Гірея III та кримського князя Маметші Сулешева⁴⁸, який звичайно був представником Кримського ханства під час переговорів у Валуйках. Всі згадані листи й грамоти були адресовані цареві Олексію І. Врешті, у Ф. 123 зберігаються два послання-відповіді російського царя Іслам Гірею III (1651) та калзі Кази Гірею (1654)⁴⁹. Матеріали цього фонду досить повно висвітлюють історію російсько-кримських відносин середини XVII ст. і водночас дають цінну інформацію з історії Національно-визвольної війни. Їх доповнюють матеріали ф. № 89 («Сношения России с Турцией»), що відносяться до середини XVII ст.: 1 «книга», 6 справ та 7 грамот. У «книзі» вміщено записи прибутків і видатків С. Куцева та М. Шишкина, відряджених до кордону для зустрічі турецького посла Мустафи⁵⁰. Серед справ найбільшу цінність має «Дело о приезде в Москву посланных от Войска Донского атаманов Андрея Васильева и Осипа Петрова», що охоплювало період від 16 вересня 1650 до квітня 1652 р.⁵¹ У ньому містяться дані про незавершений похід козаків Тимоша Хмельницького та Дем'яна Лисовця на Північний Кавказ, причому досить детально висвітлюються взаємовідносини українських повстанців з донськими козаками. Варто також вказати на лист грека Ф. Іванова, адресований цареві (від 11(1) серпня 1953 р.), в якому йдеться про жваві дипломатичні контакти між повстанцями і урядом Османської імперії, на відписку воеводи В. Оболенського про становище в Туреччині та про втечу з Османської імперії через Іран та Північний Кавказ кількох українських та російських «полоняників»⁵². Можна вказати й на деякі справи пізнішого періоду, але такі, що мають певні свідчення про події війни. Це стосується насамперед листа силістрійського паші Ся-уша до Б. Хмельницького (1657), листа шведського посла до султа-

на Мухамеда IV (1657) і справи про колишню невіільницю, киянку Тетяну Юрченко (1685)⁵³.

Серед грамот середини XVII ст. (ф. № 89) дві є оригінальними посланнями великих візирів Османської імперії Мустафи-паші та Азем-паші Б. Хмельницькому⁵⁴. Чотири інших листи були написані турецьким перекладачем Зульфікаром-ефенді й адресувалися Олексію I та боярину І. Д. Милославському⁵⁵. В одному з них (1651) турецький уряд скаржився на запорожців, які вчинили напад на Акерман⁵⁶. Особливо необхідно відзначити оригінальне послання турецького султана Ібрагіма Б. Хмельницькому, датоване 1647 роком. У ньому вождю Національно-визвольної війни пропонувалося зміцнювати союз з Кримським ханством, сповіщалося і про те, що то його гонець відправлений з винагородою у зворотню путь⁵⁷. Цей документ дозволяє переглянути деякі уявлення про передісторію війни, зробити висновок про серйозну дипломатичну підготовку повстання.

Порівняно невелика кількість джерел з історії Національно-визвольної війни зберігається у ф. № 68 ("Сношения России с Молдавией и Валахией"): 12 справ та 6 грамот, причому частина з них вже надрукована⁵⁸. У справах містяться матеріали про приїзд до Москви послів Молдавського господаря Василя Лупу та його боярина Ю. Євстаховича, а також господаря Георгія Стефана (С. та Ю. Матвееви; З. Юр'єв, М. Павлов, М. Юр'єв, Ю. Іванов, Ф. Юр'єв, І. Григор'єв)⁵⁹, послів валаського господаря М. Басараба (П. та М. Кондратьєви, Ф. Дмитрієв, П. Богданов, К. Мануйлов)⁶⁰ та сина одного з колишніх валахських господарів — Михайла Петрашка (І. Богданов)⁶¹. Крім того, тут зберігається справа про відрядження до Молдавії і Валахії російського посла Г. Самаріна 1654 р.⁶² Більшість із вказаних справ не має безпосереднього відношення до історії Визвольної війни. Серед інших найбільшу цінність має справа про приїзд посла К. Мануйлова до Москви⁶³, у якій містяться «расспросные речи» останнього. К. Мануйлов розповів про свою зустріч у Чигирині з Б. Хмельницьким, походження відомого гетьманського листа до путивльського воеводи Ф. А. Хилкова⁶⁴. В інших справах зберігаються нечисленні та стислі повідомлення про події Національно-визвольної війни⁶⁵, напади донців на Туреччину восени 1648 р.⁶⁶, татарський наскок на Молдавію 1652 р.⁶⁷, новини про становище у Туреччині та Криму⁶⁸. З чотирьох недрукованих грамот фонду особливу цікавість викликає лист Г. Стефана до Олексія I від 28(18) лютого 1654 р. з проханням про укладення молдавсько-російського союзу, а також позитивна відповідь царя (квітень 1654 р.)⁶⁹.

До «молдавських» та «валаських» справ близькі за змістом матеріали фонду № 40 ("Сношения России с Венгрией"), серед яких лише один припадає на роки війни⁷⁰ і містить у собі перекла-

ди середини XVII ст. російською мовою трьох листів трансильванського князя Д'ердя II Ракоці до Б. Хмельницького та І. Виговського та двох листів силістрійського паші Сияуша до Б. Хмельницького. Два листи Д'ердя II Ракоці від 30 березня 1654 р. друкувалися раніше за іншими списками⁷¹. У третьому листі, адресованому Б. Хмельницькому (від 30 січня 1654) трансильванський князь дає згоду відновити дружні стосунки⁷². Листи Сияуша (1653) торкаються питань зміцнення дипломатичних контактів між Б. Хмельницьким та адміністрацією провінцій Османської імперії у Північному Причорномор'ї⁷³.

Крім вищезгаданих, варто визначити й інші фонди РДАДА, в яких зберігаються джерела з історії Національно-визвольної війни. Це насамперед Розрядний приказ, його багатющі матеріали використовувалися дослідниками війни зовсім мало. Окрім вже відомих джерел⁷⁴ можна назвати низку документів, головним чином воеводських відписок, що містять дані про Жовтководську, Корсунську, Зборівську та деякі інші битви, дипломатичні контакти гетьманської адміністрації з Річчю Посполитою, Кримським ханством та ін.⁷⁵ До матеріалів Розрядного приказу близькі два невеликі фонди: № 13 («Справи про Україну») та № 12 («Справи про Польщу та Литву»). У першому з них тільки шість справ є джерелами з історії Визвольної війни, це насамперед чотири справи з архіву князя О. К. Розумовського — сина останнього гетьмана Лівобережної України, в яких наводяться копії XVIII ст. «Березневих статей» та відомого послання Б. Хмельницького до царя від 27 лютого 1654 р. з пропозиціями щодо правового стану України після Переяславської ради⁷⁶. В іншій справі відклалися копії привілеїв Яна Казимира 1650 та жалуваних грамот Олексія I (1654) містам Києву, Ніжину, Переяславу та Чернігову⁷⁷. Ще два джерела з цього фонду походять з паперів герцога Бірона. Писані німецькою мовою у 30-х роках XVIII ст. Карлом фон Васенбергом та анонімним автором, вони є стислою довідкою з історії запорозького козацтва та запорозької Січі⁷⁸. У фонді № 12 тільки одне джерело відбиває події Визвольної війни. Це італомовний твір, оригінал якого переховувався у Ватиканській бібліотеці, а копії з нього зняв 1825 р. Г. Штрандман і привіз до Росії⁷⁹.

У фонді № 150 («Дела о выездах иностранцев в Россию») містяться близько 70 справ, матеріали яких відносяться до 1648—1654 рр. Серед них найбільшу цінність мають три справи, що проливають світло на діяльність С. та Г. Кольчицьких, М. Колчинського і Т. Топоровського, які під час Національно-визвольної війни служили у Посольському приказі, брали участь у деяких російських посольствах в Україну і Польщу⁸⁰. Тут зберігаються документи про прийняття російського підданства втікачами з крим-

ської неволі (І. Гавриленко та Лячинко), які повідомили про деякі обставини дій ординців на Волині 1648 р.⁸¹

У фонді № 389 ("Литовська метрика") понад 40 рукописних книг уміщують невелику кількість документів з історії війни на білоруських землях. Документи однієї з них проливають світло на деякі події, що відбувалися в Луцьку⁸². Документи пізнішого часу з цієї книги стосуються біографії українського дипломата, автора Львівського літопису Михайла Гунашевського.

Серед інших фондів РДАДА можна вказати ще на два, в яких відкриті джерела з історії Національно-визвольної війни. Насамперед, це фонд № 181, де зберігаються «Кройника» Феодосія Софоновича (2 і 3 частини), літопис Василя Рубана, список історичної праці Григорія Грабянки та деякі інші джерела⁸³. У фонді № 196 (Ф. Ф. Мазурина) відкриті послання кримського хана Іслам Гірея III Б. Хмельницькому, датоване приблизно 1648 р., а також «вістовий» лист грецького архимандрита Макарія до царя Олексія I від 25.03.1654 р.⁸⁴. У останньому повідомлялося про серйозне занепокоєння турецького уряду та яничар значним посиленням військового потенціалу України та Росії після укладення між ними військово-політичного союзу 1654 р.

Якщо говорити про інші архівосховища ближнього зарубіжжя, то всі вони значно поступаються РДАДА. І все ж увагу дослідників варто звернути на зібрання Центрального державного історичного архіву Білорусії у Мінську (ЦДІАБ). Архів був заснований 1938 р. на базі Могилевського історичного архіву (1927—1928), пізніше йому були передані дореволюційні фонди держархівів Вітебської та Гомельської областей. 1963 р. ЦДІАБ переїхав до Мінська, де йому доручили зберігання також фондів держархіву Мінської області⁸⁵.

ЦДІАБ має у своєму складі великий масив книг гродських, земських, підкоморських і каптурових судів різних міст Білорусії XVI—XVIII ст. (усього 37 фондів в тому числі 14 — фонди гродських судів, 18 — земських), які в дуже незначній мірі вивчені дослідниками Національно-визвольної війни. Слід зауважити, що у книгах середини XVII ст. питома вага джерел з зазначеної проблеми значно нижча, ніж у відповідних книгах в Україні. Ця обставина пояснюється тим, що основна частина білоруських земель перебувала на значному віддаленні від головного театру військових дій. Тут розмах визвольної боротьби в середині XVII ст. був слабкішим, ніж в Україні, і тому число скарг — головного джерела з історії Національно-визвольної війни в судових книгах порівняно невелике. Типовим прикладом цього є 14 збережених книг дорогичинського суду (7 — 8 актових, 4 «поточних», 3 — «декретованих»), писаних головним чином латиною. Тут вдалося виявити тільки окремі документи з історії війни, зокрема «Реєстр до-

мів та місць, як лядської, так і русинської (релігії)» 1650 р., згідно з яким більша частина з 88 будинків Дорогичина була спалена під час боїв у 1648 р.⁸⁶ Проте вважаємо досить перспективним подальший пошук джерел з історії Національно-визвольної війни у судових та магістратських книгах Білорусі XVII ст. Особливо це стосується міст південної та південно-східної Білорусі: Браслав, Брест, Мстислав, Пинськ, Речиця, Слуцьк.

Цінним комплексом джерел з історії Східної Європи XIV—XVIII ст. є частина величезного архіву князів Радзивилів (Не-свизького), що зберігається нині в ЦДІАБ. Дані з історії Національно-визвольної війни містяться у зібраннях виписів з судових книг України середини XVII ст. (житомирських, київських, кременецьких, луцьких та ін.), а також матеріалах листування Януша Радзивила — командуючого військами Великого князівства Литовського, його брата Богуслава, а також сенатора Речі Посполитої Альбрехта Станіслава Радзивила⁸⁷. Тут зберігаються універсали та привілеї Яна Казимира, які дають можливість відновити деякі обставини ходу Визвольної війни на українських та білоруських землях⁸⁸.

Порівняно невелика кількість джерел відклалася в архіві Петербурзького відділення Інституту історії РАН (архів ПВІІ). Це передусім матеріали Петербурзької та Київської Археографічних комісій⁸⁹, що склали основу відомих публікацій з історії Національно-визвольної війни⁹⁰. Так, у фонді № 68 (“Зібрання київської казенної палати”) зберігаються окремі документи Б. Хмельницького, грамоти Олексія I, Владислава IV, Яна Казимира та ін.⁹¹ Копії аналогічних документів є в зібранні Д. М. Бантиш-Каменського⁹². У фонді № 115 (“Зібрання рукописних книг”) зберігаються оригінал історичного твору Петра Симоновського, редакції літопису Г. Грабянки та інші документи⁹³.

Незначна кількість джерел з проблематики, що нас цікавить, відклалася також у Центральному державному історичному архіві Росії, у Петербурзі, публічних бібліотеках Москви та Петербурга. Зокрема, заслуговують на увагу дослідників матеріали відділу рукописів Державної публічної бібліотеки Росії у Москві. Тут зберігаються колекції В. Лукашевича та М. Маркевича, акад. М. М. Тихомирова, списки й редакції літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Лукомського та ін., збірники, що містять «Березневі статті» 1654 р., копії документів Б. Хмельницького і т. ін.⁹⁴ Подібні матеріали знаходимо й у відділі рукописів Бібліотеки РАН у Петербурзі (БАН).

У відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина у Петербурзі (ДПБ) зберігаються оригінали літописів С. Величка, В. та І. Дворецьких, Ф. Софоновича, П. Кохановського⁹⁵. У зібранні Ф. Дубровського відклалася

чотири положенових документи, що мають безпосереднє відношення до історії війни, в тому числі Білоцерківської мирної угоди, а також копії листів Б. Хмельницького⁹⁶. У відділі «Россіка» зосереджено найповніше в колишньому СРСР зібрання іноземних друкованих джерел середини XVII—XVIII ст. з історії Національно-визвольної війни («летючі листки», брошури, хроніки тощо, писані польською, німецькою, французькою, латинською мовами).

Окремі джерела, головним чином універсали та листи Б. Хмельницького, грамоти В. Лупу, українські літописи та інші, зберігаються у відділах рукописів деяких інших міст Російської Федерації.

Винятково важливе значення для вивчення історії Національно-визвольної війни мають архівосховища Польщі. Це пояснюється тим, що значна частина українських земель свого часу перебувала під владою Речі Посполитої, і, природно, що саме тут було створено і збережено надзвичайно потужний комплекс джерел з історії Національно-визвольної війни. Він формувався переважно внаслідок зусиль уряду Речі Посполитої та її військового командування, спрямованих на придушення боротьби українського народу. Він відклався у архівах коронної та литовської канцелярій, книгах судово-адміністративних та фінансових установ (книгах САФУ), міського самоврядування, а також у фамільних архівах магнатських родів, особливо тих, що мали земельні володіння в Україні та Білорусії. Зауважимо, що значна частина українських земель після 1654 р. залишилася під владою Речі Посполитої і тому згадані зібрання поповнювалися різними джерелами з історії Національно-визвольної війни. Йдеться, зокрема, про документи повстанського табору, популярні серед шляхти рукописні збірники «сільва рерум», «міскеланеа». Після жовтневого перевороту та проголошення незалежної Польської Республіки радянський уряд передав Польщі низку матеріалів з польських зібрань, що опинилися в Росії після розділу Речі Посполитої та придушення російськими військами повстання Тадеуша Костюшко 1794 р. На жаль, значна частина цих матеріалів загинула в роки гітлерівської окупації Польщі. Після другої світової війни уряд СРСР передав урядові Польської Народної Республіки деякі фонди та колекції, що знаходилися у містах Західної України та Західної Білорусії, насамперед частину зібрань колишнього Національного інституту імені князів Оссолінських («Оссолінеум») у Львові. Тоді ж у ПНР склалася мережа держархівів, що після реформи 1975 р. набула такого вигляду: кілька центральних архівів, з яких матеріали до історії середньовічної та нової історії Польщі зберігаються у Архіві головному давніх актів у Варшаві (АГАД); 49 воеводських держархівів, яким підлягають повітові. Якщо ж узяти до уваги відділи рукописів бібліотек та музеїв, то можна з упевненістю сказа-

ти, що головна частина джерел з історії Речі Посполитої XVI—XVIII ст. (понад 860 тис. справ) знаходиться в архівах Варшави, Кракова, Вроцлава, Гданська, Познані, Любліна, Перемишля та деяких інших міст Польщі.^{97–98}

Якщо говорити про держархіви, то найпотужніший комплекс джерел з історії Польщі, а також України, Білорусі, Литви та деяких інших країн, зберігається в АГАД у Варшаві. Чільне місце в ньому належить фонду «Архів коронний у Варшаві» (АКВ). У АКВ відклатося 5617 справ за 1455—1796 рр., розподілених по 39 відділах, назви яких промовляють самі за себе: «козацький» (110 справ), «татарський» (767), «молдавський та валаський» (106), «угорський» (19), «російський» (515), «семигородський», тобто трансильванський (89 справ) та ін. Справи АКВ звичайно невеликі за обсягом і містять у собі найчастіше матеріали зовнішньополітичного листування короля та уряду Речі Посполитої, що вкладаються у кілька сторінок. Рідше тут трапляються більші за обсягом джерела (уривки з щоденників, меморандуми тощо). Матеріали АКВ традиційно, з кінця XVIII ст. привертали до себе велику увагу дослідників і тому неопублікованих джерел до історії війни тут зберігається небагато. Так, у «козацькому» відділі АКВ тільки одна справа, що стосується війни, залишається ненадрукованою. Це — фрагменти щоденника А. Тшебицького про берестецький похід королівської армії⁹⁹. Варто зазначити, що мікрофільми всіх справ АКВ передані польськими архівістами до ЦДІАК і нині готується їхня публікація. Фронтальний перегляд «молдавських та валаських», «семигородських» «татарських», справ АКВ, багатьох справ інших відділів АКВ, проведений нами, змушує констатувати, що тут не так вже й багато, як досі вважалося, джерел з історії Національно-визвольної війни.

Матеріали переважно дипломатичного характеру вміщені у фонді «Посольські книги» (“Лібри легаціорум”) АГАД, що складаються з 39 великих збірок офіційної урядової документації Речі Посполитої. Безпосереднє відношення до історії Національно-визвольної війни мають книги за № 33—35.

Фамільний архів князів Радзивилів (АР) є найбільшим фондом АГАД. У ньому разом з матеріалами фонду № 554 (АР з Неборова) налічується 38878 справ. Матеріали АР розташовані по відділах, кожен з яких має свою специфіку. Джерела з історії війни зосереджено головним чином у другому відділі (“Історичні документи”), а також 4-у (“листи Радзивилів”), 5-у (“листи інших фамілій”) та 7-у (“військові акти”) відділах АР. У 2-у відділі зберігаються в основному урядові документи Речі Посполитої (листи й універсали короля Яна Казимира, членів уряду, командуючих збройними силами Речі Посполитої), а також матеріали іншого походження, наприклад, листи кримського хана Іслама Гі-

рея III, великого визиря Кримського ханства Сефер Кази-аги. У п'ятому відділі зібрані донесення з театру воєнних дій. Чисельність документів у одній справі інколи сягає сотні. Так, у справі № 1214 зберігається 92 листи троцького воеводи М. С. Паца, у справі № 3052—93 листи віленського біскупа А. К. Ходкевича, у справі № 11208—157 листів литовського хорунжого К. Паца. Ці та інші численні джерела з не досить вивченого фонду АР містять у собі важливі дані про події Національно-визвольної війни, що розгорталися на землях Сіверської України та Білорусі.

Велике значення мають також фамільні архіви князів Замоїських (ф. № 559), князів Потоцьких (ф. № 546—549), Пшездецьких (ф. № 551—552) та ін. Варто відзначити збірники № 306, 3036, 3037 з архіву Замоїських (АЗ), де зберігаються листи Б. Хмельницького¹⁰⁰, правителів Османської імперії та Кримського ханства. Тут же знаходимо й збірники листів, адресованих представникам інших магнатських родів, наприклад Я. Вишневецькому¹⁰¹, хорунжому коронному О. Конєцпольському¹⁰². Джерела з історії війни можна знайти і в інших фондах АГАД, насамперед у фондах бібліотек магнатських родів: ф. № 546 ("Варія архівні з бібліотеки Залуських"), ф. № 562 ("Варія архівні з бібліотеки Баворовських") та ін.

Другим за значенням архівосховищем Польщі, в якому знаходяться джерела з історії Речі Посполитої XVI—XVIII ст., є Воеводський держархів (ВДА) у Кракові, що утворився 1952 р. після об'єднання Державного архіву (1878) з Архівом давніх актів м. Кракова (1887). Тут зберігаються матеріали САФУ Малої Польщі та деякі інші цінні зібрання. Джерела з історії війни зосереджені головним чином у фондах фамільних актів ВДА: ф. № 46 (Зібрання Русецьких), ф. № 452 (зібрання Піночі), ф. № 453 (архів Сангушків). У зібранні шляхетського роду Русецьких необхідно вирізнити два рукописні збірники, що налічують близько 200 документів з історії війни (листи Б. Хмельницького, І. Донця, М. Тиші, протоколи допитів полонених повстанців та союзних їм татар, листи й універсали Яна Казимира, різних воєначальників та дипломатів Речі Посполитої, сеймикові матеріали, анонімні «новини»).¹⁰³ Вони подають детальні свідчення про битви під Жовтими Водами, Корсунем, Красним, Берестечком, Жванцем, детально описують становище в Україні до і після укладення Зборівського миру, дипломатичні контакти повстанців. Цікаві свідчення з історії Національно-визвольної війни знаходимо у листах шляхтича С. Горностаєва¹⁰⁴, документах Лаврашівського монастиря¹⁰⁵ та ін.

Невеликий фонд (усього 58 справ) сім'ї Піночі поділяється на 2 частини: «Публічні акти» та «Приватний архів сім'ї Піночі». Засновником цього фамільного зібрання був італійський шляхтич

Єронім Піночі, який з середини XVII ст. перебував на службі Речі Посполитої як один з секретарів Яна Казимира, дипломат. Найціннішим серед справ зібрання є збірник, що містить численні джерела з історії війни. 60 з них залишаються неопублікованими¹⁰⁶. Більшість джерел відноситься до 1648—1649 рр. і містить важливі дані про хід воєнних дій на Поділлі. Матеріали згаданого збірника доповнюються документами з деяких інших, що зберігаються у цьому ж фонді¹⁰⁷.

Матеріали фамільного архіву князів Сангушків, які у XVI—XVIII ст. володіли великими маєтностями на Волині, цікаві насамперед документами, що відбивають соціально-економічний розвиток регіону України напередодні, а почасти і під час Національно-визвольної війни¹⁰⁸. Серед них варто вирізнити унікальний інвентар — «Інтрату Білоцерківського староства від 12 травня 1652 р.» і додану від нього цидулу білоцерківського підстарости З. Чорного, що змальовують тяжкий стан трудящих мас України після укладення Білоцерківської угоди. Певний інтерес викликають декілька інвентарів волинських міст середини XVII ст. та деякі документи господарського змісту князів Сангушків, Острозьких, Заславських та ін.¹⁰⁹ Тільки окремі рукописи являють собою типові «сільва рерум» чи «міскеланеа», в яких містяться копії листів, політичні «новини», де висвітлюються події війни, дипломатична діяльність уряду Речі Посполитої, зокрема посольство в Росію Д. Чиклинського, П. Вяжевича та П. Голинського 1649 р.¹¹⁰

Серед інших фондів ВДА у Кракові слід вказати на фонди № 456 («Архів князя Адама Волянського з Рудки»), № 464 («Зібрання Лянцкоронських»), № 446 («Архів Дзиковський Тарновських»), зібрання польських археографів XIX—XX ст., як от: Амброжія Грабовського (ф. № 463). Крім зазначених архівів, матеріали з історії Національно-визвольної війни у великій кількості зберігаються у воеводських держархівах Гданська, Любліна, Познані та інших міст Польщі. Відзначимо, що основні справи вищезгаданих польських архівів змікрофільмовані, а мікрофільми зберігаються у відділі мікрофільмів Бібліотеки Національної (БН) у Варшаві, що значно полегшує пошукову роботу. Тут відклалися й мікрофільми справ, що зберігаються в архівах зарубіжних країн (Німеччини, Франції, Італії, Швеції та ін.). На відміну від згаданого відділу, рукописне та книжне (стародруки) зібрання БН є досить бідними. На жаль, ці матеріали частково загинули і були пошкоджені під час німецько-фашистської окупації у 1939—1944 рр. Так, нині у відділі рукописів БН важливим для історика про часи війни є лише чотири збірки документів, що становлять частину «пам'ятних книг» — колекції учасника каральних операцій в Україні середини XVII ст. Якуба Міхаловського¹¹¹, а також три збірники князів Гедройців¹¹². У зібранні бібліотеки Варшавського

університету наукову цінність мають тільки деякі рукописи, що вміщують окремі документи з питання, яке нас цікавить¹¹³.

Серед рукописних зібрань бібліотеки та музеїв Польщі найбагатші — бібліотека Чорторійських у Кракові, бібліотека Польської Академії наук (БПАН) у Кракові та Ягелонська бібліотека, тобто наукова бібліотека Ягелонського університету у Кракові. У бібліотеці Чорторійських (Ч) знаходиться понад 6 тис. рукописів, 50 тис. стародруків, 4,5 тис. карт і атласів. Тут є матеріали колекцій Чорторійських, Флемінгів, Гонсевських, Калиновських, Лещинських, Острозьких, Полубенських, Сенявських, Сераковських, Туровських та інших феодальних родів Речі Посполитої. Найціннішу частину рукописного зібрання становлять «теки Нарушевича»¹¹⁴. Це копії, створені у 80-х роках XVIII ст. за ініціативою польського просвітителя А. С. Нарушевича з документів ранішого часу, укладені за хронологією у вигляді книг-збірок («тек»). Оригінали документів колись зберігалися у бібліотеці Залуських, архівах князів Вишневецьких у Крем'янці, короля Станіслава-Августа Понятовського, Несвизького Радзивилів, а оскільки значна частина цих оригіналів загинула, то копії з «тек» стали джерелом першорядної ваги. До історії війни відносяться матеріали «тек» за номерами 147—153. Слід зазначити, що з частини «тек» Нарушевича дослідники на початку ХХ ст. зняли рукописні копії, які зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України (ЦНБ). Серед матеріалів ВР Бібліотеки Чорторійських можна вирізнити також колекцію Т. Чацького та Л. Голембевського. Якщо характеризувати джерела, що зберігаються у ВР даної установи, то слід зауважити, що вони здебільшого створені представниками панівного класу Речі Посполитої. Це майнова та фінансова документація, сеймові матеріали, різноманітні нарративні джерела, насамперед листування польської шляхти, яка брала участь у придушенні Національно-визвольної війни. Такі самі джерела, але в значно меншій кількості, відклалися у ВР музею Чорторійських.

Рукописне зібрання БПАН бере свій початок з 1816 р. У його складі є колекція українських рукописів М. Гожковського, зібрана в 50-х роках ХІХ ст. на Чернігівщині; зібрання копій джерел (копії були створені польськими дослідниками ХІХ—ХХ ст. під час пошуків у архівах Лондона, Парижа, Риму, Венеції тощо). Саме тут зберігаються оригінали й копії деяких документів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Шумейка та інших, джерела, що висвітлюють позицію деяких європейських держав щодо Визвольної війни¹¹⁵. Велика кількість документів уміщена у відомих «пам'ятних книгах» Я. Міхаловського¹¹⁶. З них особливий інтерес викликають три щоденники, де з великою точністю та ґрунтовно описуються битви під Зборовим, Берестечком та Білою Церквою, а та-

кож численні листи польської шляхти. В інших рукописах вміщені, зокрема, листи про війну, адресовані представникам католицького та уніатського кліру та князям Сапігам¹¹⁷. У ВР БПАН зберігаються й нарративні джерела, насамперед «Віршована хроніка»^{117а}, про яку мова піде нижче.

Широковідоме зібрання джерел зберігається у ВР одного з найстаровинніших європейських університетів — Ягелонського. Постійна увага істориків до його зібрань дала змогу виявити і запровадити до наукового вжитку велику кількість джерел. Тільки в окремих рукописах¹¹⁸ можна виявити не друквані досі документи, в тому числі універсали Яна Казимира, що свідчать про вплив Визвольної війни на посилення антифеодальної боротьби у Польщі, листи М. Магера, К. Шолдрського, А. Фірлія, Я. Писаржевського та ін. Менш вивченими є матеріали відділу стародруків Ягелонської бібліотеки і передусім великий комплекс літературно-публіцистичних творів польських авторів середини — другої половини XVII ст.

Важливе зібрання джерел з історії Визвольної війни зберігається в аналогічних відділах «Осолінеуму» (Вроцлав), серед яких можна вирізнити рукописні збірники з архіву Карла Фердинанда Вази — брата короля Яна Казимира, насамперед збірник, присвячений Берестецькій битві¹¹⁹. Тут відклалися не друквані раніше донесення королівських секретарів А. М'ясківського, Р. П'ясецького, К. Рупневського, а також листи А. Кисіля, А. Бжостовського та інших учасників каральної експедиції. У інших збірниках зберігаються матеріали сеймиків Люблинського воєводства, компіляції М. Голінського, листи різних осіб¹²⁰.

У ВР Вроцлавського університету джерела з історії Визвольної війни є у декількох збірниках¹²¹. Один з них¹²² має велику цінність, оскільки його матеріали (протоколи допиту полонених повстанців, сеймова документація, військові реєстри Речі Посполитої, анонімні «новини», листи тощо) майже не використовувалися дослідниками. Тим часом вони виясняють маловідомі сторінки з історії війни, подаючи наприклад важливі дані про взяття повстанцями Чернігова, Стародуба та інших міст 1648 р.

Не можна залишити поза увагою зібрання наукової бібліотеки польського міста Курніка, де зберігається низка рукописних збірок документів з історії Національно-визвольної війни. Яскравим прикладом є рукопис № 991, головний зміст якого складають листи польських шляхтичів, учасників каральних операцій проти повстаючого українського народу.

Звичайно, Росією, Білорусією чи Польщею не вичерпується список зарубіжних країн, у архівосховищах яких зберігаються джерела з історії Визвольної війни. Так, наші пошуки у ФРН дозволили виявити низку цінних зібрань. Це насамперед «Прессефор-

шунг» (“Presseforschung”) — Інститут для дослідження старо-німецької преси (німецькомовної). Він діє при науковій бібліотеці Бременського університету, хоча є окремою установою. Саме тут знаходиться найбільше в світі зібрання німецької преси (газет та “летючих листків”), які видавалися у XVI—XVIII ст. не лише в німецьких державах на території сучасної ФРН, але й за її межами (в Австрії, Швейцарії, Чехії, Росії, Естонії, Латвії та інших країнах). Це понад 700 газетних комплектів, чимало з яких містять у собі інформацію про події Національно-визвольної війни. Передусім це газети, що видавалися в Берліні, Відні, Данцігу (Гданську), Гамбурзі, Ляйпцігу, Цюриху. Великі зібрання преси, хронік і карт XVII ст. мають наукові бібліотеки Бременського університету, бібліотека герцога Августа у Вольфенбютелі, бібліотека землі Гессен у Фульді, Гайдельберзького університету, Баварська державна бібліотека, бібліотека Мюнхенського університету та деякі інші. Проте значних масивів рукописних джерел з історії Національно-визвольної війни тут виявити не вдалося. Можна назвати лише окремі рукописи: німецькомовна хроніка «Аннали до російської історії 1600—1717, 1739—1740 рр.», російський нумізматичний альбом XVIII ст.¹²³, що зберігаються у ВР бібліотеки герцога Августа у Вольфенбютелі (під Браушвайгом). В іконографічному зібранні даної установи зберігається величезна колекція портретів (близько 15 тис.), серед яких є три невідомі копії портретів Б. Хмельницького, невідома копія посмертного портрета полковника Михайла Кричевського тощо. Безперечно, цінні джерела відклалися в архівосховищах колишньої НДР (Берлін, Ляйпціг, Дрезден), де поки що дослідники не проводили широкомасштабних пошуків.

Потужні і майже недосліджені комплекси джерел з історії війни зберігаються в архівосховищах Італії. Це насамперед архіви й бібліотеки Риму і Венеції. Якщо в Римі (в тому числі Ватикані) активно працює група церковних істориків українського походження, зусиллями якої видані практично всі папські булли, донесення папських нунціїв аж до XVIII ст., то у Венеції така робота практично не проводиться.

В інших країнах найбільші перспективи важливих знахідок мають кверенди в архівосховищах Стамбула і Стокгольма. До останнього під час «потопу» 1655—1657 рр. шведськими військами були вивезені великі архівні зібрання з Польщі.

Викладений матеріал дає підстави для деяких висновків. Зрозуміло, що найважливіші архівні зібрання нині знаходяться за межами України. Чільне місце серед них належить РДАДА у Москві, де відклалися джерела, створені головним чином внаслідок діяльності приказів Росії у середині XVII ст. Майже не поступаються кількістю та значенням джерел архівні зібрання Польщі,

насамперед з АГАД у Варшаві, ВДА та Бібліотеки Чорторийських у Кракові. Тут зберігаються головним чином джерела, що були створені внаслідок діяльності урядових установ Речі Посполитої або конкретних представників її панівного класу. В усіх згаданих архівосховищах немає цілісного комплексу джерел, що походять з повстанського табору, збережено, на жаль, лише окремі його фрагменти.

Знайдені нами джерела дійшли до нашого часу в оригіналах або частіше в створених невдовзі копіях (середина — друга половина XVII ст.). Слід зазначити, що джерела пройшли складний шлях до місць їх нинішнього зберігання. Він зумовлювався недосконалістю архівної системи в Російській імперії, Речі Посполитій та інших країнах, частими переміщеннями архівних зібрань, особливо під час війн, діяльністю наукових установ, колекціонерів, процесом створення архівосховищ та формування їхніх фондів. Комплекс виявлених нами джерел є дуже великим і різноманітним за формою, походженням і змістом. Найчисельнішими є документальні джерела, в тому числі й листи; кількість наративних значно менша. Зауважимо, що комплекс нововиявлених джерел за кількістю і очевидно, якістю, не поступається масиву вже надрукованих джерел з історії Національно-визвольної війни. Він містить у собі важливі дані, що дозволяють значно повніше і глибше висвітлити хід воєнних дій, дипломатичну та ідеологічну боротьбу між воюючими сторонами, виявити стан збройних сил України та Речі Посполитої, важливі питання формування внутрішньої політики тощо. Виявлені джерела характеризують табір повстанців, функціонування його військово-адміністративного апарату, боротьбу між різними течіями всередині повстанського табору тощо.

У сукупності недрукована та друкована частини існуючої джерельної бази є досить репрезентативними і дозволяють глибоко вивчити кардинальні проблеми історії тих часів. Вони надають широкі можливості для встановлення важливих аспектів походження, функціонування та взаємозв'язків джерел, їхньої типологізації, репрезентативності, особливостей відбиття об'єктивної реальності різними категоріями джерел або конкретними пам'ятками. Не друковані досі археографами джерела дозволяють також краще зрозуміти й оцінити значення джерельних публікацій, створених вітчизняними та зарубіжними істориками, їхню репрезентативність, правильність відтворення в них тексту пам'яток. Вони, без сумніву, складуть основу подальших археографічних публікацій з історії Національно-визвольної війни та інших проблем історії України.

Розділ II

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. Публікації джерел в Російській імперії та СРСР

У XVIII ст. у Східній Європі завершився перехід від літописання до власне історичної науки. Однією з характерних ознак цього процесу була поява перших наукових археографічних публікацій, в тому числі й з історії Національно-визвольної війни¹. Особливість становища України у XVIII—XX ст. полягала у тому, що вона протягом майже всього періоду не мала державної незалежності, її землі були колонією чи напівколонією Російської імперії, Речі Посполитої, Австрійської імперії чи Австро-Угорщини, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, Польщі. Тому українська археографія, як і історична наука в цілому, розвивалася за дуже несприятливих умов, під диктатом імперських урядових структур.

Звернемося до аналізу конкретних археографічних здобутків у вітчизняній археографії стосовно історії Національно-визвольної війни. До числа тих істориків, які проводили активний пошук джерел в архівах, а часом і публікували їх, належать представники дворянської історіографії В. Рубан, Ф. Туманський, О. Шафонський, Г. Міялер, М. Бантиш-Каменський. Частина матеріалів, виявлених та описаних останнім, була в подальшому широко використана сином останнього, дворянським істориком Д. Бантиш-Каменським. У своїй праці він не тільки приділив велику увагу війні, але й видрукував у додатках 17 джерел: умови Зборівської та Білоцерківської мирних угод, деякі матеріали російсько-української угоди 1654 р.²

На початку XIX ст. відомий державний і культурний діяч Росії М. П. Рум'янцеv видав першу серійну публікацію документальних джерел — «Собрание государственных грамот и договоров Российской империи» (СГГиД). У третьому томі, підготовленому О. Ф. Малиновським, було видрукувано й 26 документів з історії Національно-визвольної війни³. Більшість з них відбили процес утворення російсько-українського військово-політичного союзу. Однак видавці СГГиД відверто дотримувалися офіційних імперських поглядів щодо характеру російсько-українського союзу 1654 р., тенденційно підбирали джерела до публікації тощо. На жаль, при публікації джерел, виявлених в Московському архіві

колегії іноземних справ (МАКІС), не зазначалися відповідні сигнатури.

Після виходу третього тому СГГид аж до другої половини 40-х років XIX ст. публікації джерел з історії Визвольної війни були рідкісними, малозначущими і виконаними на низькому рівні⁴. Значна активізація таких публікацій зумовилася 200-річчям війни. З ініціативи тодішнього секретаря Московського товариства історії та старожитностей російських видатного українського славіста Й. М. Бодяньського протягом трьох років (1846—1848 рр.), а потім у 1858—1877 рр., були видрукувані численні історичні твори XVII—XVIII ст., що також були важливими джерелами з історії Національно-визвольної війни (Літопис Самовидця тощо)⁵. Публікування Й. М. Бодяньським «Чтений ОИДР», що мали українознавчу спрямованість, грубо перервав царський уряд. Через 10 років Бодяньський знову повернувся до видання «Чтений...», проте джерела з історії України подавалися тут лише вряди-годи. Заради справедливості треба відзначити появу в 1848—1898 рр. на сторінках «Чтений» публікацій окремих документальних джерел І. Д. Беляєва, І. Ю. Забеліна та Б. Г. Курца⁶. В цілому, археографічна діяльність Московського товариства завдяки Й. М. Бодяньському сприяла значному збагаченню джерельної бази Національно-визвольної війни. Наративні джерела, надруковані на сторінках «Чтений», запроваджувалися до наукового вжитку і з успіхом використовувалися при підготовці нових, якісніших видань пам'яток.

1843 р. у Києві розпочала свою діяльність «Тимчасова комісія для розбору давніх актів при київському військовому, подільському та волинському генерал-губернаторі», яка пізніше отримала назву «Київська комісія для розбору давніх актів»⁷. До складу комісії увійшли прогресивні громадські діячі й історики України Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, та інші. Першим великим виданням комісії були чотири фундаментальних томи документів під назвою «Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов» (ПКК) (К., 1845—1859). Під час публікації писемних джерел київська комісія творчо використала досвід Петербурзької археографічної комісії: досконаліше передавався текст історичних джерел, застосовувався тематичний, а не лише суто хронологічний принцип подачі документів тощо. Так, кожний том ПКК мав три відділи, що значно відрізнялися один від одного за видовими ознаками, змістом публікованих документів. Кожний відділ готував до друку окремий редактор. Матеріали з історії Національно-визвольної війни вміщувалися переважно у третьому відділі перших трьох томів ПКК, які готував відомий історик М. Д. Іванішев. Варто підкреслити, що матеріали ПКК завдали потужного удару по фальсифікаціях польських великодержавних шовіністів, які не визнавали українського та білоруського народів, вважаючи їх

гілками польського, заперечували їхнє право на національну самобутність та на побудову незалежних держав.

Наприкінці ХІХ ст. побачило світло друге, повніше видання, перших трьох томів ПҚК⁸. У ньому вже було вміщено 154 документи з історії Національно-визвольної війни завдяки опущенню перекладу з польської мови. Друге видання ПҚК з доповненнями підготував до друку видатний український історик Орест Левицький.

Джерельна база ПҚК була дуже широкою. М. Д. Іванішев та О. І. Левицький використали не тільки матеріали Московського державного архіву міністерства закордонних справ (МДАМЗС), Київського центрального державного архіву давніх актів (КЦДАДА), але й велику кількість джерел з приватних зібрань. На жаль, переважна більшість оригіналів пізніше загинули. По роках вони розподіляються: на 1648 р. припадає 67 документів, 1649—30, 1650—16, 1651—8, 1652—9, 1653—7, 1654—17. Залишилися невисвітленими події 1649 р. після укладення Зборівського миру, семи місяців 1651 р., немає опису Берестецької, Батозької, Жванецької битв та численних селянських повстань того періоду. Певною мірою це пояснюється прагненням редактора 3-го відділу ПҚК М. Д. Іванішева протиставити віднайдені документи виданням польських великодержавників, які всіляко роздухували успіхи каральних військ, але почуття міри історик дещо втратив.

Склад джерел за походженням та видовими ознаками більш різноманітний. Тут широко представлені документи, що створювалися у таборі українських повстанців відроджуваної Української держави (39), причому вперше до наукового вжитку були запроваджені листи сподвижників Б. Хмельницького — полковників М. Кривоноса, Г. Кривенка; протоколи допитів полонених повстанців (конфесати). У ПҚК уміщувалися й листи царя Олексія І, турецького султана Мухамеда ІV, кримського хана Іслам Гірея ІІІ та інші, але джерела, створені у таборі феодално-католицької реакції, переважають (їх налічується 99). Це пояснюється насамперед складом джерельної бази історії Національно-визвольної війни та архівних зібрань, що утворилися в Україні й Білорусії взагалі. Відчувається і не завжди критичне ставлення Іванішева та упорядників до рукописних збірок документів, створених польськими шляхтичами у ХVІ—ХVІІІ ст. Не випадково Іванішев механічно переніс до археографічних заголовків деякі визначення, зроблені переписувачами (копіювальниками) документів. Характерно, що Іванішев та Левицький ухилилися від констатації значної тенденційності опублікованих ними джерел, що вийшли переважно з-під пера представників вищих урядових кіл Речі Посполитої. Припустилися видавці й археографічних повторів⁹, технічних хиб. Незважаючи на згадані недоліки, ПҚК стали першою спробою серійної та систематичної публікації документів з історії Націо-

нально-визвольної війни. Досвід ПКК значно вплинув на характер і методику подальших публікацій київської комісії. Крім того, публікація історичних джерел на сторінках ПКК завдала потужного удару по польській великодержавно-шовіністичній історіографії, яка всіляко намагалася очорнити Національно-визвольну війну, представити її сліпим та безсенсовим бунтом черні, жадібною до крові та збагачення.

Київська комісія продовжила розпочату Йосипом Бодянським справу публікації українських літописів — джерел до історії Національно-визвольної війни. Одночасно з ПКК вона видрукувала історичний твір Самійла Величка¹⁰. Пізніше, завдяки зусиллям І. М. Білозерського, О. М. Лазаревського, О. І. Левицького та деяких інших істориків було видрукувано низку пам'яток української історіографії XVII—XVIII ст.¹¹ Варто зазначити, що на публікаціях позначилися типові для тогочасного літописознавства хиби. Це насамперед розгляд тексту у відриві від історичної дійсності, без урахування світогляду авторів та редакторів пам'яток. Крім того, видавці нерідко ухилялися від коментування літописних звісток, мало уваги приділяли текстологічним питанням, тексти пам'яток друкувалися з помилками та без збереження їхніх мовних особливостей тощо. Разом з тим не можна недооцінювати проробленої видавцями праці, внаслідок чого в руках дослідників опинився вагомий масив джерел.

Публікації джерел з історії Національно-визвольної війни здійснювала й петербурзька Археографічна комісія. Вже наприкінці 40 — на початку 50-х років XIX ст. побачили світло два видання¹², що підготував І. І. Григорович та деякі інші історики. Підбір та розподіл матеріалів, стислі передмови і коментарі, термінологія витримані в дусі традиційних схем російської дворянської історіографії¹³. Однак саме тут вперше подано велику для того часу підбірку документів Богдана Хмельницького (всього 34 документи). Ці джерела були виявлені у київських, львівських та інших архівах, частина з яких (колекція Пулавських рукописів) пізніше загинула.

На початку 60-х років XIX ст. ця комісія розпочала видання п'ятнадцятитомної серії джерел ("Акты ЮЗР"), яка є найбільшою публікацією документів з історії Національно-визвольної війни. Серія виходила під редакцією видатних українських істориків М. І. Костомарова (тт. I—IX, XI—XIII), П. О. Куліша (співредактор III тому), а також російського історика Г. Ф. Карпова.

Вихід третього тому серії, де вміщені й матеріали з історії Національно-визвольної війни, викликав негативну реакцію російських великодержавників на чолі з Г. Ф. Карповим¹⁴, котрі ідеалізували внутрішню та зовнішню політику Російської імперії. Нездатний визначити справжній характер Національно-визвольної

війни, російсько-українського договору 1654 р., Карпов до того ж виступив з несправедливими, часом і дріб'язковими зауваженнями. Щоправда, як глибокий знавець московських архівів, він вірно вказав на деяку неповноту третього тому «Актів ЮЗР», на необґрунтовану стислість археографічної передмови та легенд, неточність деяких термінів¹⁵. У подальшому до аналізу всієї серії «Актів ЮЗР» зверталися В. І. Буганов, Б. С. Ватуля, М. П. Ковальський, М. М. Улащик та деякі інші історики¹⁶, а їхні оцінки були переважно позитивними.

У третьому томі серії вміщено 294 документи з історії Національно-визвольної війни, причому по роках вони розподілилися так: 1648 р. — 100 документів, 1649—146, 1650—17, 1651—15, 1652—6, 1653—9, 1654 р. — 1. Ці матеріали були виявлені у тодішньому МДАМЗС і всі, за винятком трьох (№ 323, 338—339) вперше запроваджені до наукового вжитку. Серед цих джерел, створених в таборі українських повстанців, налічується (62), а матеріалів російського походження понад 230.

Склад і походження матеріалів, опублікованих М. І. Костомаровим у восьмому томі Актів ЮЗР (СП., 1875), приблизно такий самий. У «прибавленнях» до тому під № 1—16 було вміщено 70 джерел з історії війни. При підготовці до друку тому Костомаров врахував деякі зауваження Карпова. Але, як і раніше, дуже лаконічними залишилися вступ та археографічні легенди, немає коментарів, покажчиків імен та географічного, трапляються дрібні огріхи. І все ж при всіх цих недоліках третій і восьмий томи серії зберігають і сьогодні своє наукове значення, без їхнього використання не обходиться жодне солідне дослідження історії Національно-визвольної війни.

1878 р. побачив світло десятий том серії, випущений Г. Ф. Карповим. Усі джерела, опубліковані тут, розподілені на 17 груп, кожна з яких являє собою комплекс документів, пов'язаних з діяльністю того чи іншого російського посольства в Україну або ж українського посольства в Росію. Передмова до тому написана Карповим. Карпов став тут на бік офіційних фальсифікаторів (князь Трубецькой та ін.), які 1659 р. представляли новостворені 14 статей російсько-українського договору як оригінал «Березневих статей» 1654 р. Характеристика джерел у передмові загалом формальна, не витримав іспиту часом запропонований Карповим тематико-хронологічний принцип розміщення публікованих матеріалів, врешті є невиправдані археографічні повтори¹⁷, а унікальне джерело — присяжні книги 1654 р. Білоцерківського та Ніжинського полків надруковані із значними скороченнями. Водночас десятий том вигідно відрізняється від попередніх томів серії детальними легендами, точнішим відтворенням тексту джерел, наявністю покажчиків імен та географічного.

У десятому томі опубліковано 269 документів, з яких необхідно вирізнити матеріали про Переяславську раду та укладення російсько-українського договору 1654 р. Тут уперше побачили світло 25 нововиявлених документів Б. Хмельницького, 74 царських грамот, указів та листів, в тому числі 14 до гетьмана України, 40 відписок російських послів в Україну та порубіжних воевод тощо. Джерела, опубліковані Карповим, мають особливо велике значення при вивченні завершального етапу Національно-визвольної війни.

Одночасно з «Актами ЮЗР» — найбільшим археографічним виданням з історії цієї війни, публікувалися й інші праці петербурзьких та московських учених. Так у 80-х роках XIX ст. І. І. Дитятін виявив у справах Посольського приказу деякі матеріали Земського собору 1651 р. Невдовзі їх опублікував В. Латкін¹⁸. Пізніше на основі документів колишнього Розрядного приказу було укладено тритомник «Акты Московского государства» (АМГ). У його другому томі (М., 1891) історик М. А. Попов умістив понад тисячу документів. Частина з них (передусім відписки порубіжних воевод) безпосередньо стосується історії Національно-визвольної війни. Головний зміст згаданих джерел — опис воєнних дій у східній частині відродженої Української держави, а також різноманітні свідчення про українсько-російсько-білоруські зв'язки середини XVII ст.

Не припиняли роботу по виданню джерел і київські вчені. Після публікації ПКК Київська Археографічна комісія зайнялася підготовкою до друку нової археографічної серії «Архив Юго-Западной России» (АЮЗР), що складалася з 8 частин, 35 томів у 38 книгах. Цю серію готували до видання історики різних наукових шкіл, що не могло не позначитися на загальному рівні серії. Археографічний рівень томів, які готували, наприклад, М. Молчановський і М. О. Юзефович, залишав бажати кращого. В цих томах видруковано всього 33 документи з історії Національно-визвольної війни¹⁹. Зате том, що його підготував видатний буржуазно-ліберальний історик, неперевершений знавець архівних зібрань І. М. Каманін²⁰, заслуговує високої оцінки. І. М. Каманін гідно продовжив справу Й. Бодяньського, М. Костомарова та П. Куліша. Цей том повністю присвячений публікації документів з історії Хмельниччини і відрізняється від попередніх книг високим рівнем едиційної техніки²¹.

Всього тут уміщено 324 джерела, переважна більшість з яких (246) виявлена в актових книгах КЦДАДА, а інші — в МДАМЗС (42) та фонді «Польські рукописи» тодішньої імператорської публічної бібліотеки у Петербурзі (36). Зазначимо, що останній фонд після відродження незалежності Польщі радянський уряд передав до Варшави, а під час гітлерівської окупації Польщі він загинув. Не збереглася до нашого часу й актова книга за № 4598

КЦДАДА, з якої Каманін видрукував 22 документи. Крем'янецькі гродські книги за № 47-53, також ним використані, нині розсипаються від ветхості. Видрукувані у томі документи розподіляються за роками так: 1648 р. — 20 документів, 1649—148, 1650—56, 1651 — 34, 1652—30, 1653—19, 1654 р. — 17. Крім того у вигляді регестів опубліковано ще 164 документи. Каманін намагався представити джерела різного походження, але основна їх частина створена у таборі Речі Посполитої. Ця обставина відбиває реальний стан фондоутворення КЦДАДА. І все ж цей том АЮЗР вперше дав широке уявлення про масові виступи селян та міських пизів в Україні, особливо на Волині.

1908 р. М. В. Молчановський опублікував у третій серії АЮЗР її 3-й том під назвою «Акти шведського державного архіву, що відносяться до історії Малоросії. 1649—1660 рр.», (К., 1908). Тільки два документи, вміщені у додатках, були знайдені упорядником у МДАМІС. Всі інші виявлені у невідомих до цього українцям фондах «Cosacica», «Polonica» та інших шведського держархіву в Стокгольмі. Найважливішими серед них є взаємне листування Б. Хмельницького, шведського короля Карла X Густава, трансильванського князя Д'єрдя II Ракоці та їхніх дипломатів, що відноситься в основному до 1655—1657 рр. Джерела з історії Національно-визвольної війни вміщені у томі під № 1-17. Усі вони, за винятком двох (№ 5, 13), уперше запроваджені до наукового вжитку. Найбільшу цінність має щоденник шведського дипломата Й. Маера, точніше його фрагменти, що охоплюють період з лютого до липня 1651 р. (№ 4, 7)²² і додані до нього документи: два донесення Й. Маера шведській королеві Христині (№ 8-9), два анонімних листи від 3 липня 1651 р. (№ 10), а також лист польського шляхтича Я. Яницького від 9 липня 1653 р. (№ 12) та донесення послів Є. Радзейовського про їх перебування в січні 1651 р. у Б. Хмельницького (№ 6).

Видання документів Молчановський доповнив ґрунтовною вступною статтею (вона через смерть автора не була завершеною), показчиками імен та географічним. Археографічні заголовки та легенди дуже детальні. Недоліком видання є те, що документи здебільшого не перекладалися з німецької, латинської та польської мов; немає коментарів, деякі джерела видрукувані в скороченому вигляді (№ 9, 12).

Частина матеріалів, виявлених Київською комісією, не вписувалася у межі серій АЮЗР, і тому для них передбачалися окремі тематичні публікації у вигляді статей чи збірників. 1915 р. у Києві побачив світло один з таких збірників²³, у другому відділі якого вміщені матеріали історії Національно-визвольної війни. Ще 1880 р. у Ватиканському архіві їх виявив В. Б. Антонович. Він зняв копії з оригіналів, що зберігалися у фонді «Польща» під

№ 56 і 57, але не встиг їх обробити й видати. По смерті вченого Київська комісія зайнялася підготовкою до друку цих важливих матеріалів. Два документи переклала на російську мову з італійської М. В. Луцицька, а всі інші — викладач Київського університету С. В. Савченко. На прохання голови комісії проф. В. С. Іконнікова та головного редактора М. Ф. Владимирського-Буданова В. Н. Забугін звів копії публікованих документів з оригіналами, що зберігалися у Ватиканському архіві, вніс необхідні корективи з відповідними застереженнями у примітках. При цьому Забугін виявив ще низку документів і вмістив витяги з них у перекладі російською мовою. Таким чином, у збірнику опублікований 101 документ (повністю або у витягах). Здебільшого це донесення адринопільського католицького архієпископа Джованні Торреса — папського нунція у Польщі 1645—1652 рр. Вони були адресовані римській курії, зокрема кардиналу І. Панциролі у 1648— на початку 1650 р. Повністю чи в уривках було опубліковано 62 донесення Торреса, що охоплювали період з 16 січня 1648 до 11 вересня 1649 р. У переказах чи витягах, підготовлених Забугіним, видрукувано ще 34 документи, два з яких датуються лютим 1648 р., 25—1649, 7— першою половиною січня 1650 р. Крім того, у збірнику вміщені матеріали, що додавалися нунцієм до своїх реляцій: умови Зборівського миру, відоме послання А. М'ясківського до Карла Фердинанда від 22 серпня 1649 р. про результати Зборівської битви, три листи В. М'ясківського, дипломата Речі Посполитої, направленою для переговорів з українським урядом до Переяслава на початку 1649 р. Крім того, видрукувано ще лист А. Киселя до київського митрополита С. Косова (від 23 грудня 1649 р.), лист литовського підканцлера Сапіги до Торреса (від 4 вересня 1649 р.), а також інструкція римської курії від 17 березня 1645 р. про заходи щодо окатоличення православного населення України та Білорусії, яка була дана Торресу.

Донесення у Ватикан Д. Торреса містять у собі чимало важливих даних про вороже ставлення римської курії до Визвольної війни, про той тиск, який вона постійно чинила на панівні кола Речі Посполитої з метою не допустити ратифікації Зборівського миру, який послаблював позиції католицизму у Східній Європі. В донесеннях ґрунтовно розповідається про хід воєнних дій та дипломатичну боротьбу між Україною та Річчю Посполитою. Часом Торрес переказує зміст документів, що не збереглися до нашого часу, наприклад лист Б. Хмельницького до примаса М. Лубенського, датований початком листопада 1648 р. (с. 126—127). Дуже важливими є свідчення Торреса про чисельність каральних військ з урахуванням челяді, якої було «принаймні вдвічі більше і котра звичайно вся озброєна і разом із своїми панами бере участь у всіх воєнних операціях» (с. 118).

Зауважимо, що видання має серйозні недоліки. Так, публікації 33-х документів Торреса у витягах та стислих переказах перекладача не мають вказівок на місце їх зберігання. В усіх цих випадках оригінали текстів донесень Торреса не наводилися. Публікація є дуже незручною для читача. Спочатку тут подаються оригінальні тексти латинською та італійською мовами, які інколи чергуються з переказами російською мовою. Потім вміщуються тексти більшості витягів і, врешті, переклади більшості документів російською мовою. Документи не пронумеровані, не мають археографічних заголовків. Бракує вступної статті, коментарів, покажчиків імен та географічного, археографічної передмови. Упорядники не вказали, що в збірнику представлена тільки частина донесень Торреса, що в архівах, насамперед Ватиканському, зберігається ще велика кількість донесень Торреса та його наступника П'єтро Відоні (нунцій у Польщі в 1652—1660 рр.). Перелічені недоліки применшили значення даної археографічної публікації, проте головна її мета була досягнута — до наукового вжитку запроваджено великий комплекс малознаних документів Ватиканського архіву.

Крім згаданого збірника кілька десятків документів з історії Національно-визвольної війни опубліковано на сторінках «Чтений» історичного товариства ім. Нестора-літописця у Києві. Їхніми упорядниками були відомі історики О. М. Лазаревський, І. М. Каманін та О. В. Стороженко²⁴. Низку важливих публікацій здійснили також західноукраїнські історики²⁵. Проте видання джерел було серйозно загальмовано початком першої світової війни, жовтневим переворотом та т. званою громадянською війною. Непоправної шкоди було завдано архівосховищам, чимало джерел загинуло в полум'ї пожеж, по-варварському знищено, перетворено на макулатуру тощо. Однак національно-культурне піднесення в Україні у 20-х роках сприяло відродженню вітчизняної археографії. Велику роль у цьому відіграла Археографічна комісія Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), зусиллями якої були створені правила передачі староукраїнських текстів, розроблено план кверенд і публікацій, що почав успішно здійснюватися. Передусім варто вказати на серію «Пам'ятки українського письменства», яку відкрив перший том історичного твору С. Величка²⁶. Цю пам'ятку підготувала до друку член Археографічної комісії ВУАН К. О. Лазаревська. У передмові вона детально описала палеографічні особливості оригіналу пам'ятки, правила передачі тексту. Видання відзначається високою точністю передачі тексту пам'ятки, хоча видавець ігнорувала літеру «І», що послідовно вживалася Величком. К. О. Лазаревська чомусь ухилилася від подання у вступі хоча б стислої довідки про біографію та творчу спадщину Величка, бракує і коментарів (очевидно, вони мали бути подані в наступних томах

серії). Видання, підготовлене К. О. Лазаревською, одержало в цілому позитивну оцінку дослідників. Не випадково її досвід був творчо використаний українськими мовознавцями та істориками 50—90-х років при розробці досконаліших правил передачі тексту пам'яток української писемності та історичних джерел XVI—XVIII ст. Публікація праці С. Величка стала найважливішим виданням джерел з історії Національно-визвольної війни, здійсненим у 20—30-х роках. Варто згадати й невеликі, звичайно у вигляді додатку до статей, публікації поодиноких документів та праці М. Євфимовського, Д. Маггида, С. Шамрая та ін.²⁷

Утвердження тоталітарної системи в СРСР у 30-х роках, голодомор, масові репресії того часу мали надзвичайно тяжкі наслідки. Було фізично знищено багатьох українських істориків та археографів, припинила своє існування низка академічних установ, у тому числі й Археографічна комісія ВУАН, значно зменшилася кількість книг та журналів, у яких розроблялися питання історії України. Багато проблем історії України опинилися під негласними заборонами влади, а інші дозволялося вивчати лише з позиції марксистсько-ленінської ідеології, переважно у вульгаризаторському їх трактуванні. Отже, не випадково єдиною документальною публікацією джерел з історії Національно-визвольної війни, здійсненою у 30-х роках, став третій том видання «Історії України в документах і матеріалах»²⁸. Головна заслуга у підготовці даного тому належить М. М. Петровському, відомому знавцеві історії України XVII ст. Ця публікація має у своєму складі джерела, що охоплюють значний період часу: з 1569 р. (Люблінська унія) до 1654 р. (Переяславська рада) і поділяються за тематично-хронологічним принципом. Усього опубліковано 209 джерел, з яких 116 стосуються безпосередньо історії Національно-визвольної війни. Відзначимо, що поєднання матеріалів другої половини XVII ст. з джерелами періоду Національно-визвольної війни дозволяло краще виявити глибокі причини останньої, її зв'язок з національно-визвольними повстаннями попереднього періоду. У подальшому ця ідея буде сприйнята і розвинута упорядниками найбільшої археографічної публікації радянського часу з даної проблематики «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах» (М., 1953—1954).

Серед матеріалів другої частини збірника інтерес викликають запроваджені до наукового вжитку вперше 11 документів (знайдені у тодішньому ГАФКЕ). Це документи Б. Хмельницького, відписки російських дипломатів та порубіжних воевод, уривки зі статей списків Г. Унковського 1649 р. та Б. А. Репніна-Оболенського 1653 р. Крім того, упорядники включили до тому й 6 уривків з зарубіжних друкованих хронік XVII ст. (у перекладі), автори яких основну увагу приділяли висвітленню Національно-визвольної вій-

ни. Всі інші матеріали збірника запозичені з різних вітчизняних та зарубіжних видань XIX — початку XX ст. і наводяться в перекладі українською мовою. Російські документи надруковані в оригіналі. Головне місце відведено джерелам, створеним у таборі повстанців (26) та в Росії (39). Представлені також джерела з табору Речі Посполитої. Але в цілому третій том «Історії України в документах та матеріалах» є швидше навчальним посібником-хрестоматією, внаслідок численних археографічних повторів.

У перші роки після другої світової війни особливих зрушень в галузі публікації документів з історії України не було. Виняток становить збірка документів, підготовлена ще в довоєнний період, але видана вже по завершенні другої світової війни, 1946 р.²⁹. Вона висвітлювала передумови Національно-визвольної війни.

Гучна пропагандистська кампанія, присвячена «воссоединению» України з Росією, зумовила потік книжок та статей на тему Національно-визвольної війни. Основна маса цих робіт має науково-популярний характер, переобтяжена стереотипами та невірними, часом навіть фальсифікаторськими положеннями, що відбивали погляди на історичний процес компартійної верхівки. І все ж у деяких працях, насамперед відомого українського історика І. П. Крип'якевича, розв'язувалися, попри вимушені пропагандистські нашарування, важливі проблеми історії. Єдиною археографічною публікацією була на той час згадувана вище тритомна праця «Воссоединение Украины с Россией» (ВУР). Це видання мало великий резонанс, і в науковій періодиці СРСР та зарубіжних країн вийшло 27 рецензій на нього. Оскільки тритомник непогано проаналізований у працях М. П. Ковальського та М. Ф. Кучернюка^{30–31}, ми обмежимося лише констатацією того факту, що ВУР стала найбільшою джерельною публікацією з історії Національно-визвольної війни радянського періоду. Однак треба сказати, що основна маса опублікованих тут джерел являє собою археографічний повтор і це, звичайно, не могло не зменшити цінність згаданого видання.

Вже під час підготовки ВУР порушувалося питання про публікацію його четвертого тому. В ньому на відміну від попередніх мали бути видрукувані матеріали польських архівів, виявлені польськими архівістами і передані у вигляді фотокопій до СРСР. Проте зміст польських документів, автори яких вороже ставилися до Визвольної війни та Переяславської ради, не відповідав пропагандистським кліше ювілейної кампанії, і тому питання публікації четвертого тому ВУР було тоді зняте. Тільки 1965 р. частина цих матеріалів, що зберігається і нині у фонді № 1230 ЦДІАК, була видрукувана у збірнику, підготовленому великим колективом науковців з Інституту історії АН УРСР та Архівного управління при Раді Міністрів УРСР³².

Підготовка згаданого тому була покладена на редколегію (П. П. Гудзєнко О. І. Касименко, С. Д. Пількевич) та упорядників (А. З. Барабой, І. Л. Бутич, О. М. Катренко, О. С. Компан). Значну допомогу видавцям надали відомий історик України академік І. П. Крип'якевич, велика група львівських істориків та архівістів з ПНР. Мета видання, оцінка вміщених у ньому джерел, методика їх публікації чітко охарактеризовані у стислій передмові до збірника. Тут відзначена також особливість походження основної маси публікованих джерел, створених представниками панівного класу Речі Посполитої, вміщені необхідні стислі коментарі, покажчики імен та географічний. Іншомовні тексти наведені в оригіналі та перекладах російською мовою. Таким чином, доводилося докладати зайвих зусиль, щоб перекласти польські тексти не українською, а російською мовою.

Усього в томі опубліковано 300 документів, з яких 241 уперше. Археографічні повтори здебільшого необґрунтовані і не завжди помічалися видавцями. Водночас у збірнику досить широко представлені свіжі джерела, виявлені в маловідомих архівосховищах повенної Польщі. Це насамперед документи повстанського табору (19), в тому числі проїжджий універсал І. Богуна, лист українських послів П. Яненка та І. Кульки до Б. Хмельницького та ін. Порівняно широко в публікації представлені джерела, створені в придунайських державах, а також в Османській імперії, Кримському ханстві, Франції тощо (46). Всі інші матеріали збірника походили з Польсько-Литовської держави, хоча й були дуже різноманітними за видами та різновидами: універсали та накази короля, сейму, військових керівників, дипломатичне і внутрішнє листування уряду Речі Посполитої тощо. Збірка документів має певні недоліки: неточні археографічні заголовки та легенди, помилкові читання й переклад окремих звісток. Наприклад, заголовок документа за № 165 «З свідчень козаків, взятих у полон...» не відповідає його змісту. Читаючи оригінал документа, переконуєшся, що насправді це листи (шляхтича Курпського та шляхтича Пашші, причому останній датовано 29 травня 1651 р. і писаний в Бабичах), до них додається дві стислі конфесати. До того ж у публікації листи поплутано місцями. В іншому випадку (№ 59) допущені неточності в передачі тексту оригіналу. Прізвище полковника (Бут) прочитано як «був» (дієслово), «понад сто» прочитано як «п'ятсот», прізвище сотника «Фесько» прочитано як «Треска» і т. д. Мають місце й археографічні повтори. Але, незважаючи на вказані недоліки значення даного збірника документів важко переоцінити. Особливо цінним він є для дослідників військових та дипломатичних аспектів Національно-визвольної війни, її міжнародного значення. Згаданий збірник вийшов з друку майже одночасно із зібранням документів Богдана Хмель-

ницького. Це фундаментальне зібрання підготували під керівництвом Ф. П. Шевченка, І. П. Крип'якевич та І. Л. Бутич³². Упорядники провели значну пошукову роботу у 29 вітчизняних та зарубіжних архівосховищах, внаслідок чого корпус гетьманських документів набагато збільшився. Усього в ньому опубліковано 475 документів гетьмана, з них 106 — уперше. Крім того, в додатках вміщено 24 документи, які, на думку упорядників, викликали сумнів щодо своєї достовірності або є фальсифікатами. На жаль, деякі документи авторам не дозволили включити до збірника, а деякі (додатки № 2, 6) довелося оголосити сумнівними.

Оскільки комплекс документів Б. Хмельницького створювався на різних мовах, видавці обрали досить обгрунтований та економічний шлях його публікації. Частина документів, що збереглася в російських перекладах XVII—XVIII ст., видавалася за правилами публікації історичних документів, прийнятих в СРСР 1955 р. Коли ж публікувалися документи україномовні (172), то упорядники застосували метод транскрипції. В інших випадках (182 документи), якщо тексти дійшли в оригіналах, копіях чи перекладах польською, латинською, італійською, угорською та німецькою мовами, робилася паралельна публікація. Спочатку подавався оригінальний текст, а потім — переклад українською. Публікація оригіналів здійснювалася згідно з правилами, розробленими львівськими архівістами при підготовці збірника «Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст.»³⁴.

У збірнику також вміщено ґрунтовну вступну статтю, покажчики, словник застарілих та маловживаних слів, список скорочень, розгорнутий перелік документів, фотокопії 9 оригінальних документів гетьмана (автографи). У додатках систематизовані згадки про нерозшукані на той час документи Хмельницького, що значно полегшило кверенди інших дослідників, які пізніше виявили кілька десятків універсалів та листів гетьмана, в тому числі й тих, що згадувалися в додатках як нерозшукані.

Упорядники корпусу документів Б. Хмельницького виконали великий обсяг роботи, але їм не вдалося уникнути певних огріхів. Так, до збірника не увійшло 10 документів гетьмана, що вже були видрукувані в інших виданнях, не відзначені видані раніше списки й переклади листів гетьмана, включені до складу хронік XVII—XVIII ст. та деякі публікації XIX — початку XX ст. Не завжди точно упорядники визначили різновиди гетьманських документів та подали археографічні легенди³⁵. Ці недоліки не знижують великого наукового та пізнавального значення цього фундаментального зводу найважливіших джерел з історії Національно-визвольної війни, створених у таборі повстанців.

У 60-х роках було здійснено також низку публікацій джерел з історії зв'язків різних народів, насамперед в межах тодішнього

СРСР. Варто відзначити двотомник «Русско-белорусские связи» (РБС)³⁶, підготовлений ГАУ при Раді Міністрів БРСР, ЦДАДА, МВССО БРСР та Білоруським держуніверситетом. Відповідальними редакторами першого тому РБС, хронологічні межі якого охоплювали 1570—1667 рр., були Л. С. Абецедарський та М. А. Волков, упорядниками — А. П. Ігнатенко, Н. Ф. Демидова, І. Г. Корольова, Р. В. Овчинников, І. М. Павлова, Қ. А. Шевцова, М. Б. Давидова та Р. Г. Петрова. В РБС вміщено стислий вступ, коментарі та примітки, географічний покажчик. На жаль, нема покажчика імен, а в легендах трапляються неточності.

З 466 документів, уміщених у першому томі збірки, на роки Національно-визвольної війни припадає 108. Досить велика кількість з них (23) є археографічним повторенням. Джерела, що публікувалися вперше, були знайдені у фонді «Зносини Росії з Польщею», а також фондах Розрядного, Сибірського та інших приказів ЦДАДА. Переважна більшість документів створена в державному апараті Росії, причому дані з історії Національно-визвольної війни містяться головним чином у «расспросных речах» осіб, що прибули в Росію з Білорусії та Литви. Матеріали РБС проливають світло на російсько-українсько-білоруські торговельні зв'язки середини XVII ст. та деякі обставини битв української армії з каральними військами.

Іншим важливим виданням такого типу є тритомник документів, підготовлений істориками СРСР та Румунії³⁷. Тут опублікований 21 документ переважно з питань дипломатичної історії Національно-визвольної війни. 10 документів з 21 публікувалися раніше і їхній передрук не завжди був доцільним, тим більше, що за межами збірника залишилася низка виявлених в ЦДАДА важливих джерел, про які можна довідатися лише з коментарів. Деякі неточності мають місце в заголовках та археографічних легендах. Так, у збірнику наведено листа Б. Хмельницького до Олексія I від 20 листопада 1654 р., а в заголовку його названо «грамотой»³⁸. Публікації «Акты ЮЗР» помилково подані як «АЮЗР», що породило плутанину³⁹ тощо. Окремі помилки, проте, не знижують в цілому високого рівня публікації.

Тоді ж видавалися й інші археографічні публікації, в яких можна знайти поодинокі документи з історії Національно-визвольної війни⁴⁰.

Важливою і актуальною в українській археографії була й залишається нині проблема видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст. Якщо в Росії з 1969 р. запроваджені досить чіткі правила видання документів, насамперед російськомовних, то в Україні їх вироблення затягнулося. Ще 1961 р. співробітники Інституту мовознавства АН України М. М. Пешак та В. М. Русанівський підготували правила видання пам'яток української мо-

ви XIV—XVIII ст.⁴¹, продовжили тим самим науковий пошук істориків та філологів ВУАН 20-х років. Ними користуються і сьогодні при публікації текстів для лінгвістичного дослідження. Однак для видання україномовних текстів з метою історичного дослідження вони малопридатні, бо є надто ускладненими та трудомісткими. Поряд з правилами, що ґрунтувалися на методиці транслітерації, були розроблені й правила на базі транскрипційної методики⁴². Свій варіант правил транскрипції запропонував О. А. Бевзо⁴³, а 1965 р. він видав, застосовуючи їх, Львівський літопис та Острозький літописець⁴⁴. 1970 р. ці пам'ятки двічі перевидані окремою книгою⁴⁵. Варто відзначити, що Львівський літопис був підготовлений до друку ще 1951 р. М. М. Петровським та його тодішнім аспірантом О. А. Бевзо. Але смерть М. М. Петровського стала на перешкоді розпочатій справі⁴⁶. Пізніше Бевзо довів її до кінця, однак не згадав про участь М. М. Петровського у підготовці книги.

Видання має передмову, вступ, вміщує велику статтю «Значення Львівського літопису та Острозького літописця як джерела до історії України доби феодализму». Далі подані тексти обох пам'яток з текстологічними примітками, коментарі, бібліографічна довідка про попередні видання цих літописів, словник застарілих слів, покажчики, фотокопії. Стаття розповідає про життєвий шлях Гунашевського, рукопис Львівського літопису, в ній детально коментуються звістки пам'яток про події української історії XVI—XVII ст. Проте Бевзо невірно висвітлив питання про походження та джерельну базу пам'яток, що призвело до помилкової оцінки достовірності їхніх звісток⁴⁷. Є помилки в коментарях, у словнику застарілих, маловживаних та актових слів і виразів. Так, термін «селедявка» (міра сипучих тіл) пояснювався як «оселедець». Недосконала методика передачі староукраїнського тексту. Так, зовсім не враховувалася специфіка звуку «кг», що передавався літерою «г». Виходячи з того, що слово «бил», тобто «был», читалося в XVII ст., як і нині, «був», упорядник скрізь передавав його у вигляді неіснуючої форми «бул». Публікуючи літописи, Бевзо без застережень розкрив титла, відновив пропуски закінчень слів і навіть підправив деякі описки, нівелюючи певну специфіку мови пам'яток.

Наприкінці 60-х років Інститут історії АН УРСР розпочав видання серії «Джерела з історії України», в якій передбачалося опублікувати й пам'ятки з історії Національно-визвольної війни. 1971 р. вийшов перший і останній том згаданої серії, підготовлений Я. І. Дзирою. Це був літопис Самовидця⁴⁸, ґрунтовно досліджений і прокоментований упорядником. Видання здійснене за простими й логічними правилами транслітерації, які запропонував Я. І. Дзира. Подальше видання серії припинене через негативні явища в суспільно-політичному житті України. Перерва-

лася розробка нових правил видання україномовних текстів XIV—XVIII ст. Тільки останнім часом Археографічна комісія АН України проводить широку дискусію з питання вдосконалення правил видання історичних джерел. Нині викристалізовується спільна платформа науковців у даному питанні.

З 60-х років Інститут мовознавства АН України видає серію «Пам'ятки української мови». В одному з томів видруковано 23 документи з історії Визвольної війни, віднайдені в актових книгах ЦДАІАК^{49–50}. Вони доповнюють фундаментальну публікацію аналогічних джерел, здійснену свого часу І. М. Каманіним в АЮЗР.

У 70—80-ті роки лінгвісти здійснили публікацію деяких пам'яток російської мови, які водночас є джерелами історії Національно-визвольної війни. Йдеться насамперед про чотиритомну публікацію «вістей-курантів»⁵¹, де вміщено 316 документів 1600—1650 рр., в тому числі 23, що стосуються цієї війни. Серед них є не тільки типові «летючі листки», перекладені у Посольському приказі, але й листи, що містять дані про події в Україні. Видання «вістей-курантів», виявлених у ЦДАДА, зробили доступними майже недосліджену категорію джерел. У той же час сектор Інституту російської мови АН СРСР опублікував пам'ятки південно-великоросійського наріччя. У другому томі серії видруковані фрагменти з 20 митних книг російських міст, три з яких містять цікаві дані про російсько-українську торгівлю в середині XVI ст., переселення українців у Росію⁵².

Особливою формою археографічних публікацій є джерела, видруковані на сторінках наукової періодики та неперіодичних видань. Найважливішою є публікація, яку здійснив відомий спеціаліст з історії Польщі XVII ст. І. С. Міллер⁵³. Він перший з істориків колишнього СРСР звернувся до вивчення повстання під проводом Костки-Наперського і дав ґрунтовний аналіз джерел з його історії, опублікованих у Польщі у 1951—1953 рр. (до 300-річчя повстання). Міллер вказав і на прогалини в публікаціях з цього питання, і щоб заповнити їх, вмістив як додаток до своєї статті 9 документів. Два з них є передруками, а інші сім вперше запроваджені до наукового вжитку. Історик виявив їх у Львівській бібліотеці Академії наук УРСР ім. В. Стефаника та у вrocławському «Оссолінеумі». До статті була долучена також фотокопія документів, на яких зафіксовані майже повністю ще два джерела: конфесата козака Василя з Канева, взятого у полон карателями 19 червня 1651 р. та лист С. Павші до Я. Радзивилла від 24 червня 1651 р. Пізніше окремі документи з історії війни публікували І. Л. Бутич, В. В. Грабовецький, І. І. Сварник, В. В. Страшко, К. Семаньків, Я. Федорук, В. О. Шевчук та деякі інші дослідники⁵⁴. Понад 130 джерел опубліковано автором цих рядків. Серед

них 20 нововиявлених документів Б. Хмельницького, листи Тимоша Хмельницького, М. Кривоноса, Я. Соколовського, конфесати полонених повстанців, унікальний звіт українських послів Криму 1654 р. М. Богаченка і Л. Пухальського, листи польських воєначальників, українські літописи, зокрема хроніка Ф. Софоновича та літописець Дворецьких, німецькі «летючі листки» тощо⁵⁵. Оскільки нижче про опубліковані нами джерела буде говоритися, тут немає потреби зупинятися на аналізі даних видань.

Проголошення незалежності України 1991 р. зумовило принципові зміни в розвитку вітчизняної історичної науки. Нині відкрилися перспективи здійснення широкомасштабних археографічних видань, і найближчим часом слід чекати виходу в світ фундаментальних публікацій, що значно збагатять джерельну базу досліджень з історії Національно-визвольної війни.

2. Публікації джерел, здійснені в інших країнах

Українська археографія розвивалася не лише в межах Російської імперії, але й інших держав, насамперед Австро-Угорщини, під владою якої опинилися західноукраїнські землі. Тут українські історики та археографи могли спертися на глибоку традицію українознавчих студій в країнах Центральної та Західної Європи, перейняти кращий досвід західноєвропейської історіографії, яка займала чільне місце у світі.

Серед перших джерельних публікацій з історії Національно-визвольної війни слід відзначити видання у перекладі французькою мовою «Короткого опису Малоросії» І. Б. Шерера, а також видання латиномовного твору польського хроніста Самійла Грондського, присвяченого Визвольній війні⁵⁶, здійснене Кароєм Коппі. Варто зазначити, що К. Коппі був професором історії у Пешті (Будапешті). Згадані публікації, щоправда, виконані на дуже низькому рівні — немає навіть елементарного археографічного оформлення тексту джерел.

Особливу увагу до історії Національно-визвольної війни виявили польські дослідники. Це не було випадковим, оскільки при вивченні історії Польщі XVII ст. її неможливо було обійти. Крім того, в часи розділів Речі Посполитої трьома імперіями у XVIII ст. чимало польських істориків і публіцистів, громадських діячів замислювалися над проектами «направи» Речі Посполитої, шукали вихід з тупика, в який завела Польщу правляча верхівка, яка ігнорувала право українського та білоруського народів на національне самовизначення, відмовлялася проводити прогресивні реформи. Початок науковим публікаціям джерел з історії війни було покладено ще виданням сеймових постанов наприкінці XVIII ст.

(широковідома «Волюміна легум») ⁵⁷. На жаль, тут, як в виданнях Шерера та Копі, бракує елементарного археографічного оформлення. Пізніше вийшли друком щоденники дипломата Речі Посполитої Войцеха М'ясківського та шляхтича К. Маскевича. Публікацію здійснював відомий польський письменник та громадський діяч Юліан Урсин Немцевич (1757—1841). У 20—30-х роках XIX ст. він видав шеститомник джерел з історії Польщі XVI—XVIII ст. ⁵⁸.

Першу значну публікацію (двох двотомних збірників) документальних джерел з історії Національно-визвольної війни у зарубіжній історіографії здійснив відомий польський вчений Амброжій Грабовський (1792—1868 рр.) ⁵⁹. У першому збірнику «Старожитності...» джерела середини XVII ст. (37) вміщені у першому томі. Всі вони запроваджені до наукового вжитку вперше і мають незаперечну цінність для висвітлення бойових дій української та польської армій у 1649 та 1651 рр. Проте публікація здійснена на невисокому археографічному рівні. Як нам вдалося встановити, її головним джерелом став рукописний збірник королівського секретаря Єроніма Піночі (збірник № 363) ⁶⁰, тим більше, що копії з деяких його документів були нами виявлені в особистому фонді А. Грабовського ВДА у Кракові ⁶¹. Вивчення збірника Є. Піночі дозволяє зробити висновок про тенденційний підбір А. Грабовським, який вороже ставився до національно-визвольного руху українського народу, джерел для публікації. Видавець ігнорував документи повстанського табору, які є у збірнику Піночі, але широко представив реляції карателів. Ухилився він і від оцінки достовірності публікованих джерел. Тексти останніх Грабовський передав з численними неточностями та пропусками, часом переставляючи окремі слова та вирази, опускаючи навіть заголовки та кінцівки джерел, через що втрачалася важлива інформація про ім'я автора джерела, місце і час написання тексту. Джерела у книзі подані не за хронологією, без порядкових номерів, бракує належних археографічних заголовків, навіть необхідного членування тексту на абзаци, в тексті велика кількість друкарських помилок.

На такому ж рівні Грабовський опублікував збірник «Рідні спогади...» ⁶², в якому вміщено близько 100 джерел з історії Національно-визвольної війни. Серед них особливу зацікавленість викликають універсали Б. Хмельницького та К. Наперського (червень 1651 р.) із закликом до польських селян повстати проти гнобителів, літописні замітки Є. Піночі ⁶³, деякі універсали і листи вищих представників панівного класу Речі Посполитої.

У 40—50-х роках XIX ст. польські історики А. Пшиленський, М. Грабовський, С. Баронч, А. Беловський, Е. Вуйцицький, Е. Рачинський, В. Спасович здійснили публікацію щоденників, мемуарів та хронік, що висвітлювали події Національно-визвольної війни.

Автори цих джерел — К. Ф. Обухович, С. Вежбовський, М. Ємьоловський, В. Коховський, Л. Рудавський та деякі інші⁶⁴. Археографічний рівень згаданих публікацій не набагато відрізнявся від рівня А. Грабовського. Особливо варто відзначити публікацію одного з рукописних збірників шляхтича Я. Михаловського⁶⁵, яку підготував до друку А. З. Гельцель. У збірнику налічується 355 документів, з яких 317 відносяться до 1648—1654 рр. Але розподіл по роках дуже нерівномірний: на 1648 р. припадає 97 документів, 1649—70, 1650—36, 1651—42, 1652—8, 1653—55, 1654 р. —9. Найбільшу цінність мають джерела, створені в таборі повстанців (34), в тому числі 22 листи Б. Хмельницького, листи І. Виговського, М. Кривоноса та ін. 22 документи походять з Росії, Кримського ханства та інших держав. Основний зміст публікації склали документи, створені у таборі Речі Посполитої (універсали й листи Яна Казимира, сеймові документи, щоденники, реєстри, компути і листи різних представників панівного класу). В цілому, джерела, розміщені в опублікованих Гельцелем матеріалах пам'ятної книги Михаловського, дають ґрунтовне уявлення про хід воєнних дій, дипломатичну боротьбу між Українською державою та Річчю Посполитою. Таким чином, дане видання є найбільшим в польській археографії, однак його використання серйозно утруднюється через низький науковий рівень. Досить сказати, що 70 документів вже публікувалися за іншими списками у ПКК⁶⁶. Ще три документи видрукували раніше А. Пшиленський та А. Грабовський⁶⁷. За ці та інші недоліки видання Гельцеля було піддано гострій критиці⁶⁸.

1869 р. головний опонент Гельцеля Кароль Шайноха опублікував двотомну монографію⁶⁹. У додатках до неї він умістив 61 документ, зміст яких відбивав події початкового періоду Національно-визвольної війни. Документи були створені представниками панівного класу Речі Посполитої, проте видавець не тільки не вказав на односторонність та недостовірність свідощів карателів, а й солідаризувався з ними у своїй ненависті до українських повстанців. Реакційність поглядів Шайнохи знайшла відбиток в його археографічній роботі. Публікація не має коментарів, заголовки документів є механічним відтворенням заголовків авторів або копіювальників документів XVII ст. Видавець не вважав за потрібне навіть вказати дату створення документа, хоч ця елементарна вимога була вже загальновизнаною в археографії середини XIX ст. В легендах немає даних про автентичність документів, перекладу латинських слів та виразів, покажчиків імен та географічного.

У подальшому (остання третина XIX ст.) археографічну роботу в цьому напрямі продовжили польські історики А. Прохаска, В. Чермак, які опублікували матеріали сеймиків захід-

ноукраїнських земель, щоденник С. Освенціма, хроніку С. Темберського та ін.⁷⁰

1864 р. до публікації джерел з історії Національно-визвольної війни вперше звернувся німецький історик, приват-доцент Берлінського університету Б. Ердмансдорфер, який підготував велику публікацію документальних джерел 1640—1650 рр.⁷¹ Всі 363 джерела, виявлені у Таємному держархіві в Берліні, Кенігсберзькому архіві і фонді «Манускрипта Боруссика» Королівської бібліотеки у Берліні, вперше запроваджувалися до наукового вжитку. У першому розділі тому знаходиться близько 60 документів, що висвітлюють події війни від червня 1648 р. до вересня 1649 р. Це джерела офіційного походження, головним чином листи й резолюції бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма, постанови державної ради, листування з представниками місцевих влад та дипломатичного корпусу курфюршерства. Їх доповнює невелика група джерел (9), які створили імператор «Священної Римської імперії» Фердинанд III, король Речі Посполитої Ян Казимир, примаєс М. Лубенський, магнати Я. Радзивил та К. Потоцький, шляхтич Я. Коссаковський. У документах, опублікованих Ердмансдорфером, містяться важливі відомості про надання військової допомоги Бранденбургом Речі Посполитій, вербовку найманців на території курфюршерства, а також Курляндії, є дані про деякі битви початкового періоду війни.

Б. Ердмансдорфер ставив своєю метою возвеличення курфюрста Фрідріха Вільгельма і тому використав джерела виключно офіційного походження. Мало цікавила його сама війна, про неї він згадує побіжно. Тому немає потреби шукати в публікації якихось коментарів, оцінок достовірності документів тощо.

Певну увагу питанням публікації джерел з історії Національно-визвольної війни приділяли також представники італійської, угорської та румунської історіографії кінця XIX — першої третини XX ст. Зокрема, треба вказати на публікації джерел, які, здійснили Д. Ферраро, Ш. Сіляді, В. Вереш, Е. Гурмузаки, Т. Балан, а також видання хроніки Мирона Костина, що підготував І. Богдан⁷².

Тон польській історіографії цього періоду задав один з ідеологів польських великодержавних шовіністів Францішек Равіта-Гавронський. У численних писаннях він відверто пропагував свої шовіністичні погляди на історію України, доводячи, зокрема, що трохи не єдиною причиною ворожнечі між Україною та Польщею є біологічна неповноцінність українців. Останніх він навіть не вважав слов'янами, значно перебільшуючи тюркські впливи на них. 1914 р. Равіта-Гавронський випустив у світ збірник документів⁷³. В одному з його розділів знаходимо красномовну авторську оцінку Національно-визвольної війни: «причини гайдамаччини корінилися в легендах війн Хмельницького, котрі привчили населення (України)

до ліношів, заразили його хронічним свавіллям, фальшивим розумінням свободи та штучно підсичуваною ненавистю до польської нації»⁷⁴. Характерно, що видавець жодним словом не згадав про тяжкий гніт, встановлений на українських землях феодалами Речі Посполитої, що нерідко відзначали навіть польські історики та публіцисти XVII ст. Реакційні погляди Равіти знайшли свій вияв і в тенденційному відборі джерел.

Видавець тяжів до тематичного принципу, але його реалізація була невдалою. Якщо не враховувати видавану раніше хроніку Натана Ганновера, то в збірнику вміщено 25 документів, що стосуються Національно-визвольної війни. Заголовки дуже стислі, бракує покажчиків імен та географічного, низку недоліків мають археографічні легенди. Так, не зазначено, що лише один з семи вміщених тут листів Б. Хмельницького (від 15 листопада 1648 р.) видавався вперше. Равіта припустився помилку у визначенні автентичності документів (оригінал чи копія), передачі тексту пам'яток тощо. Взагалі, з едиційного погляду видання Ф. Равіти-Гавронського анахроністичне і не має великої цінності. У міжвоєнні часи польські історики лише зрідка зверталися до публікації джерел з історії Національно-визвольної війни⁷⁵.

Ось на такому тлі з'явилися перші археографічні видання західноукраїнських істориків. Вже діячі славнозвісної «Руської трійці» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич) великої уваги надавали висвітленню яскравих подій Національно-визвольної війни, шукали документи щодо її історії. Але розгорнути археографічну роботу стало можливим лише після революції 1848—1849 рр. та утворення у Львові 1892 р. наукового товариства ім. Шевченка. Визначну роль у його формуванні та діяльності відіграли видатні діячі української культури Іван Франко та Михайло Грушевський, а також їх учні та послідовники. На сторінках «Записок наукового товариства ім. Шевченка» (ЗНТШ) було видрукуване блискуче дослідження І. Я. Франка «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах»⁷⁶, що супроводжувалося публікацією текстів 42 пам'яток польської публіцистики середини XVII ст. Публікації деяких джерел здійснив тут М. С. Возняк та інші дослідники⁷⁷.

Фундаментальним виданням історично-філологічної секції товариства та його Археографічної комісії стала багатотомна серія «Жерела до історії України-Русі» (Львів, 1895—1924). При її підготовці видавці на чолі з М. С. Грушевським врахували досвід різних археографічних центрів Європи, насамперед Київської комісії для розбору давніх актів⁷⁸. Чергові томи чи групи томів готували до друку різні археографи, які мали різні суспільно-політичні погляди. Головну роль у публікації джерел з історії Визвольної війни на сторінках «Жерел» відіграв Стефан Томашівський.

Перший том побачив світло у переддень 250-ї річниці подій 1648 р.⁷⁹ Крім Томашівського в ролі упорядників виступали також польські історики А. Прохаска та А. Чоловський. Вони допомагали у пошуку документів, що зберігалися у бернардинському та міському архівах, бібліотеці ім. Оссолінських у Львові. Всього було видано 170 джерел, що охоплювали період з червня 1648 до червня 1649 р. Здебільшого це були матеріали феодальних судів Речі Посполитої, аналогічні опублікованим Каманіним у згаданому вище томі «АЮЗР». Пізніше Томашівський видав продовження цієї публікації, вмістивши у черговому томі «Жерел» матеріали такого типу за 1649 — 1651 рр.⁸⁰, згодом в наступному томі — кілька уривків з польських нарративних джерел⁸¹, врешті — донесення папських нунціїв Д. Торреса та П. Відоні, королівського секретаря П. Доні⁸². Останній том варто розглянути детальніше.

На початку ХХ ст. кверенди західноукраїнських учених, членів НТШ у зарубіжних країнах активізувалися. Так, на основі документів з віденських архівів відомий історик Мирон Кордуба написав значну працю з історії Національно-визвольної війни та подальшого періоду історії України⁸³. С. Томашівський як член Австрійського історичного інституту в Римі дістав можливість працювати у Ватиканському архіві. Частина виявлених ним багатих матеріалів загинула в роки першої світової війни, але збережені виписки та копії склали перший том нової серії «Жерел» під назвою «Ватиканські матеріали до історії України»⁸⁴. Тут вміщені донесення Торреса та Відоні (всього 436 документів). Велику кількість документів (листи, донесення) передбачалося опублікувати в другому випуску 16 тому «Жерел». Однак цього не вдалося здійснити через окупацію Львова польськими військами та з деяких інших причин. Тільки 1927 р. частина цих матеріалів (листи королівського секретаря П. Доні до нунція П. Відоні, що стосувалися Жванецької битви (1653 р.) були видрукувані у стислих переказах⁸⁵.

268 документів були створені Торресом. Вони охоплювали період з 9 січня 1648 до 21 вересня 1652 р. і досить рівномірно розподілялися по роках Національно-визвольної війни. Після від'їзду Торреса до Риму донесення до Конгрегації Віри став направляти Відоні, але з меншою інтенсивністю: всього 168 документів від 21 вересня 1652 до 19 листопада 1657 р. Отже, на сторінках зазначеного випуску «Жерел» було вміщено 339 донесень папських нунціїв, створених у період війни. Через воєнні дії залишився невідомим згадуваний вище збірник Київської комісії, в якому були теж видрукувані реляції Торреса. Це призвело до значних повторів: з 96 донесень, видрукуваних Київською комісією, в «Жерелах» не повторено тільки 17. В цілому ж донесення нунціїв представлені тут досить повно. На жаль, розглядуваний випуск «Жерел» не має елементарного археографічного оформлення, вступної

статті, коментарів, покажчиків імен та географічного. Неточності трапляються у археографічних легендах та заголовках (зокрема не вказані сигнатури публікованих документів). Латинські та італомовні тексти донесень не перекладені, що утруднює користування ними. Попри ці важливі недоліки, даний том збагатив джерельну базу досліджень з історії Національно-визвольної війни. «Жерела» і нині залишаються єдиною фундаментальною публікацією документів з історії Національно-визвольної війни на західноукраїнських землях. Варто зазначити, що археографічні зацікавлення С. Томашівського знайшли вияв не лише в «Жерелах». У додатку до своєї монографії⁸⁶ він вмістив історичний твір Битомського «Облога Замостя», хоч і цього разу без перекладу з латинської мови.

Після другої світової війни першими за межами України до проблем історії Визвольної війни звернулися польські вчені, зокрема: професор Вроцлавського університету Владислав Чаплинський, його учень Ю. Лещинський, професор Ягеллонського університету Адам Пшибось. Їхніми зусиллями були опубліковані документи, що свідчили про вплив Національно-визвольної війни на повстання К. Наперського, про діяльність розвідників Б. Хмельницького на території Польщі, Чехії, Моравії та Австрії⁸⁷. Блискучий джерельний аналіз всього корпусу документів, що стосується повстання К. Наперського, провів нині покійний професор Адам Керстен⁸⁸. А. Пшибось здійснив фундаментальну публікацію матеріалів прошовицького сеймику, що якоюсь мірою висвітлювали й історію Визвольної війни⁸⁹. 1959 р. Х. Малевська опублікувала «Старопольські листи», в яких описуються Збаразька облога, Берестецька та Батозька битви. Згодом вийшло з друку друге видання цієї книги⁹⁰. В подальшому увагу істориків Польщі привертала головним чином наративні джерела з історії Національно-визвольної війни. У 60—80-х роках побачили світло підготовлені на високому археографічному рівні публікації мемуарів Б. Маскевича, Б. Радзивила, літопис Мехмеда Сеная, щоденник Павла Халевського. Їх упорядкували В. Чаплинський, А. Пшибось, Р. Желевський, Т. Василевський, Є. Абрахамович, М. Ковальська, М. Нгельський та ін.⁹¹

Фундаментальний корпус джерел з історії Національно-визвольної війни підготував румунський славіст Іліє Корфу 1983 р.⁹² В основу його публікації були покладені документи з архівосховищ Варшави, Кракова, Вроцлава, Курніка, Торуні та Любліна. З 214 документів 82 припадає на роки Національно-визвольної війни: на 1648 р.— 2, 1651 — 4, 1652 — 2, 1653 — 42, 1654 р.— 32. Це головним чином дипломатична кореспонденція правителів Речі Посполитої, Молдавії, Валахії і Трансильванії, в якій особлива увага приділялася молдавському походу 1653 р. Тимоша Хмельницького.

Варто підкреслити значення невідомого раніше листа Б. Хмельницького, адресованого трансильванському князю Д'єрдю II Ракоці, очевидно, наприкінці літа 1653 р. Усі документи опубліковані мовою оригіналів, тобто латинською та польською, у останньому випадку подавався переклад румунською. Видання Корфу здійснено на палежному археографічному рівні, однак і воно має недоліки. Упоряднику були невідомі публікації українських археографів, внаслідок чого 15 документів надруковані вдруге⁹³. Деякі документи друкувалися у витягах, є неточності в оформленні археографічних легенд.

У повоєнний час потужний центр української археографії виник у Ватикані, де ще наприкінці XVI ст. існував значний осередок релігійного та культурного життя України. У XX ст. його очолив видатний український археограф о. Атаназій Великий. Протягом кількох десятків років він провадив фронтальний пошук джерел з історії України у Ватиканському архіві та деяких інших архівосховищах Італії. Колосальний матеріал, виявлений о. Атаназієм та його колегами, ліг в основу кількох серій документальних публікацій, що виходять друком з початку 50-х років.

Як зазначалося вище, у Ватиканському архіві працювало чимало істориків України і в результаті їхніх пошуків були видані кількості донесень папських нунціїв у Польщі. Польський археограф А. Тайнер приготував до друку низку папських булл та бреве, а також листування представників уряду Речі Посполитої з Ватиканом. До періоду Національно-визвольної війни відноситься 89 документів. В основному це листування римського папи Інокентія X з королем Речі Посполитої Яном Казимиром⁹⁴. Однак внесок, зроблений о. Атаназієм Великим, значно вагоміший. По-перше, він опублікував усі папські булли та бреве від 1075 до 1953 р., що стосувалися України. У першому з двох томів якраз уміщені документи Інокентія X, понтифікат якого припадав на роки Національно-визвольної війни⁹⁵. Тут же встановлені й правила видання, за якими здійснювалися ця та подальші публікації. Позитивним є те, що укладач максимально повно і точно навів тексти документів та подав археографічні легенди, ретельно склав покажчики імен та географічний. Кожний том відкривається стислою передмовою, для зручності подана коротка таблиця, в якій зазначені понтифікати римських пап періоду, який охоплюється публікацією, а при необхідності константинопольських патріархів, уніатських митрополитів та єпископів, папських нунціїв в Польщі та Австрії. Однак оригінальні (латиномовні та італомовні) тексти не супроводжуються перекладом українською, що значно знижує можливість використання публікації науковцями; бракує розгорнутих коментарів та вступної статті джерелознавчого характеру. Врешті, необхідно зазначити, що через загальновідомі особливості суспільно-політичного

життя в колишньому СРСР публікації о. Атаназія Великого не потрапляли до наукових бібліотек. Красномовним свідченням цього є той факт, що до останнього часу в наукових бібліотеках колишнього СРСР не було і 10% археографічних видань Ватиканського центру. Тому й досі цей потужний джерельний пласт тільки незначною мірою використаний українськими дослідниками.

Опубліковані папські документи є першорядним джерелом, який зокрема дозволяє чітко уявити головні напрями політики папської курії в Україні, в тому числі й доби Національно-визвольної війни. Варто особливо відзначити три бреше римського папи Інокентія X до польського короля Яна Казимира від 15 жовтня 1649, 14 жовтня 1651, 3 лютого 1652 р., у яких зафіксована відверто ворожа політика Ватикану до повсталого українського народу. Ці документи, до речі, були перекладені українською мовою і вийшли друком у науково-популярному збірнику, присвяченому історії греко-католицької церкви⁹⁶.

Надзвичайно важливе значення для вивчення історії війни має публікація донесень папських нунціїв у Польщі та Австрії про Україну, здійснена у трьох великих за обсягом томах (т. 6—8)⁹⁷. Тільки на 1648—1654 рр. припадає 965 донесень Д. Торреса та П. Відоні (№ 2836—3701), а також інших осіб з Венеції, Генуї, Женеви тощо. На кожний рік припадає звичайно понад сто документів: 1648 р.—154 (2836—2980), 1649—168 (№ 2982—3150), 1650—180 (№ 3151—3331), 1651—163 (№ 3332—3495), 1652—130 (3496—3626), 1653—73 (№ 3627—3700), 1654 р.—139 (№ 3701—3840). Тут знайшли своє висвітлення практично всі важливі події військово-політичної та особливо церковної історії України, тут знаходимо окремі документи, що долучалися до донесень нунціїв, наприклад умови Зборівського миру 1649 р. (№ 3091); масу даних про хід боїв, про видатних керівників Національно-визвольної війни. Звичайно, першорядної ваги свідчення стосуються взаємодії ватиканської та польської дипломатії щодо української проблеми.

В інших серіях видрукувані комплекси документів Конгрегації Віри щодо України⁹⁸, документи уніатського митрополита А. Селяви, уніатських єпископів⁹⁹, василіанського ордену¹⁰⁰ та деякі інші¹⁰¹. В сумі це складає майже сотню документів, частина з яких проливає світло на окремі аспекти міжконфесійних відносин в роки Національно-визвольної війни. Так, у видрукуваному донесенні П. Відоні невідомій особі від 21 березня 1651 р. розповідається про долю уніата Павла Мульковського, українця за походженням, який потрапив у татарський полон, опинився в Туреччині, а потім у Болгарії як турецький невільник. У листі йшлося про необхідність викупу П. Мульковського з неволі¹⁰².

Цінним додатком до згаданих публікацій о. А. Великого є двотомник ватиканських документів, який зібрав митрополит Анд-

рій Шептицький, а доповнив Кирило Королевський¹⁰³. У другому томі знаходимо 7 документів (№ 239—245), що припадають на перший рік війни. Три з них є археографічним повтором, однак в інших (лист холмського єпископа Терлецького до Ф. Інголо від 22 січня 1648 р., інструкція Конгрегації Віри українцю П. Дембському від 25 травня 1648 р., лист С. Осецького до Ф. Інголо від 4 серпня 1648 р. та петиція оо. василіан) можна знайти цікаві свідчення про міжконфесійні відносини в роки Національно-визвольної війни.

Таким чином, публікації Ватиканського центру української археографії дозволили запровадити до наукового вжитку потужний масив джерел з історії Національно-визвольної війни. Завдяки зусиллям о. А. Великого були практично повністю видрукувані фонди першорядної ваги Ватиканського архіву (насамперед фонду «Польща») до XVIII—XIX ст. Продовжуючи публікацію вищезгаданих серій, продовжувачі справи о. А. Великого оо. Михайло Блажейовський, Петро Підручний, с. Софія Сенік знаходять часом фрагментарні матеріали з історії Національно-визвольної війни в інших фондах Ватиканського архіву, які збагатять її джерельну базу.

Ще один центр української археографії сформувався в Гарвардському університеті США. Розглянемо його археографічні видання з проблеми, що нас цікавить. До них має пряме відношення тодішній директор інституту Українських студій Гарвардського університету професор Омелян Прицак, під керівництвом якого провадили свої наукові розробки Френк Сисин (нині директор Канадійського Інституту українських студій Альбертського університету в Едмонтоні), а також Віктор Остапчук. Нині Ф. Сисин є визнаним авторитетом у дослідженні Визвольної війни. Він є автором монографії, присвяченої біографії Адама Киселя¹⁰⁴. Розробляючи дану проблему, автор виявив (в основному у польських архівах) чимало важливих матеріалів з історії Національно-визвольної війни і частину з них видрукував на сторінках «Гарвардських українських студій». Спочатку це була публікація 15 документів Б. Хмельницького¹⁰⁵. Чотирнадцять з них публікувалося вперше (листи за 1649—1652 рр., причому 12 було адресовано А. Киселю, а один — Яну Казимиру, та універсал гетьмана 1648 р.) Ще один документ є універсалом Б. Хмельницького, виданий М. Гунашевському 4 липня (24 червня) 1657 р. Раніше він друкувався на сторінках збірника документів Б. Хмельницького, підготовленого І. П. Крип'якевичем та І. Л. Бутичем, однак при публікації вони допустилися прикрої помилки: замість Гунашевського було видрукувано Гунатерський. Публікація Ф. Сисина здійснена на високому археографічному рівні. Тут є ґрунтовна вступна

стаття, необхідні примітки, археографічні заголовки та легенди. Документи подані в оригіналі польською мовою, а універсал Гунашевському — українською з додатком фотокопії з нього, текст супроводжується розгорнутими археографічними легендами англійською мовою. Продовженням археографічної діяльності Ф. Сисина стала публікація важливої пам'ятки польської публіцистики середини XVII ст., присвяченої причинам Визвольної війни — «Дискурс про теперішню козацьку чи хлопську війну». Публікація починається ґрунтовною вступною статтею, в якій розповідається про походження пам'ятки, аналізуються погляди її анонімного автора¹⁰⁶.

Археографічний доробок В. Остапчука є наслідком його невідомої праці в надзвичайно важливому і водночас зовсім невідомому історикам Визвольної війни стамбульському архіві. Тут знаходимо унікального листа Б. Хмельницького до турецького султана Мухамеда IV, датованого 1653 р.¹⁰⁷ Пам'ятка опублікована в оригіналі та в перекладі англійською мовою, супроводжується необхідними коментарями. У спеціальній розвідці¹⁰⁸ В. Остапчук охарактеризував зібрання султанського архіву, в якому знаходиться чимало важливих документів з історії Визвольної війни.

Закінчуючи даний розділ, слід підкреслити, що попри всі труднощі історикам різних країн, насамперед українським, вдалося створити широку джерельну базу для дослідження історії Національно-визвольної війни. До наукового вжитку включені багатющі матеріали з архівосховищ Києва, Львова, Москви, Петербурга, Варшави, Кракова, Ватикана, Берліна, Відня та інших важливих наукових центрів світу. Хоча нерідко публікації джерел мали недоліки, але вони цілком придатні для реконструкції історичного минулого.

Розділ III

РОЗПОРЯДЧА ДОКУМЕНТАЦІЯ ВИЩИХ ДЕРЖАВНИХ ТА ЦЕРКОВНИХ ВЛАД УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

1. Універсали та накази українських дигнітаріїв, документи православних ієрархів України

Універсалом звичайно називається документ, який в Речі Посполитій та в Україні XVI—XVIII ст. відігравав роль публічно-правового акту, маніфесту¹. В Україні універсали видавали, писали, публічно оголошували гетьмани, полковники, кошові отамани та інші представники генеральної старшини, вожді національно-визвольних повстань XVI—XVIII ст. Гетьманські та полковницькі універсали створювалися з різних причин і тому є дуже різноманітні. Сам Б. Хмельницький часто називав універсал «писанем» або «листом». Навіть один і той самий документ міг бути одночасно названий Хмельницьким і «універсалом» і «листом»². Не проводили керівники Української держави — Гетьманщини й чіткого розмежування між універсалами та наказами. Нерідко Б. Хмельницький називав їх «писанем» або «листом універсальним», навіть коли йшлося про власне наказ³. Варто відзначити, що під «наказом» ми розуміємо документ, виданий представником уряду України, з розпорядженнями військового чи адміністративно-господарчого характеру. Формально наказ було звернуто до вужчої групи осіб, ніж універсал, найчастіше — до конкретної особи.

Нині відомо 119 універсалів та 19 наказів Б. Хмельницького, з яких відповідно 53 та 17 було створено в роки Національно-визвольної війни, а також 7 універсалів повстанських полковників того ж періоду. Універсали, як і інші гетьманські документи, не завжди були автографами, за винятком хіба що підпису, але видавалися від імені гетьмана його писарями чи канцеляристами, завірялися гетьманом власноручно (підписом та печаткою)⁴. Те саме можна сказати про універсали повстанських полковників. Аналогічна практика була типова не лише для апарату Української держави, але й взагалі тогочасних європейських держав. Тому поняття «оригінальний універсал» є до певної міри умовним.

Особливості документів гетьманського уряду можна виявити

тільки застосовуючи методичку, притаманну дипломатиці. Насамперед треба розглянути початковий протокол документів та його складові частини.

Щодо **інвокації**, то в універсалах гетьмана й полковників, за винятком єдиного, її немає⁵. Це типово для всіх східнослов'янських актів XIV—XVII ст., окрім духовних грамот. Цікаво, що в документах Великого князівства Литовського (ВКЛ), писаних українською та білоруською мовами, інвокації немає, а в литовських грамотах, писаних латиною,— є. Тут, безперечно, відбилися різні традиції великокнязівських канцелярій: у першому випадку — традиція Київської Русі, у другому — західноєвропейських держав, що у своїй практиці звичайно послуговувалися латиною. За доби Київської Русі інвокація не вживалася і лише зрідка можна знайти її символічне означення у вигляді намальованого хреста⁶. Тільки в одному універсалі Б. Хмельницького є інвокація такого змісту: «Во имя Господа, аминь, к вічної пам'яті речі»⁷. Подібна інвокація зафіксована в одному з документів уряду Війська Запорозького універсалі гетьмана Івана Петрижицького від 22.03. 1632 р. з висловленням згоди на створення Києво-Могилянської колегії та з обіцянкою Війська Запорозького завжди мати її під своєю протекцією. Даний універсал Б. Хмельницький бачив до 1654 р. і підтвердив його своїм записом: «Богдан Хмельницький, гетьман Войска Запорозького»⁸. Подібна форма інвокації характерна для духовних грамот київських митрополитів та інших ієрархів православної церкви⁹, документів православних братств¹⁰. Використання формули богослів'я, характерної для документів церковних ієрархів, свідчить про участь останніх в опрацюванні згаданого універсалу. Це було не випадково, бо в документі містилися важливі положення щодо католицької церкви в Білорусі.

Інтитуляція є майже в усіх універсалах Б. Хмельницького та його полковників. Виняток складають деякі гетьманські універсали, що дійшли до наших часів в копіях і через це, очевидно, втратили частину тексту. Інтитуляція є найстандартнішою частиною універсалів: «Богдан Хмельницький, гетман з Войском его королевской милости Запорозским», «Богдан Хмельницький, гетман з Войском его царского величества Запорозским», «Богдан Хмельницький, гетман з Войском Запорозским». Звичайно гетьман використовував 1-й варіант інтитуляції у 1648—1651 рр., 2-й — в 1651—1653, 3-й — в 1654—1657 рр. Є й деякі винятки з правил. Так, при листуванні з російським урядом у 1648—1649 рр. Хмельницький пропускав слова «его королевской милости», висловлюючи свій намір розірвати з Річчю Посполитою. Відзначимо також випадок вживання інтитуляції у дещо незвичному вигляді в згаданому вище універсалі, зверненому до пинської шляхти: «Ми, Богдан Хмельницький, гетьман генеральний Військ його царської милості

Запорозьких» (подано у перекладі з польської мови)¹¹. І цього разу аналогія є у відомому Б. Хмельницькому універсалі І. Петрижицького від 22 березня 1632 р.¹². Займенник «ми» був у Хмельницького не лише даніюю традиції. Він справді підкреслював колегіальний характер опрацювання даного універсалу-маніфесту, зверненого до пинської шляхти, яким гарантувалися їй різні права. Це відповідало демократичним традиціям Гетьманщини — Української козацької республіки, де влада належала Раді, що обирала гетьмана.

З гетьманською майже повністю співпадає інтитуляція універсалів повстанських полковників. Характерно, що полковники, згадуючи про Військо Запорозьке, додавали «його королівської милості», якщо документи створено у 1648—1649 рр., або «його царської величності», якщо документ припадає на 1654—1657 рр. Слід підкреслити, що в обох випадках згадки про монархів — формальних протекторів України часто були теж формальними. Так, сотник К. Прокопович у листі від 16 березня 1649 р. до брянського воеводи М. Мещерського формально вважав себе підданим Яна Казимира, про що свідчить інтитуляція документа, але вимагав від адресата, щоб «поганци ляхи» не пропускалися через російські землі в Україну¹³. Заслуговує на увагу своєрідна інтитуляція універсалу ніжинського полковника Івана Золотаренка, де він називає себе полковником не лише ніжинським, але й «всього Сівера», що свідчить про його вищий, ніж в інших полковників, статус у 1654—1655 рр.¹⁴

Інскрипція має складну та гнучку формулу, представлену чотирма основними типами¹⁵. До 1-го типу відноситься формула, що починається словами: «Всім вобец і кождому зособна, кому о том відати належить». Після даної частини інскрипції, умовно означеної нами як загальна, йде громіздке продовження, що уточнює коло адресатів (представники українського уряду й місцевих влад, рідше — представники міської та сільської адміністрації). Ця друга частина, умовно визначена нами як уточнююча, переходить у третю, конкретизуючу частину інскрипції, де звичайно називається адресат: конкретна особа або вузьке коло осіб. У 2-й частині інскрипції перелік адресатів подається з суворим дотриманням існуючої субординації, від вищих влад до нижчих. Тип 1-й формули інскрипції збігається з формулою, що нею користувалися гетьмани й полковники Війська Запорозького до 1648 р., наприклад універсал полковника К. Вовка від 6 листопада 1625 р.¹⁶ Ця формула походить від подібних формул документів королів Речі Посполитої — Стефана Баторія, Сигизмунда III та Владислава IV¹⁷. Поширенішою була формула 2-го типу, для якої є характерним поєднання інскрипції та промудрації, причому остання виходить тут на перший план. Вона починається

звичайно словами «Ознаймуем» і наводиться у гетьманських документах у п'яти основних варіантах¹⁸. Ця формула також збігається з формулою деяких збережених універсалів гетьманів Війська Запорозького, а також польських королів XVI—XVII ст.¹⁹ Латинська паралель цієї формули сягає корінням далекого минулого, її можна знайти, наприклад, у грамоті вроцлавського єпископа Герварда від 18 вересня 1317 р.²⁰ Відзначимо також особливий варіант формули 2-го типу, що починався зі слів «Відомо чиним» або «До відомості доносим», який є надто архаїчним. У такому вигляді тип 2-й формули інскрипції дуже близький до відповідної частини гетьманських універсалів першої половини XVII ст.²¹ Нерідко подібні формули використовувало в своїх грамотах українське православне духовництво²². Вони, наприклад, є в грамоті великого князя литовського Ольгерда від 25 серпня 1342 р.²³ і в давніших актах ВКЛ. Це не було випадковим, оскільки традиції канцелярії Київської Русі були сприйняті канцелярією великих князів литовських, а остання, в свою чергу, чинила зворотний вплив на формуляр документів Війська Запорозького, посилюючи місцеві традиції.

Досить поширеним був і 3-й тип формули по інскрипції, що вживався у переважній більшості наказів. Для нього характерним є безпосереднє визначення адресата, наприклад, «Паном полковником» після чого йде: «До відомості подаємо» або «доносим до відомості».²⁴Цей тип трапляється в універсалах Г. Лободи, І. Петрижицького, К. Скидана, а подібні формули знаходимо в низці документів польських королів і великих князів литовських XV—XVII ст., а також коронних гетьманів XVI—XVII ст.²⁵

До 4-го типу належить складна формула інскрипції, в якій вона поєднується з короборацією. Цей тип представлений тільки одним гетьманським документом (універсал до пинської шляхти 1657 р.). Даючи останній широкі права, український уряд присягався не порушувати їх.

Врешті кілька універсалів взагалі не мають інскрипції. В одному випадку безпосередньо після інтитуляції йде нарація, а в іншому аренда-нарація²⁶. Останній універсал дуже нагадує деякі документи київського братства, грамоти, видані Братському монастиреві константинопольським та єрусалимським патріархами у першій половині XVII ст., а також заповіти київських митрополитів Йова Борецького (1631) та Петра Могили (1647)²⁷. Як відомо, Б. Хмельницький перебував у тісному контакті з патріархом Паїсієм, протегував Могилянській колегії, а свій універсал Братському монастиреві видав лише через півтора року після видання тому «благословенної грамоти» Паїсієм. Це пояснює причину такої незвичайної побудови даного універсалу та змісту його аренда-нарації.

Щодо універсалів повстанських полковників, то вони не мають суттєвих особливостей у порівнянні з гетьманськими і в цій частині формуляру. Тут трапляються інскрипції 1-го та 2-го типів.

Слід підкреслити, що український уряд приділяв велику увагу оформленню даної частини універсалів. Показовим у цьому плані є лист глухівського сотника С. Вейчика від 2 травня 1651 р. до сівського воеводи Т. Щербатова. У ньому сотник гостро вимовляв адресатові за неприродну для повстанців інскрипцію отриманого листа: «теди не до нас пишеш, а до старост да до подстаростих, котрие уже третій рок як за Вислу поутекали. А до господаря нашего не пишеш, пана Богдана Хмельницького, гетмана всего Войска Запорозского и до пана Мартина Небаби, полковника черниговського, также до Войска Запорозского. Теди живите з нами подружий и знайте як писат». Далі сотник навіть відмовлявся розв'язувати питання, поставлені воеводою, доти, доки не отримає належним чином оформленого листа, зверненого не до вигнаної адміністрації Речі Посполитої, а до нової влади Української держави — Гетьманщини. Щоб посилити цей момент, сотник демонстративно пропустив в інтитуляції свого листа згадку про Яна Казимира, внаслідок чого початок послання набув такого вигляду: «Божию милостю великого государя нашего пана Богдана Хмельницького, пана гетмана всего Войска Запорозского и именем его милости пана Мартина Небаби, полковника черниговского, так теж Войска Запорозского и от мене Сахна Федоровича Вейчика, сотника глуховського»²⁸.

Салютація має місце тільки у двох універсалах гетьмана, а в універсалах полковників її взагалі немає. Дуже рідко вона трапляється і в документах гетьманів першої половини XVII ст., польських королів, коронних гетьманів XVI—XVII ст.²⁹ У даному випадку універсали зазнали певного впливу не лише канцелярських актів, але й листів, у яких салютація була неодмінним атрибутом. Разом з тим салютація досить часто є в наказах, це складає одну з характерних їхніх ознак, яка відрізняє накази від універсалів.

Основна частина актів звичайно починається аренгою. Останню досить рідко можна побачити в універсалах Б. Хмельницького³⁰, а в універсалах його сподвижників її немає взагалі. У низці універсалів Б. Хмельницького аренда має характер юридичного посилання і тоді зливається з нарацією. Аренда-нарація тут представлена формулами типу: «иж ведлуг наданя ясне освещоних княжатеї їх милостей Вишневецьких православних»³¹.

Нарація є обов'язковою частиною універсалів, хоча існують і деякі винятки³². У більшості випадків наративна частина починалася виразами «иж видячи», «дошла відомость», «маючи взгляд и респект» тощо. Досить часто трапляється виклад так званої пе-

тицію, тобто прохання про видання універсалу, задовільнення певного клопотання³³. У деяких універсалах «петицію» поєднувалося з вказівкою на наявність документів, які треба було підтвердити³⁴. У наративній частині гетьман робив достовірні посилання на свої попередні універсали³⁵ і за ними можна частково відзначити зміст останніх. Це має особливе значення, коли попередній універсал не зберігся.

Диспозиція містить у собі розпорядження, наказ гетьмана і є обов'язковою частиною кожного універсалу без винятків. Здебільшого вона починається словом «прето» (тому). Далі йшли різні слова й вирази, найпоширенішими з яких були: «приказуем», «розказуем», «надаем», «жадаем», «напоминаем», «позволилисмо», «хочемо», «постановляємо». Нерідко ці слова подаються в енергійніших формулюваннях: «суворо приказуем», «срокго напоминаем». Іноді вживається подвійна диспозиція. Річ у тім, що універсал міг мати в собі кілька різних розпоряджень і кожне з них починалося з тих самих слів, наприклад: «суворо теж розказуем». Тому диспозиції ставилися одна за другою, зрідка (друга) — й після санкції. Своєрідною є диспозиція одного з універсалів³⁶, у якій, щоправда, можна вбачити й деякі елементи санкції: «І подесеяте напоминаем, аби ні чом волі нашей не противляючисе, все тое в цілі приказане заховане било». У окремих випадках диспозиція могла містити в собі елементи нарації³⁷.

Диспозиція універсалів сподвижників Б. Хмельницького не має особливих відмінностей, за винятком диспозиції універсалу наказного чернігівського полковника Стефана Окши від 28 (18) квітня 1651 р. Тут замість стандартних «приказую», «жадаю» було вжито м'якіше «упрошаю»³⁸.

Санкція є майже в усіх універсалах Хмельницького, за винятком двох, де вона була б недоречною. В одному з універсалів гетьман пропонував пинській шляхті перейти на бік Української держави, а в іншому — йшлося про малозначуще питання³⁹. Стандартні форми санкцій були добре вивчені І. П. Крип'якевичем⁴⁰, тому відзначимо тільки те, що деякі з них подібні санкціям запорозьких гетьманів першої половини XVII ст., польських королів та великих князів литовських XVI—XVII ст.⁴¹. Тільки в одному випадку гетьман вживає дуже архаїчну форму санкції у вигляді Божої кари («под неласкою Божою»), дуже рідко згадується і про грошовий штраф за порушення волі гетьмана⁴². Відзначимо, що найпоширенішою була санкція у формах *clauses injonctives* (повеління не порушувати) та *comminatoires* (тієї, що погрожує карою). В цілому, порушення гетьманської волі, що підривало авторитет державної влади, розглядалося ще за умов воєнного часу як тяжкий злочин. Порушнику, «яко гвалтовнику листов наших гетьманських»⁴³ загрожувала суворо кара, включно з смерт-

ною. Каральні функції щодо порушників розпоряджень гетьмана Хмельницький часто покладав на полковників та іншу старшину. При цьому він посилався на якийсь свій документ, що визначав міру покарання. Так, в універсалі від 12 червня 1648 р. йшлося: «до нас не одсилаючи (порушників — Ю.М.), суворо карали, ведлуг їх заслугу і декрету, от нас войску виданого»⁴⁴.

У іншому універсалі (від 30 липня 1648 р.) містилося аналогічне розпорядження, ще й з унікальним посиланням на статут Війська Запорозького: «суворо карати на горло» згідно «артикулів про устрій» Війська Запорозького. Про «артикули військові» згадується також у наказі Хмельницького від 12 серпня 1650 р. Варто зазначити, що санкція є одним з тих елементів універсалів, які найвиразніше засвідчують соціальний характер внутрішньої політики гетьманського уряду.

Короборация є однією з найстабільніших частин формуляру гетьманських універсалів. Вона містить у собі підпис Б. Хмельницького та супроводжувальний запис. Найчастіше гетьман підписував універсали так: «Богдан Хмельницький, рукою власною». Незначні відхилення від норми були зазначені І. П. Крип'якевичем⁴⁵. Стислою ця формула була не випадково, оскільки повний титул гетьмана наводився в титуляції. Відзначимо, що підпис такого типу використовувався й іншими гетьманами, наприклад, Г. Лободою⁴⁶.

Щоправда, вони здебільшого вживали й інший титул, який, до речі, Б. Хмельницький зрідка вживав в листах до короля Владислава IV та senatorів 1648 р.: «старший Войска е.к.м. Запорожського»⁴⁷. Про це свідчать і виявлені нами універсали й листи І. Петрижицького (від 3 березня 1632 р.), Андрія Гавриловича (від 14 вересня 1632 р.), Гаврила Крутневича (від 9 червня 1603 р.), та ін.⁴⁸ У деяких випадках підпис стояв після супроводжувального запису, представленого чотирма типами: «на счо для певнішое і для ліпшое віри сес лист даем... с печатою войсковою і подписом руки нашею власною», «А для ліпшое віри при подписе руки и печат войсковую притиснути росказалем», «на што для ліпшое віри при печати войсковою рукою своєю подписалисьме», «а та грамота для лутчей віри печатю нашею войсковою ствержаем и подписою руки нашею»⁴⁹. Такого типу формули, особливо 1 і 2, були дуже розповсюджені, причому їх вживали і запорозькі гетьмани і православні ієрархи⁵⁰. Дуже популярними були такі формули і в канцеляріях польських королів, князів великих литовських.

Датум універсалів Б. Хмельницького є досить уніфікованим, як до речі і в переважній більшості східнослов'янських документів XIV—XVII ст. У найповнішому вигляді формула датуму міститься в універсалі пинській шляхті: «Діялося в Чигирині, дня 22 липня, за старим календарем, року Божого 1657». Частіше вживалася стисліша формула типу: «Дан в Ірклію 1 августа 1650 року»⁵¹.

Замість «дан» часто вживалися інші слова (“дат”, “писан”, рідше — “датум”). Звичайно універсали датувалися за старим стилем, а цифри писалися у літерному значенні. Характерною ознакою універсалів гетьмана та полковників було те, що датум передував короборації. Варто зазначити, що списки універсалів, як і наказів та листів Б. Хмельницького, мають часто розходження у датуванні документа.

Апрекації бракує в усіх універсалах. Не варто приймати за апрекацію «пост скрипtum», що трапляється у двох універсалах Б. Хмельницького⁵², автентичність якого є дуже сумнівною.

Таким чином, окремі формули універсалів представників українського уряду є гнучкими та змінними, що пояснюється і різноманітністю кола питань, на які вони відгукувалися і молодістю відродженої Української держави. Ще більшу різноманітність формул та порядку послідовності останніх виявляють накази, що за своїм формуляром та змістом зближуються з листами. І все ж, безсумнівно, що універсали та накази представників українського уряду мають чітко означені самобутні риси. Їхній формуляр складався під впливом традицій українських земель XIV—XVII ст., котрі сягали своїм корінням часів існування Київської Русі. Канцелярські традиції Київської Русі—України виявляють значний вплив на канцелярію ВКЛ, де у XIV—XVI ст. домінували українська та білоруська мови. У свою чергу литовська великокнязівська канцелярія, на якій відбилися також канцелярські традиції Польської держави, впливала на норми місцевого діловодства, у тому числі й Запорозької Січі.

Формуляр універсалів представників українського уряду розвивався певною мірою й під впливом польської коронної канцелярії. Річ у тім, що українські землі протягом тривалого часу перебували під гнітом Польщі, потім — Речі Посполитої і це не могло не накласти свого відбитку на всі сфери суспільного життя України, в тому числі й на її канцелярську практику. Українська шляхта, козацька старшина, православне духівництво, міщанство та й прості селяни постійно мали справи з документами, створеними представниками панівних кіл Речі Посполитої і мусили у своєму діловодстві врахувати норми коронної канцелярії. Сам Б. Хмельницький у 30-х роках XVII ст.—генеральний писар Війська Запорозького не міг не бути добре обізнаним з канцелярською практикою Речі Посполитої, оскільки без цього не можна було належним чином вести дипломатичне листування. Права рука Б. Хмельницького — генеральний писар Іван Виговський в 30-х роках XVII ст. служив у луцькому гродському суді, а 1635 р. став намісником луцького староства. 1638 р. він був писарем при Яцеку Шемберку, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким у 1638—1648 рр. Чудово знали канцелярську практику Речі

Посполитої також Павло Тетеря, Михайло Кричевський та інші сподвижники Б. Хмельницького.

Необхідно зазначити, що формуляр документів Б. Хмельницького значно вплинув на гетьманські документи другої половини XVII — середини XVIII ст. Особливо це стосується документів козацької старшини, яка брала безпосередню участь у Визвольній війні. Можна навести чимало випадків, коли представники українського уряду пізнішого часу, підтверджуючи універсали Б. Хмельницького, просто переписували їх, роблячи лише найнеобхідніші корективи в інтитуляції, датумі тощо.

Визначення характерних ознак гетьманських універсалів має велике значення, зокрема воно дозволяє точніше класифікувати гетьманські документи, дає надійні критерії для виявлення фальсифікатів⁵³ і, навпаки, для «реабілітації» актів, автентичність яких була сумнівною, уточнити різновидність документів, встановити деякі особливості їх походження.

Розглянуті універсали й накази представників українського уряду за своїм змістом поділяються на три основні групи: 1. Акти військово-адміністративного характеру; 2. Акти щодо стану міст, торговельно-ремісничого населення; 3. Акти, що затверджували систему позаекономічного примусу безпосереднього виробника⁵⁴.

1.1. Акти військово-адміністративного характеру

Складна система управління багатотисячною повстанською армією, необхідність вирішувати численні адміністративні справи повинні були породити масу канцелярських документів, в тому числі універсалів та наказів. На жаль, документи даної групи збереглися у незначній кількості. Їх можна поділити на три підгрупи: 1. Військові, і зокрема «зазивні»; 2. Проїжджі або «глейти»; 3. Судові.

Проблеми управління військами порушувалися головним чином у наказах⁵⁵. Слід також відзначити «зазивні універсали», що є прокламаціями, в яких народ закликався до повстання. Часом до них, що мали й іншу назву — «зазивні листи», відносять без достатніх підстав накази гетьмана, в яких йдеться про необхідність певним частинам української армії готуватися до військових дій, запасати провіант тощо. Автентичні ж «зазивні універсали» збереглися у мізерній кількості. У зводі документів Б. Хмельницького було вміщено 6 подібних документів, причому всі вони віднесені до числа сумнівних або фальсифікатів^{56–57}. Два з них: універсал «до польських селян» (датується не пізніше липня 1651 р.) і універсал, яким народ закликався до війни проти Речі Посполитої (від 2 квітня 1652 р.) є, як нами було встановлено⁵⁸, цілком достовірними.

Зазначимо, що зміст «зазивних універсалів» є дуже подібним до аналогічних документів, виданих вождями національно-визвольних повстань та війн, селянських війн у Східній Європі. Так, у Росії такі документи називалися в урядових колах «прелестними письмами», хоча насправді вони є прокламаціями⁵⁹. Особливо подібними за змістом є прокламації Б. Хмельницького та С. Разіна, в яких переважають такі мотиви: 1) опис режиму тяжкого гніту, встановленого експлуататорами, ще нестерпнішого, ніж бурманська неволя; 2) повідомлення про початок боротьби проти гнобителів; 3) заклик підіймати повстання, йти до лав повстанської армії; 4) обіцянка в разі перемоги знищити повністю або значно послабити повинності, відновити колишні вольності тощо⁶⁰. Подібність не лише за змістом, але й за формою прокламації Б. Хмельницького та С. Разіна пояснюється не тільки видовою тотожністю документів і приблизно однаковим рівнем соціально-економічного розвитку Росії та України XVII ст., але й безпосереднім впливом Визвольної війни на Селянську війну у Росії 1670—1671 рр. Не випадково, в інтитуляції трьох з семи відомих на сьогодні прокламацій С. Разіна поряд з Військом Донським згадується і Військо Запорозьке⁶¹.

Торкнемося питання про згадки в різних джерелах не збережених прокламацій Б. Хмельницького. Відзначимо, що російські дослідники селянських війн у Росії здійснили успішні спроби реконструювати не збережені тексти указів та маніфестів С. Разіна, О. Пугачова і активно використовують отримані результати⁶². Щодо прокламацій Б. Хмельницького, то такі спроби робилися в Україні тільки в дореволюційний період⁶³. Пізніше домінувало занадто підозріле ставлення істориків до прокламацій гетьмана. Вивчення даної проблеми дозволяє зробити висновок про значне поширення прокламацій повстанців. Вони розповсюджувалися не тільки в Україні, але й у Білорусі та Польщі; скеровувалися не лише до «всіх вобець», але й до відносно вузьких груп осіб, наприклад до найманців, обложених разом з польськими військами у Збаражі 1649 р., до жителів Немирова з проханнями про допомогу та ін. «Зазивні універсали» є джерелом особливої ваги, яке досить повно висвітлює характер, рушійні сили і програму повстанців, їхні зв'язки з учасниками селянських війн і повстань у Білорусі, Польщі, Росії, проливає світло й на причини Визвольної війни та деякі моменти ідеологічної боротьби в середині XVII ст.

До другої підгрупи універсалів та наказів Б. Хмельницького, що містять розпорядження з суто адміністративних питань⁶⁴, відносяться «проїжджі універсали» (глейти). Ці документи надавали право в'їзду на територію Української держави і виїзду за її межі, а також вільного проїзду через Україну українським дипломатам, купцям та іноземним підданам. Глейт втрачав свою силу після

завершення дипломатичної, торговельної або якоїсь іншої місії його власника і тому зберігати його не було особливої потреби. Саме через це головним чином з численних колись глейтів до нашого часу дійшли тільки два, що були видані польському послу Я. Пісочинському та відомим австрійським дипломатам південнослов'янського походження Петру Парчевичу та К. Маріяновичу⁶⁵. Джерела зберегли згадки про видання гетьманських глейтів дипломатам різних держав, передусім Р. Стрешньову, А. Виміні, А. Киселю, М. Зацвилюховському, посланцям імператора Фердинанда III, коронного підканцлера, емігранта Радзейовського та ін., а також українським дипломатам, наприклад, Г. Яцкевичу⁶⁶.

Глейти видавалися не тільки гетьманом, але й іншими представниками генеральної і полкової старшин. Так, відомі глейти, видані вінницьким полковником І. Богуном К. Криницькому, наказним чернігівським полковником С. Окшею Л. Москалю⁶⁷. Документи даної категорії дозволяють розширити уявлення про дипломатичну діяльність українського уряду.

До особливої, третьої, підгрупи необхідно віднести єдиний документ — вирок гетьманського суду по справі шляхтича І. Пекулицького від 12(2) березня 1650 р., що дозволяє мати певне уявлення про документи колись значної категорії джерел, створених у повстанському таборі. Характерно, що він був створений за зразками вироків судово-адміністративних установ Речі Посполитої, про які йдеться нижче, але з незначними змінами в інтитуляції⁶⁸.

1.2. Акти щодо стану міст і торговельно-ремісничого населення

Особливістю історичного розвитку України XVI—XVII ст. було існування місцевого самоврядування на основі магдебурзького права. Гетьман стверджував самоврядування міст, цехів, вирішував питання, пов'язані з справами останніх⁶⁹, у деяких випадках оберав жителів міст від конкуренції з боку монастирів та козацької старшини. Характерно, що Б. Хмельницький видавав на користь міст Києва та Слущька оборонні універсали, а полковник М. Небаба своїм універсалом передав чернігівському магістрату 5 млинів⁷⁰. Окремі універсали умовно можна назвати «митними». Ними встановлювалися правила діяльності митниць, види й розміри торговельного мита, тощо. Найважливішим та найтипівішим документом даної підгрупи є універсал Б. Хмельницького, виданий О. Стаматіенку. Ним стверджувалася централізована митна служба на території Української держави, створювалася система суворого контролю над діяльністю іноземних купців⁷¹. Особливо важливою є та частина документа, де був уміщений своєрідний

прейскурант з переліком товарів та відповідного мита за їхній провіз.

Іншу категорію документів даної групи представляють «безмитні універсали» («безмитні листи»), що підтверджували право безмитної торгівлі. Збереглися тільки три універсали даної категорії⁷², хоча їх, без сумніву, було набагато більше. Про це свідчить, наприклад, наративна частина універсала, даного О. Стама-тієнку.

Врешті, можна відзначити підгрупу універсалів-купчих, представлених тільки одним документом наказного борзненського полковника Петра Забіли, який стверджував факт продажу 40 діжок поташу російським купцям, а можливим свавільникам, які б могли стати їм на перешкоді, погрожував суворим «каранем войсковим»⁷³.

Універсали представників українського уряду є важливим джерелом, що висвітлює окремі аспекти соціальної політики уряду. Їх значення є особливо великим, якщо врахувати, що матеріали міського самоврядування Української держави в роки Визвольної війни не збереглися, за винятком поодиноких приватно-правових актів м. Борисполя⁷⁴.

1.3. Акти, що стверджували систему позаекономічного примусу безпосереднього виробника

Найбільша кількість урядових універсалів відноситься якраз до цієї групи. Остання поділяється на декілька підгруп.

1. **Привілеї** фіксували права феодалів, інколи й міщан на землю й іншу нерухомість, найчастіше на млини. Термін «привілеї» тут і далі вживається у вузькому значенні, щоб окреслити тільки одну підгрупу документів, що нами розглядається. Більшість становлять привілеї, що за змістом нагадують такий різновид російських жалуваних грамот, як вотчинні: 37 універсалів та 1 наказ. При передачі феодалам маєтностей, за винятком, очевидно, «пустих пляців», малося на увазі, що разом з цими землями у послушенство переходять і селяни, часом і міські жителі, які там проживали⁷⁵. І все ж, приблизно третина згаданих документів містять додаткове розпорядження селянам виконувати послушенство землевласникам. Характерно, що у багатьох випадках Б. Хмельницький підтверджував грамоти й привілеї, видані свого часу королями, окремими представниками панівного класу Речі Посполитої, рідше — гетьманами Війська Запорозького, а також інші документи. До останніх можна віднести попередні універсали самого Б. Хмельницького, полковників І. Золотаренка, П. Яненка, купчі та інші документи. Відзначимо, що посилання на підтверджу-

вані документи не завжди включалися до нарації універсалів та наказів Б. Хмельницького.

Достовірність посилань гетьмана у наративній частині привілеїв на підтверджувані документи не завжди вдається перевірити. Там, де це можливо, виявляється точність гетьманських свідоцтв⁷⁶. Разом з тим необхідно врахувати й прагнення отримувачів привілеїв розширити свої володіння й права, навіть шляхом фальсифікації актів. Так, викликає серйозні сумніви автентичність двох приписок до універсалу на с. Хмилів⁷⁷. Одна з них продовжує дію універсалу і на період по смерті Б. Хмельницького, друга — містить заборону брати з Хмілова вози. По-перше, приписки внесені іншою рукою, відмінною від тієї, що писала універсал. Важко уявити, що один невеликий універсал створювався трьома писарями одночасно. По-друге, гетьман видав два варіанти універсалів на Хмилів. Маловірогідно, що Хмельницький, перевидаючи універсал лише через тиждень після видання першого варіанту, не вніс би необхідних доповнень. До речі, такого роду «пост скриптум» є тільки в двох універсалах гетьмана і теж є сумнівним. Так, в диспозиції універсалу від 7 жовтня 1652 р.⁷⁸ Хмельницький затверджував цехмістра музик Лівобережної України Г. Ілляшенка. У приписці ж ідеться вже про цимбаліста Г. Макущенка. Очевидно, по смерті Ілляшенка або його димісії цехмістром став Макущенко і до універсалу було внесено відповідну приписку. На жаль, даний універсал зберігся в копії і тому провести порівняння рук неможливо. В усякому разі інформація, що міститься у наративних та диспозиційних частинах універсалів та наказів Б. Хмельницького, також вимагає критичного до себе ставлення.

Відомі три привілеї, що були створені повстанськими полковниками. Крім згадуваного вище універсалу М. Небаби можна вказати на привілеї ніжинського полковника Івана Золотаренка від 11 (1) грудня 1653 р., згідно з яким ніжинському монастиреві передалися невозбудовані млини на р. Сейм, а також особливий різновид привілею — вкладну грамоту, якою Силуян Мужилівський закріплював свій хутір за монастирем⁷⁹.

2. **Імунітетні універсали** та накази представників українського уряду стверджували права й привілеї феодалів, що забезпечували останнім владу над селянами. Зазначимо, що зберігся цікавий універсал, аналогічний «обельной грамоте» Російської держави. Згідно з цим документом П. Тетеря звільнявся від сплати податків, а саме: від «брання орендарських мірок» на одному з млинів⁸⁰. Характерну категорію документів українського уряду складають «оборонні універсали» (всього 21 універсал та 4 накази), в тому числі один універсал ніжинського та чернігівського полковника Прокопа Шумейка від 25 (15) липня 1648 р., що своїми особливостями й формулами нагадував російські заповідні грамо-

ти. Згідно з «оборонними універсалами», феодал звичайно не отримувал нових додаткових маєтностей чи пільг, але в них підкреслювалася непорушність тих, що вже існували. Типовим прикладом є універсал, виданий Й. Жеребилу, щоб «товариство» не чинило йому «докуки» й «турбації» в його хуторі. Відзначимо, що в деяких випадках «оборонні універсали» видавалися на користь високопоставлених представників панівних кіл Речі Посполитої, наприклад Домініку Заславському — Острозькому, Богуславу Радзивилу та ін.⁸¹ Як довів В. С. Степанков, ця складна й суперечлива лінія політики гетьмана була викликана його тактичними міркуваннями й принесла певні успіхи⁸².

Варто відзначити, що в цілому «оборонні універсали» формально скеровувалися проти всіляких зловживань уряду, представники якого входили у справи маєтностей без відповідного дозволу господаря; ними припинялися конфлікти через маєтності між окремими представниками вищого та середнього духівництва, шляхти, козацької старшини, але головне їх завдання полягало у захисті власності. Порівняно велика кількість «оборонних універсалів», друге і навіть третє видання деяких з них⁸³, є безперечним свідченням великих масштабів антифеодальної боротьби в Україні, скерованої не тільки проти феодалів Речі Посполитої, але й проти набираючих силу феодалів Української держави. «Оборонні універсали» наочно засвідчують, що багато суворих розпоряджень українського уряду, спрямованих на зміцнення феодальних порядків, залишалися на папері або ж реалізувалися частково.

3. «Універсали про послушенство» містили у собі накази селянам, а часом і міським жителям⁸⁴ виконувати повинності, які звичайно окреслювалися терміном «послушенство», на свого господаря. Ця категорія документів українського уряду має спільні риси з однойменними «послушними» грамотами у Росії. Всього відомо 12 універсалів та 4 накази Б. Хмельницького, а також 3 накази полковників та сотників (А. Романенка, Т. Хмельницького, Р. Катіржного), що відносяться до даної категорії документів. Звичайно, гетьман вимагав від селян «звиклого послушенства» і тільки в двох випадках конкретизував своє розпорядження. У першому з них він вимагав від козаків, які осіли на землях київського Микільського монастиря, давати останньому «десятину... всього збіжжя, також покотельщину та очкове», у другому — від селян сіл Луки й Хитців вимагав виконувати «роботизну», тобто панщину на користь Лубенського Мгарського монастиря⁸⁵.

Як показав І. П. Крип'якевич, відсутність вказівок, які б конкретизували «послушенство», не було випадковим, бо безперервні виступи селян, їхня відверта ворожість до відновлення феодальних відносин не давали змогу змусити їх виконувати панщинні роботи у старому обсязі⁸⁶. У деяких універсалах та наказах

Б. Хмельницький забороняв залежним селянам змінювати свій соціальний статус і навіть вимагав повернення колишніх підданих до старого статусу⁸⁷. У деяких випадках гетьман не тільки вимагав «послушенства», але й силою зброї наказував придушувати антифеодальні виступи⁸⁸. Щоправда, інколи Хмельницький робив це вимушено, прагнучи зберегти підписані мирні угоди з Річчю Посполитою. Варто вирізнити 2 накази, писані 8 березня (26 лютого) 1649 р. спільно переяславським полковником А. Романенком та чигиринським сотником, гетьманичем Т. Хмельницьким, що вимагали від селян с. Симонова постачати фуражем посольство Речі Посполитої на чолі з А. Киселем, а від місцевого священика — припинити заклики до непослуху селян владі⁸⁹.

4. Особливу групу документів українського уряду складають численні універсали та накази, за якими феодалам надавалося право на промисли й торгівлю. Так, деяким монастирям дозволялося ловити рибу у Дніпрі, ситити мед, займатися перевозом через Дніпро⁹⁰. Можна також вирізнити універсал-купчу, яким переславський полковник П. Тетеря 3 липня (23 червня) 1653 р. закріпив факт продажу Пустовського хутора баришпольському козакові Ф. Дубровенку для покриття боргу полку⁹¹.

5. **Комбіновані універсали.** Для даної категорії характерним є збіг ознак, типових для гетьманських документів різних підгруп і навіть груп. Так, у одному з наказів Б. Хмельницький віддав розпорядження полковникові С. Подобайлу вивести, згідно з умовами Білоцерківського миру, козаків з Чернігівського воеводства і згадав про необхідність підданим віддавати «панам вшеляку повинність»⁹². В універсалі, даному шляхтичеві С. Снетинському⁹³, поєднувалися риси й формули, типові для привілеїв, «оборонних» універсалів та глейтів.

1.4. Акти православних ієрархів

Ця група джерел представлена сімома документами, чотири з яких є майже тотожними. Останні створені православними єпископами (І. Кононович-Горбацький, А. Виницький, Й. Чаплич-Шпановський, Д. Балабан) невдовзі після їхнього висвячення київським митрополитом С. Косовим на єпископії. Всі чотири документи писані польською мовою кожним з єпископів окремо 22—23 (12—13) липня 1650 р. у Києво-Братському монастирі. Це по суті записи-зобов'язання на подання щорічної грошової допомоги Києво-Братській колегії⁹⁴. Формуляр і зміст документів майже повністю збігаються. Це свідчить про те, що записи створювалися за одним зразком, підготовленим, очевидно, ченцями Києво-Братського монастиря. Розходження тут незначні і логічні. Вони

є в інтитуляції та диспозиції (вказані різні суми щорічних внесків на користь колегії). Деякі відмінності є також у наративній частині та датумі зобов'язання Й. Кононовича-Горбацького. У нарації обумовлювався випадок несвоєчасної сплати грошей (500 золотих), а у короборації було поставлено ще й підпис іншого єпископа — Й. Чаплича. Відзначимо, що формуляр запису-зобов'язання православних єпископів не є оригінальним і в цілому збігається з формуляром різних купчих, розписок тощо, складених в Україні світськими та духовними особами у першій половині XVII ст.⁹⁵

Не менш важливим документом є грамота київського митрополита С. Косова від 19 (9) травня 1652 р.⁹⁶ Вона була дана чотирьом росіянам, які, очевидно, поверталися на батьківщину з турецького полону. Звертаючись до «всечестных протопопов, честных иереов, гдеколвек знайдуючихся, возлюблених нас в Духу святом сынов», Косов вимагав від них, щоб колишні невільники були «в домах примовани и хлібом питаны». За своїм характером та призначенням ця грамота повністю відповідає глейту. Важливо, що й формуляр грамоти був побудований відповідно до гетьманських глейтів, а його елементи сполучалися між собою у такій послідовності: інтитуляція була стандартною і точно повторювала інтитуляцію документів київських митрополитів XVI—XVII ст.⁹⁷ **Формула** інскрипції належала до 1-го типу інскрипцій гетьманських універсалів і починається словами: «всім вобец», але тут визначалося специфічне коло адресатів — духовних осіб. Перелік останніх завершувався клаузулою, типовою для документів православних братств XVI—XVII ст. («возлюбленным нам в святом Духу сыном»)⁹⁸. Відзначимо, що київські митрополити нерідко звертали свої грамоти не тільки до духовних, але й світських осіб. У даному документі цього немає, бо тут не було потреби звертатися до світських осіб. Крім того, це можна виключати, що чотири колишні невільники могли вже мати глейт від представників українського уряду. Про це посередньо свідчить глейт Б. Хмельницького, адресований царю Олексію I і виданий двом колишнім невільникам, донським козакам О. Кузнецову та К. Волкову в Чигирині 30 (20). IV. 1652 р.⁹⁹ Варто визначити, що для С. Косова цей документ не мав особливого значення, до того ж подібні документи приходилося видавати не так уже й рідко. У грамоті немає санкції, не повторювався митрополичий титул короборації, в тексті майже немає церковнослов'янських виразів. І все ж можна зробити висновок, що нечисленні вцілілі акти православних ієрархів дуже близькі до публічно-правових актів представників українського уряду, сподінені з документами, що створювалися у митрополичих та єпископських канцеляріях XVI—першої половини XVII ст., з до-

кументами САФУ Речі Посполитої того ж часу. Інформація розглянутих джерел дозволяє розширити уявлення про деякі аспекти Національно-визвольної війни, насамперед про україно-російські відносини.

2. Грамоти, укази й пам'яті центральних та місцевих органів влади Росії

Терміном «грамоти» визначається група історичних документів, що фіксували майнові та інші права, привілеї та обов'язки окремих осіб (юридичних та фізичних), відносини між ними, а також рішення суду та різні умови¹⁰⁰. Формуляр російських грамот добре вивчений в історіографії¹⁰¹. Відзначимо тільки те, що він був стабільним, а правил оформлення грамот притримувалися найсуворішим чином, особливо в інтитулярній частині. За старою традицією російські царі аж до Петра I не писали власноручно грамот і навіть не підписували їх. Ці документи створювалися керівниками приказів і тільки у найважливіших випадках їх читали цареві для редагування чи затвердження. Після цього текст грамот переписувався писарями, скріплювався підписом керівників приказів та царською печаткою. Більшість грамот — джерел до історії Визвольної війни були створені у Посольському приказі Михайлом Волошениновим та Алмазом Івановим, відомими керівниками дипломатичної служби Росії середині XVII ст.

Найважливішими є нечисленні жалувані грамоти, що висвітлюють взаємовідносини російського та українського урядів, а також російського уряду та представників православної церкви і міст в Україні. До 1654 р. такі документи створювалися у виняткових випадках. До них належить тільки царська жалувана грамота від 10 вересня (30 серпня) 1650 р., за якою ченці Києво-Братського монастиря дістали право вдвічі частіше приїжджати до Москви за матеріальною допомогою (один раз на 3 роки)¹⁰². Після Переяславської ради видання царем жалуваних грамот на користь представників українського уряду, православного духовництва, міської верхівки входить у практику російсько-українських відносин. Власне, вже «березневим статтям», про які мова піде нижче, російський уряд надав форми жалуваних грамот на чолобитні представників українського уряду. При цьому було видано й 6 жалуваних грамот (від 6 квітня (27 березня), якими стверджувалися права Війська Запорозького, української православної шляхти, права Б. Хмельницького на Чигирин, Гадяч та інші маєтності¹⁰³. Керівники українського посольства отримали тоді ж жалувані грамоти, що підтверджували права С. Зарудного на м. Мглиїв, а П. Тетері — на м. Смілу¹⁰⁴. Пізніше, під час

переговорів у Москві російського уряду з представниками українського православного духовництва, було видано ще шість жалуваних грамот, якими стверджувалися права київської митрополії та найбільших київських монастирів на маєтності¹⁰⁵, жалувані грамоти на деякі села отримали тимонівський сотник М. Махаринський і шляхтич І. Пекулицький¹⁰⁶.

Представники українського населення отримували царські й урядові грамоти, коли прибували до Росії як дипломати, купці, у складі різних делегацій православного духовництва. В зв'язку з цим з'явилася низка «опасних» грамот, які надавали їх власникам право в'їзду до Росії, а також митних («таможених»), якими українським купцям надавалися різні пільги, головним чином на безмитну торгівлю з Росією¹⁰⁷.

Численнішою (понад 50 документів) є інша різновидність грамот, яку нерідко визначають терміном «указы». Останні мають певні особливості у формі та змісті. Окремі частини формуляру мають ту ж послідовність, що й у формулярах грамот (інтитуляція, інскрипція, нарація, диспозиція, датум). Однак інтитуляція є дуже стислою («от царя й великого князя Алексея Михайловича всея Руси»), скорочений і датум. Взагалі укази позбавлені тієї урочистості, що притаманна жалуваним грамотам, лаконічніші. До того ж, вони містять розпорядження влади головним чином з воєнних та адміністративних питань і тому звернені переважно до порубіжних воевод та воєначальників.

Тематично укази можна розділити на чотири групи. До першої належать укази щодо військових питань. Тут часто йдеться про зміцнення західних кордонів Росії, підготовку походу проти Речі Посполитої (1654), підкреслюється необхідність збереження добросусідських відносин з місцевою владою Української держави, про відправку за кордон «вістовщиків» та ін.¹⁰⁸ Серед них найціннішими є укази 1654 р. (близько 10), адресовані російським воеводам, та один указ отаману Війська Донського¹⁰⁹. Укази київським воеводам детально інструктують їх про взаємовідносини з місцевою адміністрацією України, містять розпорядження про зміцнення обороноздатності союзних військ у Києві, підготовку спільних операцій проти армії Речі Посполитої. В указі Війську Донському отаман інформувався про об'єднання України з Росією і закликався до виступу в похід проти Кримського ханства у тому разі, якщо хан вдарить на Україну. Другу підгрупу складають укази, адресовані головним чином порубіжним воеводам передусім пугивльським. Вони стосуються питань прийому та забезпечення провіантом, фуражем тощо посольств, здійснення контактів з представниками влад України¹¹⁰. Третя група указів містить розпорядження з питань влаштування на землях Російської держави українських переселенців¹¹¹. Нареш-

ті, четверта група указів стосується торгівлі Росії з українськими та білоруськими землями, як визволеними повстанцями, так і тими, що утримувалися під владою Речі Посполитої, а також інших економічних та культурних російсько-українсько-білоруських зв'язків¹¹².

Варто відзначити, що крім грамот та указів існує ще один різновид документів — пам'яті. Вони містять у собі розпорядження центральної влади, в основному приказів. Терміном «пам'ять» визначалися також письмові розпорядження місцевої влади. Серед численних пам'ятей порівняно невелика кількість (лише декілька десятків) має значення і як джерело до історії Визвольної війни. Формуляр пам'ятей є досить стабільним, а його частини сполучаються між собою у такій послідовності: датум, аренга-нарація, інтитуляція, інскрипція і диспозиція. Нерідко після інскрипції йшла повторна, розгорнута нарація. Типовий приклад даної категорії документів — пам'ять брянського воеводи Д. С. Великогагіна, початок якої читається так: «Лета 7159-го мая в 2 день по государевому цареву и великому князю Алексею Михайловичу всеа Руси указу и по приказу стольника и воеводы князя Данила Степановича Великогагіна во Брянский уезд в деревню Павловичи память Игнатью Яковлевичу Юрасову, Роману Дмитриевичу Мачехину, Василию Федоровичу Бородавицыну. По государеву указу велено вам быть...»¹¹³. Майже всі пам'яті з розглядуваного нами питання були створені у Посольському приказі й адресувалися приказам «Большого Дворца», «Большого прихода», Монастирському приказу та ін. Відомі також пам'яті, створені в інших приказах. Так, пам'ять від 30 (20) березня 1651 р. про прийом селітри, купленої в українських купців, була направлена з Розрядного приказу до Пушкарського¹¹⁴. Пам'ять від 22 (12) червня 1649 р., відправлена з Конюшенного у Посольський приказ, містила у собі дані про коня, подарованого Б. Хмельницьким цареві¹¹⁵.

Основна маса пам'ятей створювалася у зв'язку з прибуттям до Росії зарубіжних посольств, представників православного духовництва України, Білорусі, Балкан та Близького Сходу, культурних діячів та «полоняників», тощо. У цих документах є дані про поселення згаданих осіб, надання їм транспортних засобів, «корму», подарунків тощо. Пам'яті дають можливість уточнити деякі питання, що стосуються прибуття зарубіжних посольств до Росії, про українсько-російські зв'язки середини XVII ст. З ними можна, зокрема, уточнити склад посольств та релігійно-культурних місій, термін їхнього перебування в Росії, зокрема в Москві, маршрут подорожі, асортимент українсько-російської торгівлі, культурного обміну, простежити результати чолобитних тощо.

Набагато менше відомо пам'ятей, створених в інших, крім Посольського, приказах або ж представниками місцевої адміністрації.

Тут головним чином ідеться про українсько-російську торгівлю, переселення українців у Росію, зрідка (у пам'ятях 1654 р.) містяться військові накази¹¹⁶. Часом тут можна знайти інформацію щодо воєнних дій між українською та польською арміями. У цьому зв'язку необхідно звернути увагу на три пам'яті брянського воеводи Д. С. Великогагіна (травень-червень 1651 р.), видані згадуваним вище бранцям, які повинні були проваджувати загін українських повстанців І. Шохова через територію Росії до Рославля¹¹⁷. Ці пам'яті, як і деякі інші документи російського походження, та два листи самого Шохова містять у собі унікальні дані про один з важливих епізодів Визвольної війни.

3. Документи держав табору феодалної реакції

Переважну більшість документів даної категорії становлять універсали та накази представників адміністрації Речі Посполитої. Право їхнього видання належало насамперед королю (під час інтерегнум — прймасові), рідше — представникам місцевої адміністрації та військового командування, сенатській раді та сеймикам. За своїми формальними ознаками, змістом та призначенням універсали можна поділити на групи та підгрупи, які принципово не відрізняються від аналогічних категорій публічно-правових актів феодалних держав Європи. У даному випадку доцільно вирізнити особливу групу універсалів, зміст яких безпосередньо стосується історії Визвольної війни. До цієї групи входить насамперед комплекс актів, пов'язаних з підписанням та ратифікацією Зборівської і Білоцерківської мирних угод.

Як відомо, правлячі кола Речі Посполитої всіляко намагалися обґрунтувати свої «права» на українські та білоруські землі, що знайшло свій відбиток навіть у формі створюваних представниками панівного класу документів. Так, Зборівська та Білоцерківська мирні угоди були оформлені як звичайні королівські привілеї на супліки підданих. Аналогічно чинили правителі Речі Посполитої, коли їм доводилося видавати універсали і з інших питань, що стосувалися статусу визволених територій України, православної церкви тощо. Характерно, що більшість цих універсалів, оформлених звичайно як привілеї, з'явилося внаслідок значних воєнних успіхів повстанців, які змусили панівні кола Речі Посполитої підписати з ними мирні угоди або перемир'я. Так, під час перемир'я з кінця 1648 р. до весни 1649 р. Ян Казимир ствердив своїми привілеями статuti київських цехів та всі «права... ремісницькі» останніх, «надані їм від предків його королів польських»¹¹⁸, надав київському магістратові деякі нові вольності¹¹⁹. Крім того, Ян Казимир ствер-

див 29 січня 1649 р. відомий універсал Сигізмунда II від 20 травня 1572 р. про рівність православних жителів Львова з католиками. Демагогічний характер подібних документів відзначив М. П. Ковальський¹²⁰. Низку універсалів-привілеїв Ян Казимир надав львівському православному братству і деяким львівським православним монастирям¹²¹. За проханням Б. Хмельницького він видав 27 березня 1649 р. універсал, котрим І. та Я. Таранські, які відзначилися у походах проти татар ще до Національно-визвольної війни, звільнялися від усіх повинностей, окрім військової служби, а також ствердив привілей П. Бутовичу на хутір Солонівку¹²². Після поразки королівських військ під Зборовом Ян Казимир був змушений видати цілу серію ще важливіших універсалів. 18 серпня 1649 р. він ствердив всі «права й вольності», отримані будь-коли Військом Запорозьким від королів Речі Посполитої¹²³. Ще понад десять королівських універсалів зміцнювали владу гетьмана, який діставав «на булаву» Чигирин та ряд маєтностей, у тому числі й Трахтемирів — один з традиційних центрів козацтва¹²⁴. Король проголошував також (21 серпня 1649 р.) укладення Зборівського миру та припинення військових дій¹²⁵. Пізніше під час роботи вального сейму 1649—1650 рр. король знов ствердив «права й вольності» Війська Запорозького, а також проголосив ратифікацію Зборівського миру. І хоч ратифікації фактично не відбулося, король пропонував повстанцям розійтися по домівках, доручивши «охорону миру» Адаму Киселю¹²⁶. Характерно, що розповсюдженню саме цього універсалу (від 19 січня 1650 р.), який мав дезінформувати повстанців, розколоти їхні ряди, уряд Речі Посполитої надавав особливого значення. Крім того, Ян Казимир ствердив особливим універсалом від 12 січня 1650 р. «права й вольності» православного населення Речі Посполитої. За цим універсалом київський митрополит С. Косов отримував чотири владцтва та жидичинську архимандрию¹²⁷. Можна вказати й на універсали-привілеї Яна Казимира (понад 10), якими стверджувалися «права й вольності» Києва, Чернігова та інших міст України, а також окремі універсали-привілеї інших осіб, наприклад А. Киселя на користь монастирів¹²⁸. Було стверджено королем фінансовий звіт львівського православного братства (31 вересня 1649 р.), а спеціальний універсал (від 10 січня 1650 р.), яким переносився судовий розгляд скарги українських ремісників Львова щодо порушення їхніх прав, мав згідно з задумом короля розрядити напружену атмосферу у Львові¹²⁹.

Друга серія подібних універсалів була видана королем Речі Посполитої після укладення Білоцерківського миру 1651 р. Знову, вже втретє, були стверджені «права й вольності» Війська Запорозького (10 березня 1652). В зв'язку з низкою протиріч, що зумовлювалися різницею між Зборівською та Білоцерківською угодами,

королю довелося зробити зауваження, за яким чисельність Війська Запорозького не могла перевищувати 20 тис. козаків¹³⁰. Оскільки Білоцерківська угода, як і Зборівська, не була ратифікована сеймом, Ян Казимир, прагнучи відтягти початок нової кампанії, поспішив видати універсал (від 13 березня 1652 р.), у якому гарантував повстанцям непорушність умов мирної угоди¹³¹. Така ж гарантія містилася і в універсалі, виданому від імені сенаторів Речі Посполитої на другий день після появи попереднього документа¹³². Трохи пізніше Ян Казимир закріпив своїм привілеєм деякі додатки до маєтностей Б. Хмельницького та інших осіб з козацької старшини. Кілька універсалів було видано королем на користь львівського православного братства¹³³.

Слід відзначити, що всі вищезгадані універсали були пов'язані з укладенням та ратифікацією Зборівської та Білоцерківської угод або ж створювалися під час дії Переяславського перемир'я. Це визначало специфіку їхнього змісту. Зазнавши поразки в спробах придушити силою Національно-визвольну війну, панівні кола Речі Посполитої були змушені тимчасово змінити тактику. Саме тому у наративній частині цих універсалів немає випадів проти повстанців, але зате чимало демагогічних та брехливих заяв.

Справжню суть політики панівних кіл Речі Посполитої стосовно Національно-визвольної війни розкривають універсали — маніфести, звернені до повстанців і взагалі до українського народу. Типовим прикладом даної категорії джерел, що за своїм призначенням прямо протилежні «зазивним універсалам» Б. Хмельницького, є один з перших маніфестів Яна Казимира (від 12 грудня 1648 р.)¹³⁴. Цей документ, звернений до «підданих міст, містечок, і сіл наших, духовних та шляхецьких» Руського воеводства, містив дуже тенденційну оцінку війни та наказував усім, хто вийшов з «послушенства своїм панам», щоб вони «поверталися до своїх домів та до звиклого послушенства». Тим, хто виконає волю короля, була обіцяна амністія за «свавільні вчинки», а непокірним король загрожував суворими карами. Подібний зміст мали королівські маніфести від 3 січня та 8 лютого 1649 р., універсал, звернений до жителів Чорщина (від 14 липня 1651 р.) та деякі інші¹³⁵. Показовими є два маніфести Яна Казимира, звернені до козаків Війська Запорозького напередодні Зборівської битви 5 та 7 серпня 1649 р.¹³⁶. Тут всіляко очорнювався Б. Хмельницький, який оголошувався «зрайцею нашим та всієї вітчизни й ворогом руського (тобто українського. — Ю. М.) народу». У маніфесті від 7 серпня 1649 р. Ян Казимир проголосив гетьманом ренегата Семена Забуського замість Богдана Хмельницького. Тут давалася обіцянка амністії повстанцям, які складуть зброю, збереження «прав та вольностей» козацтва. «Непослушні» не повинні були нести кару «за свої такі значні злочини». Без сумніву, виданням таких мані-

фестів Ян Казимир намагався розколоти повстанський табір і полегшити придушення Національно-визвольної війни карателями. Характерно, що таку політику внесення розколу, підтримки на противагу Хмельницькому маріонетки тощо панівні кола Речі Посполитої не полишали протягом усього періоду Національно-визвольної війни, що засвідчує, зокрема, універсал-маніфест Яна Казимира від 30 грудня 1652 р. У ньому король дозволяв Забуському створити загін волонтерів-ренегатів, котрі б безкоштовно служили Речі Посполитій. Пам'ятаючи про перехід реєстровців на бік Б. Хмельницького у травні 1648 р., король суворо застерігав волонтерів від можливої участі в будь-яких змовах чи «конфедераціях». Аналогічні універсали-патенти були видані ще раніше іншим ренегатам: Яську Ясноборському та Яну (Івану) Бруяці¹³⁷. Відзначимо, що в деяких королівських універсалах відбулися спроби Яна Казимира вплинути на окремі повстанські загони, поминувши посередництво гетьмана. Так, у листопаді 1649 р. король видав універсал, у якому від козаків, що займали територію Барського староства, вимагалось терміново її полишити і не чинити перешкод каральним частинам Б. Радзивила¹³⁸.

Групу універсалів, звернених до українського народу, король та військове командування Речі Посполитої видали після Переяславської ради. У цих документах містилася провокаційна пропозиція повалити Б. Хмельницького і визнати своє підданство королю та Речі Посполитій. При цьому відверто тенденційно висвітлювалася політика українського уряду¹³⁹.

Серед усіх інших універсалів, що в роки Національно-визвольної війни видали Владислав IV, Ян Казимир, примас М. Лубенський, сейм або сенат, найбільше значення як джерело з історії цієї війни мають ті, які містять у собі розпорядження з військово-адміністративних питань, зокрема віці, глейти й мандати. Терміном «віці» визначають три послідовно видаваних королем або примасом універсали, в яких встановлювалися різні терміни й ступінь готовності посполитого рушення. Віці посилали по чергову у кожне воеводство, землю, повіт. Якщо необхідність у поході відпадала, то другі й треті віці могли й не посилатися. У разі різкого погіршення ситуації, як це було під час Визвольної війни, перші віці мали вважатися й за другі, а часом і за треті. Типовий приклад — універсал Яна Казимира від 2 квітня 1651 р., звернений до шляхти Волинського воеводства. Тут же містився заклик до збору посполитого рушення біля Старокостянтинова 5 червня 1651 р., причому роз'яснювалися причини цього, а до того ж місцевий сеймик призначався на 9 травня 1651 р.¹⁴⁰

Універсали, якими засвідчувалася особа їхнього власника і надавалося право на в'їзд до країни та вільне пересування по території Речі Посполитої, в'їзд за кордон, називалися глейтами, а іноді

й паспортами ¹⁴¹. Прикладом такого документу є глейт, що видав примас 29 червня 1648 р. для П. Ласка — одному з кур'єрів уряду Речі Посполитої до Хмельницького ¹⁴². Ті з універсалів, що засвідчували призначення урядових осіб, а також їхні повноваження, визначені нами як мандати. До останніх належать, наприклад, універсал Яна Казимира від 28 лютого 1649 р. про призначення А. Фірлея головнокомандуючим військами Речі Посполитої; універсал від 19 січня 1649 р., яким А. Кисіль призначався черкаським старостою ¹⁴³. Відомий універсал і дещо іншого призначення, яким закріплювалася добровільна передача отриманого А. Киселем староства своєму брату Миколі ¹⁴⁴. Цей документ та йому подібні часто визначалися у канцелярській практиці Речі Посполитої як цесії. До іншої категорії мандатів належить універсал Яна Казимира, що відноситься до часу Зборівського походу 1649 р. У ньому давалося повноваження Стефану Гульчевському виступити зі своєю хоругою у роз'їзд для здобичі «язика». Всі загоны посполитого рушення, що поспішали до королівського табору і будуть зустрінуті Гульчевським, повинні були приєднатися до нього ¹⁴⁵. Третій різновид мандатів — «приповідні листи» або патенти. Власник такого документа дістає право на вербування військового загону обумовленої чисельності. Тут містилися й відповідні розпорядження місцевим владам, згідно з якими частини, що формувалися, повинні були забезпечуватися провіантом, грішми та квартирами. Можна вказати на низку патентів, подібних до згадуваних вище королівських універсалів С. Забуському, Я. Ясноборському та Я. Бруяці. Серед них вирізняються патенти Яна Казимира, видані у березні—травні 1649 р. К. Гувальду, Б. Радзивилу, троцькому воеводі М. Абрагамовичу на вербування загонів чисельністю в 1200, 600 та 1000 чоловік ¹⁴⁶.

Врешті, дуже велика кількість універсалів містить у собі найважливіші розпорядження короля, примаса, сейму з військових питань. Так, в універсалі М. Лубенського від 4 серпня 1648 р. уміщувався наказ до полковників та ротмістрів Речі Посполитої терміново вирушити проти селян, що повстали в Україні ¹⁴⁷. Королівський універсал від 30 січня 1649 р. містить у собі наказ полковників М. Зацвиліховському, щоб той негайно вирушав зі своїми частинами з Перемишля на придушення повстання в Україні. При цьому частина війська мала йти на Поділля, а частина — на Волинь ¹⁴⁸. Універсалом від 16 липня 1651 р., зверненим до львівської шляхти, король вимагав привезти на час його прибуття до Львова всіх заарештованих розвідників Б. Хмельницького ¹⁴⁹.

Інші категорії універсалів короля та примаса, а також сейму мають порівняно меншу вартість як джерело з історії Національно-визвольної війни. Серед них необхідно вирізнити привілеї, звернені до жителів міст України, окупованих Річчю Посполитою. Тут

йдеться переважно про питання внутрішнього життя міст, причому нерідко можна простежити прагнення панівних кіл Речі Посполитої пом'якшити шляхом певних поступок гостроту національно-релігійних та класових суперечностей. У цьому плані значний інтерес мають 4 універсали, виданих Яном Казимиром 8 липня 1650 та 4 лютого 1651 р. Король звільнював луцьких міщан від інфамії, до якої вони були засуджені люблінським трибуналом за участь у Національно-визвольній війні, намагався повернути на свій бік міську верхівку¹⁵⁰. 7 березня 1652 р. король видав універсал на користь міської верхівки Володимира, яким підтверджувалося магдебурзьке право міста, надавалися певні пільги міській верхівці за умови, якщо вони не будуть надавати підтримку Б. Хмельницькому¹⁵¹.

Врешті деякі дані з історії Національно-визвольної війни можна знайти в універсалах-привілеях, виданих карателям, які «відзначалися» у боротьбі проти повстанців. Ці документи закріплювали за феодалами землю, млини та іншу нерухомість, а також рухоме майно, часом отримане шляхом конфіскації майна учасників повстання. Крім того, певні дані можна отримати з універсалів (нарративна частина), виданих після Національно-визвольної війни. Так, королівський привілей від 7 вересня 1658 р., виданий удові стародубського гродського писаря Т. Ворони, згадує про загибель останнього та двох його синів під час оборони від повстанців стародубського замку 1648 р.¹⁵² Особливу цінність має привілей Яна Казимира Івану Виговському на Барське староство від 4 червня 1659 р. Саме тут є точні дані про участь Виговського у Корсунській битві на боці польської армії, в тому числі про його полонення та триразову спробу втечі¹⁵³.

Універсали, створені представниками вищого військового командування та місцевої адміністрації, сеймиків мали деякі особливості у формулярі і в змісті. Це пояснюється тим, що автори перебували на нижчих рядах феодальної ієрархії Речі Посполитої і здебільшого зверталися до осіб, які займали майже однакове з ними становище. Саме тому поряд з природними змінами інституції та інскрипції бачимо принципові відмінності у побудові диспозиції та санкції і до того ж саме тут з'являється салютація. Звертаючись до «панів-братів», видавці універсалів не стільки наказували, скільки пояснювали суть заходів, доводили необхідність втілення їх у життя. Не випадково, у нарративній частині універсалів часто бачимо посилання на відповідні розпорядження або документи короля й примаса, сеймові конституції, а також на прерогативи влади самого автора. Звичайно, сфера функціонування даних універсалів, коло питань, з яких приймалися рішення, були звужені порівняно з королівськими. Так, виконання постанов, що вміщувалися в універсалах сеймиків, місцевої

адміністрації, було обов'язковим тільки для населення відповідного воеводства, землі або повіту, а власне постанови стосувалися звичайно питань проведення сеймиків, збору війська з даної території, в тому числі й окремих загонів, оподаткування, боротьби проти антифеодальних та національно-визвольних рухів народних мас конкретного регіону України¹⁵⁴. Своєрідним винятком є універсали Киселя 1648—1651 рр., у яких шляхта Київського воеводства закликала до непорушення Зборівському миру¹⁵⁵. Природно, найбільшу цінність для нас мають ті універсали місцевої адміністрації, в яких повідомлялося про повстання трудящих мас у конкретних районах України, описуються заходи, вжиті для їхнього придушення. Серед них трапляються й універсали-маніфести. Так, володимирський староста Л. Стемпковський, звертаючись 20 травня 1651 р. до жителів Володимира, підкреслював необхідність посилення боротьби проти «ребелії» в зв'язку з виступом у похід Яна Казимира. Автор універсалу, побоюючись розвідників Б. Хмельницького й організації ними повстання у місті, суворо вимагав арешту підозрілих осіб і покарання всіх, хто «порушив закон»¹⁵⁶. Януш Радзивил у своєму маніфесті від 7 листопада 1653 р. вимагав від жителів Любеча й Любецького староства повернення під владу Речі Посполитої й віддання «послушенства всякого згідно з давніми звичаями»¹⁵⁷.

Дуже чисельною є група універсалів, виданих представниками вищого військового командування Речі Посполитої, передусім М. Потоцьким, М. Калиновським, С. Р. Потоцьким, Я. Радзивилом, Я. Гонсевським, Я. Вишневецьким, А. Фірлеєм, Я. Остророгом, С. Лянцкоронським та ін. В їхніх універсалах містяться найважливіші накази щодо мобілізації військ, зміцнення дисципліни, проведення операцій тощо. Інколи вони видавали маніфести, звернені до українського народу. Типовим документом цієї категорії є універсал М. Остророга від 25 грудня 1648 р., звернений до селян Руського воеводства. Він побудований за зразком згадуваного вище універсалу-маніфесту Яна Казимира від 12 грудня 1648 р. Як і король, Остророг вимагав припинення повстань, погрожував непокірним суворими карами¹⁵⁸. Головнокомандуючий польським військом А. Фірлей у своєму універсалі від 23 лютого 1649 р. просив шляхту поводитися зі своїми підданими «ласкаво і не суворо». Природно, це робилося не з гуманних міркувань, а для того, щоб без особливої необхідності не загострювати ситуацію в тилу і не провокувати нових повстань. Про справжні наміри командуючого красномовно свідчить заключна частина даного маніфесту: якщо «це хлопство виявить непокірність, тоді... всіма засобами буду приборкувати цю сваволю з допомогою Всевишнього»¹⁵⁹. Дуже важливі також визначення польного гетьмана М. Калиновського у його маніфесті від 9 грудня 1651 р. Оскільки діяв Білоцерківсь-

кий мир, то польське командування повинно було рахуватися з протестами Б. Хмельницького з приводу порушення шляхтою умов договору. Ось чому Калиновський звернувся до шляхти з проханням, щоб вона не перешкождала козакам виселятися з її маєтностей та не вбивала, арештовувала чи грабувала реєстровців¹⁶⁰. При цьому польний гетьман не включив до свого маніфесту санкцію, ясно засвідчуючи тим самим, що на такі порушення Білоцерківського миру він буде дивитися крізь пальці.

Поряд з універсалами в канцелярській практиці Речі Посполитої використовувалися і близькі до них накази. Найчастіше накази видавали король та вище командування і вміщували розпорядження з військових питань. Зразком даної категорії документів є наказ від 13 лютого 1648 р. великого коронного гетьмана М. Потоцького, звернений до канівського полковника Речі Посполитої. У цьому документі інскрипція ("М.п. канівський полковник") і нарація («Оскільки в.м. доручено запорозьку резиденцію») зведені до мінімуму і вміщуються в одному рядку. Головне місце у наказі займає диспозиція: наказ М. Потоцького про вступ каневського полковника на Запорожжя для придушення виступу козаків. Тут пояснюються також деякі деталі майбутньої операції. Завершується цей сухий і лаконічний наказ стислою салютацією ("рекомендуюся милості в.м.") й датумом¹⁶¹. Дуже близькими до згаданого документа є численні накази короля, канцлера, інших представників вищого військового командування Речі Посполитої¹⁶². В окремих випадках створювалися розгорнуті накази, що нерідко пересилалися спеціальним уповноваженим. Ці досить рідкісні накази їхні автори називали інструкціями. І справді, за своєю формою вони мають деяку подібність до дипломатичних інструкцій або ж інструкцій послам на сейм. Такий документ був, наприклад, виданий полковникові Шемберку, котрий на початку 1654 р. був направлений від імені короля й сенату до коронного гетьмана С. Р. Потоцького¹⁶³. У даному наказі-інструкції містилися вказівки про план проведення походу на Україну, під час якого мав бути взятий Київ.

Варто відзначити, що дуже часто накази поєднувалися з розгорнутою наративною частиною, будувалися за правилами епістолярного жанру. Так, Ян Казимир направив представникам вищого військового командування велику кількість документів, в яких не тільки видавав накази, але й одночасно хвалив за виконання попередніх завдань, радився, доводив свою правоту, переповідав новини тощо¹⁶⁴. Такі ознаки притаманні й багатьом аналогічним документам сенаторів, магнатів, представників вищого військового командування, зверненим до підлеглих осіб. Внаслідок цього велика кількість документів має ознаки і наказів і листів, беззастережно відносити їх до якоїсь із згаданих категорій доку-

ментів не завжди можливо. Ось чому ці джерела, що містять у собі ознаки наказів і листів, будуть розглядатися нами в іншому розділі, поряд з пам'ятками епістолярного жанру.

Інші документи даної категорії джерел є дуже нечисленими (всього 15 документів). Серед них найважливішим є маніфест одного з правителів Австрійської імперії Георга Рудольфа (від 4 липня 1652 р.), в якому вміщується наказ місцевій владі посилити заходи безпеки, в зв'язку з діями українських розвідників на території Чехії, Сілезії, Моравії, й власне Австрії¹⁶⁵. Майже всі інші документи були створені правителями Бранденбурга (5 резолюцій курфюрста Фридриха Вільгельма, 5 його наказів членам таємної ради і військовим, одна постанова таємної державної ради¹⁶⁶) і стосуються головним чином питань вербовки рекрутів на території Бранденбурга та Прусії для Речі Посполитої у другій половині 1648 р., а також обрання нового короля по смерті Владислава IV. Серед цих малоцінних джерел вирізняється постанова таємної ради (Берлін, 21 червня 1648 р.), у якій згадувалося про Жовтоводську та Корсунську битви й висловлювалося побоювання, що Національно-визвольна війна може в майбутньому нести загрозу і для Прусії. Крім того, в резолюції курфюрста від 24 грудня 1648 р. є одна цікава деталь. Згадуючи про вимоги повстанців, представлені новообраному королю Янові Казимиру, курфюрст писав про триденне обговорення цих вимог на секретній раді у короля¹⁶⁷. Врешті, варто відзначити жалувану грамоту молдавського господаря В. Лупу монастирю Успіння пресвятої Богородиці в Яссах (від 22 (12) серпня 1651 р.), де згадується про похід Б. Хмельницького в Молдавію 1650 р.¹⁶⁸

Розділ IV

МАТЕРІАЛИ ДИПЛОМАТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

1. Міжнародні договори й угоди

Договір 1654 р.

18 (8) січня 1654 р. відбулася Переяславська рада, яка поклала початок оформленню російсько-українського військово-політичного союзу, а згодом першого російсько-українського договору. З того часу і понині ці події 1654 р. в політичному житті України не втрачають своєї актуальності і викликають значне зацікавлення громадськості. Спеціально дослідженням даної проблеми займалася відносно невелика група істориків: В. Антонович, О. Апанович, М. Брайчевський, П. Буцинський, М. Грушевський, Г. Карпов, І. Крип'якевич, М. Кучернюк, В. Липинський, О. Оглоблін, В. Прокопович, П. Шафранов, Ф. Шевченко, В. Щербина, А. Яковлів та деякі інші. Але й досі ця надзвичайно актуальна та складна проблема недостатньо вивчена. Основними причинами цього були штучні заборони та неповнота джерельної бази, брак повного комплексу договірних документів.

Цікаво, що оригінал договору не могли знайти вже через 15 років. Тоді Посольський приказ звернувся до гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного, що правив у 1669—1672 рр. з тим, щоб він розшукав та надіслав до Москви всі договори України, починаючи з 1648 р., з Річчю Посполитою та Росією. Многогрішний надіслав копії деяких договорів (Зборівський, Білоцерківський), але «Богданових статей» йому не вдалося виявити. Відомо, що й Петро I наказував провести пошуки в московських архівах оригіналу «Богданових статей», але й тоді його не змогли знайти. Власне, його й не існувало у звичайному для дипломатичної практики вигляді. У кращому випадку можна було знайти остаточний текст так званих «Березневих статей» — найголовнішої частини договору 1654 р. Слід підкреслити важливу специфічну особливість договору 1654 р., яку часто не враховують: він укладався кількома станами українського суспільства і тому складався з кількох комплексів документів, а не лише з «Березневих статей».¹

Власне, «Березневі статті» збереглися у трьох чернетках-редакціях, а саме:

1. «20 статей» — запис приказними дяками усних пропозицій представників українського уряду 23 (13) березня 1654 р.²

2. «23 статті» — чолобитна від імені гетьмана та Війська Запо-

розького, подана представникам російського уряду 24 (14) березня 1654 р.³

3. «11 статей» — скорочена і змінена редакція «23 статей», представлена російському уряду 31 (21) березня 1654 р.⁴ Нам вдалося встановити, що писці, які створювали список «11 статей» («Степан да Тимофей да Михайло»), були українці, перекладачі Посольського приказу, які 1650 р. переселилися до Москви з Києва та Гадяча. Це — Степан Степанович Кольчинський, колишній студент Києво-Братського (Могилянського) колегіуму; Тимофій Лук'янович Топоровський і Михайло Федорович Кульчинський (Кульчинський, Колчицький). Вони, як і молодший брат С. Кольчинського Григорій, були прийняті на службу до Посольського приказу 16(6) вересня 1651 р. і займалися там перекладами на російську мову з української, польської, латинської та грецької мов різних документів і книг, наприклад «Paterikon'u» С. Косова, видрукуваного польською мовою у Києві 1635 р. Т. Топоровський був перекладачем у складі відомого російського посольства до Польщі 1653 р. Б. А. Репніна-Оболєнського, а С. Кольчинський — єдиним, крім татарина Біляля Байцина, перекладачем у посольстві 1654 р. в Україну боярина В. В. Бутурліна⁵.

Варто відзначити, що широковідомі «14 статей» або ж «Переяславські статті», які видавалися російським урядом за остаточну редакцію «Березневих статей», насправді не були нею. Вони є російсько-українським договором 1659 р. і мали інший характер порівняно з договором 1654 р. «14 статей» були підписані у Переяславі після поразки України в російсько-українській війні 1658—1659 рр. гетьманом Юрієм Хмельницьким та представником російського уряду князем А. М. Трубецьким, причому останній представив Юрію Хмельницькому цей договір як автентичні «Богданові статті» 1654 р.

Детальний аналіз змісту згаданих трьох редакцій «Березневих статей» із встановленням розходжень між ними та поясненням причин цього дав Андрій Яковлів⁶ і тому немає потреби розглядати дане питання. Вкажемо лише, що основне ядро «статей» в усіх трьох редакціях тотожне, а віддати перевагу котрійсь з редакцій немає достатніх підстав.

«Березневі статті» треба розглядати у тісному зв'язку з царськими резолюціями на їхні пункти, а також з відповідними царськими грамотами. Так, саме в царських грамотах знаходимо апробацію чисельності Війська Запорозького (60 тис. козаків).

Більшість статей, поданих 24 березня 1654 р., було прийнято й підтверджено жалуваними грамотами Олексія І. Необхідно врахувати також два послання Б. Хмельницького до царя з проханням про ствердження окремих пунктів договору або ж прав

га привілеїв відповідними царськими жалуваними грамотами. В цих листах, а також в усній інформації гетьмана українським послам до Росії йшлося про ствердження «прав і вольностей» України, окремих пропозицій та пунктів угоди⁷. У відповідь були видані 4 царські жалувані грамоти (від 6 червня) (27 березня) 1654 р., які підготував Алмаз Іванов, а переписали з чернеток Федір Орехов, Андрій Іванов та Тимофієв. У першій проголошувалося прийняття України до складу Російської держави, але водночас підтверджувалися «права й вольності» всіх категорій її населення⁸. Другою грамотою, дуже великою за своїм обсягом, підтверджували деякі «права й вольності» Війська Запорозького з числа тих, що згадувалися в «23 статтях», а саме в пунктах 1, 2, 5, 7, 13, 14⁹. Ще дві грамоти були видані відповідно до 5-го пункту «23 статей» й усного наказу українським послам. Цар підтверджував тут передачу «на гетьманську булаву» Чигиринського староства¹⁰, а також Гадяча й Гадяцької «волости» (у приватну власність Б. Хмельницькому та його нащадкам)¹¹. Ще чотири грамоти були вручені при відправці назад в Україну посольства П. Тетері й С. Зарудного.

Слід відзначити, що і не лише з посольством Тетері і Зарудного треба пов'язувати укладення договору 1654 р., як досі вважалося. Деякі пункти договору обговорювалися у Москві наступним українським посольством, яке очолював Филон Гаркуша. 21 (11) квітня 1654 р. відбулися переговори Гаркуші з царем, а також з боярами В. І. Морозовим, І. Д. Милославським, В. В. Бутурліним та Г. Г. Пушкіним. 22 (12) квітня 1654 р. на гетьманські пропозиції, передані в усній формі Ф. Гаркушею, була дана царська жалувана грамота, якою знову стверджувалися «права й вольності» Війська Запорозького. В ній, зокрема, говорилося: «...писали к нам, великому государю,... ты, гетман Богдан Хмельницкой, и все Войско Запорожское с гонцом своим Филоном Гаркушею, чтоб нам, великому государю... права и привилія, и свободы, и все добра отческие и праотческие, из веков от князей благочестивых и от королей наданые, утвердити... И мы,... на то милостиво изволили прежние ваши права, и привилія, и свободы, и добра утвердити и нашими государскими грамотами укрепити велели... И хотим... по нашим жаловальным грамотам на ваши права, и привилія, и свободы, и добра содержать навеки крепко и нерушимо, безо всякого пременения»¹².

По шістьох дуже важливих пунктах з 23-х не було досягнуто згоди, принаймні, збережені редакції цього не показують; зафіксовано лише протилежні позиції обох сторін. Це стосується, наприклад, статті про зовнішню політику України. Якщо український уряд прагнув провадити самостійну зовнішню політику, то

російський уряд намагався заборонити українському зноситися з Річчю Посполитою і Османською імперією, обмежуючи цим самим суверенітет України. У збережених редакціях «Березневих статей» немає відповіді на те, яким чином було розв'язано це та інші спірні питання. Вони, очевидно, не були тоді вирішені і мали вирішуватися так би мовити «у робочому порядку». До того часу кожна сторона в своїй практичній діяльності виходила з свого розуміння конкретного пункту договору. Так, коли російський уряд не допустив 1656 р. у Вільнюсі українську делегацію на переговори з представниками Речі Посполитої та ще й уклав сепаратний мир (точніше перемир'я) з Річчю Посполитою, чим грубо порушив договір 1654 р., український уряд сповна відплатив тією ж монетою. Коли уряд Росії припинив війну з Річчю Посполитою і оголосив війну Швеції, то Україна — уклала союз з Швецією і Трансильванією та продовжувала громити польські війська. Варто наголосити й на різниці в політичному менталітеті українського та російського урядів. Якщо український уряд, укладаючи союз з Росією, послідовно виступав за рівні права його учасників і сподівався реалізувати свій намір у традиційному для Західної та Центральної Європи дусі, то російський уряд вже тоді прагнув перетворити Україну у свою власність і дивився на українців, включно з гетьманом, як на підданих його царської величності, але з тактичних міркувань не наголошував на цьому в момент переговорів, щедро розсипаючи обіцянки не порушувати «права й вольності» України. Не можна не сказати і про очевидні недоліки договору 1654 р., що не обумовлював цілої низки важливих питань.

Мова про деякі з цих питань, очевидно, велася ще під час переговорів у Переяславі, про що свідчать кілька листів, писаних шляхтичем Павшею, гамбурзька газета «*Ordinari Dienstagszeitung*» («Ординарна вівторкова газета»), яку нам вдалося виявити у зібраннях згадуваного центру дослідження старонімецької преси в Бремені, німецька хроніка «Театр Європи». З листів видно, що російський уряд вимагав від українського розірвати союз з Кримським ханством, заборонити приватне винокуріння, вживання тютюну; вигнати з України євреїв, а тих, хто продовжував би торгувати з ними, відлучати від церкви. Ставилися нібито й вимоги знов охрестити українців, заборонити простолюду носити гарні сукні й сап'янці тощо.¹³ Безперечно, тут виявляється вплив недостовірних чуток, тим більше, що про справжній зміст умов договору знало тільки дуже вузьке коло старшини. Але ці дані проливають світло на ті вимоги російського уряду, які справді ставилися перед представниками українського, але не були прийнятими останніми. Принаймні, деякі вимоги російського уряду чітко простежуються і в подальшому, у другій половині XVII— на по-

чатку XVIII ст. Це, наприклад, настирливі і врешті безплідні спроби заборонити козакам виготовляти й продавати горілку, запровадити на винокуріння державну монополію, як було в Росії.

Друга група документів, що складають договір 1654 р., відбивають процеси порозуміння з російським урядом міщанського стану України. Характерно, що делегація міста Переяслава на чолі з війтом Іваном Григоровичем прибула до Москви ще перед приїздом туди посольства П. Тетері та С. Зарудного. Вони привезли три чолобитні на царське ім'я, в яких прохали про підтвердження прав та привілеїв міста, а також рекомендаційного листа Б. Хмельницького з цього приводу (від 27 (17) лютого 1654 р.). Свої пропозиції делегати Переяслава підкріпили чотирма привілеями Сигізмунда III та Владислава IV, королів Речі Посполитої. Цими привілеями місту надавалося право самоврядування (магдебурзьке право), його жителі звільнялися від деяких повинностей¹⁴. 14 та 23 квітня 1654 р. цар видав три жалувані грамоти, в яких повністю підтверджував давні права Переяслава. Пізніше до Москви прибула делегація чернігівських міщан на чолі з бурмістром Григорієм Олексійовичем, яка висунула аналогічні пропозиції, підтримані листом Б. Хмельницького від 1 березня (19 лютого) 1654 р.¹⁵ Хоча царські грамоти Чернігову не збереглися, немає підстав сумніватися в тому, що його права й вольності були підтверджені. Врешті, у червні-липні 1654 р. у Москві провадила переговори делегація київських міщан на чолі з війтом Богданом Сомковичем. Вона виклала свої пропозиції у 19 пунктах, складених не без впливу «Березневих статей», а також у двох чолобитних на ім'я царя та боярина В. В. Бутурліна¹⁶. Статті й чолобитні київських делегатів були підкріплені рекомендаційними листами Б. Хмельницького (від 5 травня (25 квітня 1654 р.) та І. Виговського, генерального писаря (від 6 травня (28 квітня 1654 р.)), а також текстами 22-х документів, серед яких були привілеї Києву від різних королів Речі Посполитої, універсал Б. Хмельницького від 7 лютого (28 січня) 1653 р., що не зберігся до наших днів, та ін.¹⁷.

Після вивчення боярами представлених пунктів переважна більшість їх була підтверджена. Підтвердження виконувалося за зразком «Березневих статей», тільки укази по пунктах видавалися не царем, який вже вирушав у похід на Смоленськ, а московським патріархом Никоном¹⁸. Отже, група документів, що з'явилася в результаті переговорів з російським урядом представників трьох значних міст Гетьманщини, мала стати своєрідним зразком і для інших українських міст. Бачимо, що міщани в своїх зносинах з російським урядом відносно легко дістали згоду. Вони мобілізували письмових гарантій на збереження порядків, що існували, тобто фактично статусу-кво українських міст та їхнього населення.

Переговори з російським урядом проводило й православне духовництво. Українська церковна делегація на чолі з визначним діячем Інокентієм Гізелем, архимандритом Києво-Печерської лаври, прибула до Москви у серпні 1654 р. Вона представила свої вимоги, а також чолобитні київських монастирів, листи київського митрополита Сильвестра Косова, чернігівського єпископа З. Прокоповича, підкріплені цілою низкою низкою послань Б. Хмельницького та І. Виговського¹⁹. Тривалі переговори не призвели до порозуміння і завершилися практично нічим, якщо не враховувати вирішеного ще «Березневими статтями» пункту про права київського митрополита і київських монастирів на землі, що їм і раніше належали. Українська православна церква твердо стояла на позиціях збереження своєї фактичної незалежності і не хотіла ні в якому разі міняти формальну залежність від константинопольського патріарха на формальну і фактичну залежність від патріарха московського, як того прагнув російський уряд і російська православна церква.

Отже бачимо, що один стан (міщани) загалом знайшов спільну мову з російським урядом, другий (козацтво вкупі з українською православною шляхтою) — тільки частково, третій (православне духовництво) — розійшовся в головних пунктах. Основна ж маса населення (селянський стан) взагалі не брала участі в цих переговорах, не вважаючися суб'єктом політичного права, і не могла безпосередньо впливати на укладення договору. Не можна не сказати і про те, що в переговорах і в Переяславській раді не брали участі представники західної частини Правобережної України, Запорозька Січ. Вони ж і не присягали цареві, як і в цілому українське православне духовництво, представники козацької старшини (Іван Богун, Іван Сірко, Йосип Глух та ін.), не кажучи про селянство та жінок. Навіть коли й відбувалася присяга, то, за свідченнями сучасників, не зовсім так, як подавав у своїх реляціях В. В. Бутурлін. Ось, наприклад, свідчення згадуваного шляхтича Павші, запозичені з донесення чорнобильського протопопа, й свідчення самого протопопа, писані наприкінці січня 1654 р.:

«Бачу зле, бо видав Хмельницький всіх нас в неволю московському цареві по Володимир і по Туров і ще далі. Сам з військом своїм козацьким присяг і місто Київ силою під мечевим каранем до того привів, що присягли всі...»^{19a};

«Сповідую, що Кропив'янський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягти московському цареві... Між простими людьми виникли значні заворушення... Цим був дуже переляканий сам Хмельницький. До того ж йому було сказано: «Ми за кішки (тобто соболі — Ю. М.) не продамо свої душі, як ти передався і пана свого зрадив...» У чорнобильців і то дуже небагатьох гвалтом взяли присягу, але тамошні містiani,

нерадо прийнявши московитів, роз'їхалися по різних містах і містечках... Отець митрополит і архимандрит київські ще не присягли і присягати не хочуть. Вони заявили, що швидше помруть, ніж будуть присягати московському цареві і твердо стоять на цьому²⁰. Сповідую, що Хмельницький присяг московському цареві у Переяславі... Потім переяславських міщан гнали присягати, чому вони дуже противилися, а місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці. Він мусив виконати присягу і помер від депресії того ж дня... Қияни теж цьому були противні і не хотіли йти до церкви, але їх наче бидло гнали козаки до присяги... Вони ж під час присяги не називалися своїм іменем, що було їм дано при хрещенні, а після присяги дуже її лаяли... Митрополит не дозволив присягати і отець архимандрит і все духовенство... Гадяцький і Брацлавський полки не хотіли зноситися з Хмельницьким і не хотіли їхати на цю присягу до Переяслава і серед тієї України (тобто Гетьманщини — Ю. М.) стався розкол...»²¹. Врешті, вище згадувана гамбурзька газета писала про те, що «багато хто з козаків не хотів цього чинити (давати присягу), були дуже неодностайні».

Все сказане вище переконує в тому, що перший російсько-український договір був незавершений, нерепрезентативний, недосконалий і не мав односпайної підтримки в українському суспільстві. І все ж у тому варіанті, який більш-менш оформився 1654 р., він був фактично рівноправним та взаємовигідним і відкривав широкі перспективи для зміцнення позицій обох держав — України та Росії. Проте через свою незавершеність він відкривав певний простір для ревізії його первісного змісту з боку російського уряду. За життя Богдана Хмельницького Україні вдалося використовувати російсько-український договір у своїх інтересах, що не суперечило глибинним інтересам обох народів. Достати згадати звільнення від польських загарбників значної частини Західної України, не кажучи вже про Правобережну; майже всієї Білорусі, навіть взяття Вільнюса та Любліна, облогу Риги, тощо. Однак після Віленського перемир'я 1656 р. і особливо по смерті Б. Хмельницького царський уряд повів наступ на незалежність України, що призвело до підписання 1659 р. нового, вже нерівноправного, договору, який перетворював Україну на автономну одиницю Російської імперії, а в подальшому (у другій половині XVII—XVIII ст.) поступово була ліквідована й українська політична автономія.

Зборівський, Білоцерківський та інші договори й угоди Української держави

Велике значення в історії Визвольної війни мали мирні договори, укладені українським урядом Речі Посполитої, а саме Збо-

рівський (1649)* та Білоцерківський (1651). Ці договори були наслідком активної дипломатичної діяльності обох сторін, а не однієї, як намагалася підкреслити панівна верхівка Речі Посполитої, називаючи Зборівський договір «Декларацією ласки» короля Яна Казимира Війську Запорозькому.

Необхідно врахувати, що Зборівський, Білоцерківський, а також російсько-український договір 1654 р., мали класовий характер. Їх створювали й підписували представники козацької старшини та українська дрібна шляхта, а з іншого — польський магнатсько-шляхетський уряд²². Внаслідок того, що через зраду кримського хана українській армії не вдалося завдати вирішальної поразки армії польській, Зборівський мир не міг не бути компромісним та суперечливим. Він не задовольняв обидві сторони й порушувався ними, кілька його статей не було реалізовано. Тим не менш, попри всю обмеженість Зборівського договору він сприяв зміцненню Української держави, поліпшенню становища широких мас українського народу²³. Відзначимо, що Б. Хмельницький докладав значних зусиль до того, щоб уряд Речі Посполитої виконував умови Зборівського договору і навіть змінював їх на користь України. Про це, зокрема, свідчить проект нового договору, який на початку 1650 р. гетьман представив королю²⁴.

Білоцерківський мирний договір²⁵ укладався за значно тяжчих обставин, ніж Зборівський. Після поразок під Берестечком і Ріпками українська армія була змушена відступити до Білої Церкви. Її переслідувала величезна, майже 300-тисячна польсько-литовська армія. Однак українській армії вдалося спинити під Білою Церквою ворожі сили і навіть завдати їм дошкульних ударів.

Підписаний після досить тривалих переговорів мирний договір був менш вигідним для українського народу, ніж Зборівський. Про це свідчать пункти, за якими мали реставруватися старі порядки на значній території українських земель, скорочувалася чисельність реєстрового козацтва до 20 тис., тобто вдвічі, тощо. Договір забезпечував інтереси частини української православної шляхти і козацької старшини, а весь тягар колоніального гніту Речі Посполитої знову лягав на плечі народу. Проте договір дав Українській державі необхідний мирний перепочинок і дозволив накопичити сили для продовження боротьби.

Разом з цими двома договорами треба розглядати і Переяславську угоду (24 лютого 1649 р.) про перемир'я між Україною і Річчю Посполитою^{25а}. Його умови близькі до умов Зборівського миру і дають можливість краще зрозуміти генезу деяких статей останнього.

---

* Слід відрізняти Зборівський договір між Україною та Річчю Посполитою від Зборівського польсько-кримського договору, хоч вони й пов'язані один з другим.

Україно-турецька угода про вільне плавання й торгівлю на Чорному морі

Текст даної угоди²⁶ (її нерідко називають договором) зберігся в одній лише копії, до того ж недосконалій. Безпосередньо після назви документа («Пакт між турецьким султаном і Військом Запорозьким та руським народом про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути») подавалося 13 пунктів угоди, за якими Туреччина дозволяла українським купцям вільне плавання Чорним та Середземним морями, звільняла їх під мита на 100 або принаймні на 30 років тощо. З свого боку гетьман зобов'язувався перешкоджати запорозьким і донським козакам чинити напади на землі Османської імперії. Брак у тексті якихось вказівок на час і обставини укладення даного документа, малочисельність джерел, які б дозволяли перевірити його інформацію, викликали серйозні розходження між істориками щодо часу укладення угоди. Так, І. П. Крип'якевич та І. Л. Бутич вважають цей документ тільки проектом угоди й віднесли його створення до 50-х років XVII ст.²⁷ В. А. Голобуцький, до думки якого ми приєднуємося, вважав, що угода була вироблена під час переговорів Б. Хмельницького з турецьким послом Осман-агою в Переяславі (лютий 1649 р.)²⁸. У повоєнний час і особливо у 70—80-х роках документ привернув до себе увагу зарубіжних вчених, як славістів, так і тюркологів, П. Бартль, Д. Злепко, Й. Матуз, О. Прицак, Х. Хільберт та ін., а також автор спеціального дослідження про дану угоду славіст Едгар Гьош датують його літом 1648 р.²⁹ На жаль, більшість авторів за прикладом турецьких істориків³⁰, виходять з того, що Україна нібито була васалом Османської імперії. Насправді відносини між Україною та Османською імперією не були такими. До того ж і сама умова позбавлена будь-яких даних, що свідчили б про васалітет України щодо Османської імперії. Вона була взаємовигідною в економічному і політичному планах, зміцнювала зовнішньополітичні позиції України і, що особливо важливо, позитивно впливала на відносини останньої з Кримським ханством.

Всі інші зовнішньополітичні договори й угоди не дійшли до нашого часу, але їхні тексти, насамперед Бахчисарайського (1648) та Яського договорів (1650), можна частково реконструювати на основі свідчень інших джерел³¹. Варто вказати також на два договори, укладених Річчю Посполитою з Кримським ханством, що безпосередньо стосуються історії Визвольної війни.

Зборівський польсько-кримський договір (17 серпня 1648 р.)

Цей договір³² був укладений всього на день раніше від українсько-польського договору. Тим самим уряди Речі Посполитої й Кримського ханства прагнули підкреслити першорядність польсь-

ко-кримського договору, принизити значення договору польсько-українського. Текст документа дійшов до нашого часу тільки в польському варіанті, що мав деякі розходження з кримським. У преамбулі договору містилася розгорнута інтитуляція Яна Казимира та Іслам Гірея III, однак мотиви укладення договору не розкривалися. В основній частині документа наводилося 7 його статей. Згідно з цими пунктами між Річчю Посполитою та Кримським ханством укладався вічний мир, обидві сторони з Україною включно, зобов'язувалися надавати одна одній військову допомогу, а Річ Посполита мала ще й платити Криму данину («упоминки»). Українсько-кримське військо мало зняти облогу Збаража й дозволити обложеним там польським силам об'єднатися з королівською армією тощо. Характерно, що у цьому договорі йшлося про амністію для повстанців і збереження їхніх давніх вольностей, згідно з «спеціальною постановою», тобто українсько-польським Зборівським договором. У заключній частині документа обидві сторони брали на себе зобов'язання не порушувати договір і «вічно притримуватися» його пунктів. Тут стояв датум: «Діялося у таборі під Зборовим, 19 серпня 1649 р».

Слід зазначити, що в тексті договору містяться демагогічні фрази про міцність «братерської приязні» між Кримським ханством та Річчю Посполитою, обумовленість королівської амністії для повстанців їхньою майбутньою «покірністю та віддачею належного послушенства», а також заступництвом хана, що зовсім не відповідало дійсності. Необхідно також враховувати, що текст не відбивав усіх пунктів укладеного договору, а деякі тяжкі й ганебні для Речі Посполитої статті виконувалися на підставі усної домовленості між урядами обох держав. Всупереч відповідній статті письмового договору усна угода дозволяла ординцям, що поверталися до Криму та ногайських степів, брати ясир на українських землях, що перебували під владою Речі Посполитої. Не увійшли до письмового тексту й статті, що визначали обсяг «упоминків»: 200 тис. золотих, не враховуючи подарунків ханові та його оточенню, а також ті, що встановлювали необхідність сплати викупу за обложених у Збаражі карателів³³. Врешті, як свідчить хроніка Мехмед Сеная, кримський варіант договору містив статтю, що проголошувала Кримське ханство гарантом збереження Зборівського миру між Україною та Річчю Посполитою³⁴.

Зборівський договір між Річчю Посполитою та Кримським ханством відбив нову політичну ситуацію, що склалася внаслідок перемог українських повстанців та кримської армії над королівським військом; він об'єктивно сприяв подальшому послабленню Речі Посполитої, яка будь-якою ціною намагалася зберегти свої українські колонії. Договір певною мірою сприяв зміцненню зовнішньополітичного становища України, був певним гарантом ви-

конання Річчю Посполитою умов Зборівського миру. В цілому польсько-кримський договір був типовим для угод, що уклалися між феодалними державами. Він відобразив також агресивні моменти у політиці Кримського ханства, прагнення його верхівки використати поразку Речі Посполитої насамперед у своїх інтересах, не дозволити українським повстанцям добитися остаточної перемоги. Крим прагнув тоді створити нестабільну ситуацію у Східній Європі, коли кожної миті міг вибухнути збройний конфлікт, що дозволяло ханству грати на суперечностях між обома таборами, ставати на той чи інший бік, щоб послабити Україну і Польщу, грабуючи обидві країни. Така політика могла мати тільки короткотривалий ефект. Відмова від політики міцного союзу з Україною, що особливо виявилось вже за часів правління хана Мухамед Гірея IV, дорого коштувала ханству, виснажила його у нескінченних війнах, врешті-решт сприяла ліквідації і незалежності України і власне Кримського ханства.

Реакційний момент договору виявився також у спробах уряду Речі Посполитої перекласти хоча б частково тягар поразки під Зборовом та Збаражем на плечі населення окупованих територій України, де ординці діставали право брати ясир.

Походження другого польсько-татарського договору безпосередньо пов'язане з російсько-українським договором 1654 р. Уряди Речі Посполитої та Кримського ханства, налякані зростом могутності Росії та України, поспішили укласти між собою військовий союз. Ініціатива цього договору походила від Речі Посполитої, про що свідчить інструкція послу до Криму Станіславу Маріану Яскульському від 20 лютого 1654 р.³⁵ У свою чергу Іслам Гірей III направив до Варшави посла Сулейман-агу з повноваженнями для укладання нового договору. У своєму листі до короля хан обумовлював деякі пункти договору та процедурні питання³⁶. Договір, укладений у Варшаві в березні 1654 р.³⁷, як і договір 1649 р., зберігся тільки в польському варіанті. В преамбулі містилася скорочена інтитуляція Яна Казимира та Іслам Гірея, а також дуже тенденційна нарація, де виклалися мотиви укладання союзу. В основній частині документа містилися нумеровані статті (всього 8), причому прийняття деяких з них обгрунтовувалося. Договір завершувався письмовими гарантіями короля та сенаторів на виконання його умов³⁸. Слід відзначити, що польський варіант договору відбив тільки першу, головну стадію його розробки. Друга, завершальна, стадія мала відбутися в Криму, куди знову було відправлено С. М. Яскульського. В інструкції цьому послу чітко окреслювалися завдання: «щоб договір... був якомога краще перекладений і щоб всі записані у ньому умови були збережені без всіляких інших додатків.. Треба привезти з собою договір, ґрунтовно складений ханом й. м. та скріплений його клятвою»³⁹. У зв'яз-

ку з складною ситуацією правителі Кримського ханства не поспішали з ратифікацією договору і тільки по смерті Іслам Гірея III його спадкоємець Мухамед Гірей IV затвердив остаточну редакцію документа (не раніше вересня 1654 р.) і відіслав її з тим же Яскульським королю. У супровідному листі хана до короля давалися деякі пояснення остаточної редакції договору, які, можливо, знайшли відбиття і в тексті. Зокрема, хан обумовлював, що в разі успішних дій проти Росії землі колишніх Астраханського, Казанського ханств мають увійти до складу Кримського ханства⁴⁰. Головний зміст договору — створення військового союзу Речі Посполитої і Кримського ханства проти об'єднаних України та Росії. Після звинувачень українських повстанців у віроломстві, а Росії — у порушенні російсько-польського миру, в одній із статей йдеться про головну мету укладення договору: «знищити бунтівників, які не бажають повертатися у колишнє підданство, а також знищити віроломних московитів»⁴¹.

Таким чином, даний договір можна кваліфікувати як військовий пакт між Річчю Посполитою і Кримським ханством. Він оформив створення військової коаліції, що загальмувала процес здобуття незалежності України.

На жаль, не зберігся текст польсько-кримської угоди, укладеної 17 грудня 1653 р. під Кам'янцем-Подільським під час Жванецької битви, але про її зміст можна дізнатися з інших джерел. Не виключено, що ця угода була усною і тому навряд чи вдасться коли-небудь перевірити точність її реконструкції, проведеної деякими істориками⁴². Нарешті, варто згадати і про дві локальні угоди, укладені керівниками окремих частин української та польської армій. Це умови капітуляції польського гарнізону фортеці Кодак (нині — Дніпропетровськ) українським повстанцям на чолі з полковниками Максимом Нестеренком, Прокопом Шумейком та Яковом Вовченком (від 1 жовтня 1648 р.)⁴³, скріплені присягою останніх⁴⁴, а також умови капітуляції загону полковника І. Богуна (Федоренка, Федоровича), який боронив фортецю Сучаву, та присяга козаків на вірність цим умовам (від 9 жовтня 1653 р.)⁴⁵.

2. Міждержавне листування

Листи Української держави

Даний комплекс джерел є найбільшим з усіх, створених у повстанському таборі, і налічує 348 документів. Гетьман Б. Хмельницький підготував 245, генеральний писар І. Виговський 26 листів. 47 послань створили різні полковники й дипломати Української держави, в тому числі М. Кривоніс (3 документи), Д. Нечай (4), П. Шумейко (2) та ін., а ще 24 листи написали представники нижчої ланки української урядової адміністрації (сотники, горо-

дові отамани й війти). Низку листів (всього 25) підготували представники української православної церкви, головним чином київський митрополит С. Косов.

Формуляр листів представників українського генерального уряду та місцевих влад має певну специфіку. У їхньому початковому протоколі звичайно є інтитуляція, інскрипція і салютація, причому остання нерідко передує інскрипції — інтитуляції. В документах цієї категорії інвокації взагалі немає. В основній частині листів постійно трапляється розгорнута нарація, а також диспозиція, яку, власне, такою можна назвати досить умовно. Річ у тім, що в листах, адресованих монархам та представникам урядів зарубіжних країн, містилися не накази, і різні пропозиції та пояснення, прохання гетьмана та інших представників повстанського табору. Постійною є короборація, значно рідше — аренда й промульгація, санкції майже немає. Для заключного протоколу листів характерний тільки датум, апрекації бракує, особливу увагу автори листів приділяли інтитуляції та інскрипції, у вживанні яких можна помітити ті ж особливості, що в універсалах та наказах. Слід, проте, враховувати, що згадки про короля Речі Посполитої в інтитуляції листів українських урядовців нерідко вживали за інерцією і не мали якогось практичного значення. Так, різко контрастував зміст листа чернігівського наказного полковника І. Шохова до брянського воеводи Д. Великогагіна з інтитуляцією даного документа.⁴⁶ Відзначимо, що в листах, які направлялися в Росію, ретельно відтворювався титул адресата, часте характерне поєднання аренда з інскрипцією («Божией милостью»)⁴⁷. Тут виявляється вплив вказівок російського уряду. Ще в першому листі Б. Хмельницького до царя (від 18 (8) червня 1648 р.⁴⁸) мали місце відхилення від канонів, але вже у відповіді було на це вказано й наведено зразки титулів російського царя. Більше подібних порушень у листах гетьмана до царя не було. Український уряд, місцева адміністрація теж вимагали від своїх адресатів усталених норм дипломатичного листування, про що свідчить, зокрема, згадуваний вище лист глухівського сотника С. Вейчика.

Необхідно враховувати, що чимало листів збереглися у недосконаlih копіях, в яких часто пропускалися чи перекручувалися такі частини початкового й кінцевого протоколу, як інтитуляція, інскрипція і датум. В цілому формуляр листів є гнучкішим та мінливішим, ніж формуляр універсалів та наказів. Це пояснюється і специфікою епістолярного жанру, і різноманітністю питань, що порушувалися у листах, і необхідністю врахування канцелярської традиції тієї країни, куди адресувався лист, врешті й політичної ситуації на даний момент. Не випадково, саме серед листів є найбільше документів, писаних латиною та польською мовою. Порівняно стабільний формуляр листів представників вищого право-

славного духовенства, що було наслідком існування міцних церковно-канцелярських традицій. Відзначимо також, що для документів, які були створені представниками духівництва, характерне часте вживання церковнослов'янських слів та виразів, прагнення авторів надати своїм листам вишуканої літературної форми. Стиль можна впізнати навіть в документах, що формально готувалися світськими авторами. Так, виданий ченцю Арсенію 23 лютого 1652 р., очевидно може бути доводом того, що сам Арсеній доклав руку до створення цього документа, який сотник тільки підписав⁴⁹.

Дуже різноманітним є коло адресатів, яким направлялися листи з повстанського табору. Так, з 245 листів Б. Хмельницького, адресованих монархам та членам урядів зарубіжних держав, 112 припадає на Росію. Багато листів гетьмана (91) адресовано тоді ж правителям Речі Посполитої. На інші держави (Трансильванія, Кримське ханство, Османська імперія, Молдавія, Швеція, Венеція) припадає 43 листи, причому 23 з них адресовано правителям Трансильванії. Звичайно, треба зважати на деформацію джерельної бази, що не дає змоги встановити точної картини інтенсивності міждержавного листування українського уряду.

Дипломатичне листування різноманітне за змістом. Насамперед вкажемо на найбільшу групу листів, у яких висвітлюється історія українських посольств до Росії. Їх автори—не тільки гетьман чи генеральний писар, але й українські дипломати (К. Бурляй, С. Мужилівський, І. Тафлара), духівництво. У створених ними листах уточнювалися питання українсько-російських переговорів, будувалися плани спільного воєнного походу проти Речі Посполитої, пропонувалися для затвердження царем «права й волності» Війська Запорозького тощо. Низка листів до царя, патріарха Никона, бояр, особливо з 1654 р., написані у звичайній для канцелярської практики Росії формі чолобитних. Так само чинили, пишучи свої грамоти, й представники українських міст, духівництва⁵⁰.

Можна вирізнити також дуже важливу групу «вістових листів», в яких представники України інформували російський уряд і військово командування Росії про наслідки боїв, пересування військ Речі Посполитої і Кримського ханства тощо. Особливо багато таких листів з'явилося 1654 р., коли йшов інтенсивний обмін дипломатичними місіями в зв'язку з виробленням умов договору між Україною та Росією, а також підготовкою для спільного виступу проти Речі Посполитої. Відзначимо, що українські полковники самостійно встановлювали контакти з російськими порубіжними воеводами, укладали з ними усні угоди про обмін інформацією військово-політичного характеру⁵¹. Значно рідше авторами

«вістових листів» були представники місцевої адміністрації. Обсяг «вістових листів» різний: часом це коротенька цидула про результати боїв, переміщення військ тощо, часом — солідна реляція. Найважливіші з «вістових листів» — два великих анонімних послання, створених наприкінці 1653 р. У першому з них, писаному вірогідно Виговським до патріарха Никона, сповіщається про дипломатичні контакти повстанців і місію Антона Ждановича⁵², а у другому — про Жванецьку битву⁵³.

Дуже поширена досить специфічна група документів, що відноситься до «проїжджих листів». Останні мають чимало спільного з глейтами, через що їх часом плутають, але й відрізняються відмінними ознаками. Головна з них та, що «проїжджі листи» містять у своїй диспозиції не наказ, як універсали, а прохання, оскільки наказ гетьмана про вільний пропуск його представників на територію іншої держави просто не мав юридичної сили. «Проїжджі листи» звичайно засвідчують особу власника, стисло характеризують суть його місії. Хоча в «проїжджих листах» є й деякі інші моменти, найчастіше прохання про підтримку дипломатів, але в цілому їх можна визначити як рекомендаційні листи. Нині відомо 30 «проїжджих листів», виданих Б. Хмельницьким і адресованих головним чином цареві або різним членам російського уряду. Тільки три «проїжджих листи» направлялися до інших, крім Росії, країн⁵⁴. «Проїжджі листи» для купців, паломників тощо видавалися у великій кількості, причому не лише генеральною старшиною та полковниками, але й представниками нижчої ланки урядових структур України. Характерно, що у формулярнику (1656) військового канцеляриста Семена Галуговського (Голухівського), майбутнього генерального писаря за гетьманату Юрія Хмельницького, було вміщено зразок «проїжджого листа» 1650 р. Такі листи видавали полковники Війська Запорозького купцям, які їхали з України в Росію⁵⁵. Цей факт, до речі, може свідчити про значну інтенсивність українсько-російських торговельних зв'язків доби Визвольної війни. Не менш важливим є свідoctво, уміщене у відписці недригайлівського воеводи М. Кусакова до Розрядного приказу (липень 1649 р.). Автор відписки прохав про присилку до Недригайлова кваліфікованого піддячого для з'їжджої ізби, бо з України «присылают ко мне... полковники и атаманы... листы почесту... А без подъячего быть мне... в таком порубежном городе нельзе»⁵⁶. Нарешті, подібні за призначенням документи створювалися представниками вищого православного духовництва України й Білорусії для своїх посланців у Москву. Більшість з них містили прохання до царя або членів російського уряду про надання матеріальної підтримки конкретному монастирю або церкві.

Інший характер мають листи представників повстанського табору владам Речі Посполитої. Тут, насамперед, відбулася складна

дипломатична боротьба, прагнення Б. Хмельницького укласти мирні угоди з Річчю Посполитою на вигідних для Української держави умовах. Трапляються також листи, адресовані деяким визначним представникам панівних кіл Речі Посполитої, наприклад, Є. Радзейовському, Я. Радзивилу, з метою посилити суперечності у таборі реакції і навіть спровокувати виступи проти короля. Особливо великий інтерес викликають листи 1648 р., у яких змальована вражаюча картина тяжкого колоніального гніту, встановленого Річчю Посполитою на Україні⁵⁷. Крім Б. Хмельницького до посольського уряду писали також інші сподвижники гетьмана, головним чином командуючі правобічними полками (М. Кривоніс, І. Богун, Д. Нечай). Головний зміст цієї групи листів (усього 13) становлять вимоги українських полковників до польського командування з тим, щоб останнє притримувалося умов перемир'я, не чинило провокацій на кордоні, не намагалася відновлювати на звільнених українських землях колишнього ладу. При цьому автори листів наводили яскраві факти, що свідчать про тяжкі репресії карателів, їхнє свавілля, що, до речі, звичайно замовчувалося у джерелах, створених у ворожому повстанцям таборі. У своїх листах полковники, як власне і сам гетьман, підкреслювали свою лояльність до короля і Речі Посполитої, притримувалися загальноновизнаних норм дипломатичного етикету, вимушено приховували справжні цілі Національно-визвольної війни. До таких свідчень треба ставитися критично⁵⁸.

Стосовно листів представників Української держави правителям інших зарубіжних держав, то в них відбилися насамперед діяльність Хмельницького щодо створення широкої коаліції держав Центральної та Східної Європи проти Речі Посполитої, його прагнення використати їхній військовий потенціал. Відзначимо, що в даній групі послань дуже мало документів (усього 3) інших представників українського уряду: листи Т. Хмельницького до молдавського господаря В. Лупу від 19 (9) квітня 1653 р., П. Тетері до Д'єрдя II Ракоці, князя Трансильванії від 1 червня (22 травня) 1651 р. та І. Виговського до Д'єрдя II Ракоці від 2 березня (20 лютого) 1654 р.⁵⁹.

Листи представників російського уряду

Нині відомо 38 документів даної групи. Авторами більшості з них є цар Олексій І. Від його імені було відправлено 30 листів, в тому числі 25 — Б. Хмельницькому, 2 — С. Косову, по 1 — І. Виговському та полковникам І. Богуну і К. Трушенку. Інші листи були створені від імені патріарха Никона, бояр В. В. Бутурліна, І. Д. Милославського, Б. І. Морозова, а також хотмизького воево-

ди С. Болховського, бобриського воеводи К. Ушакова, путивльських воевод С. Д. Прозоровського і І. В. Лепунова. Майже всі ці листи адресувалися Б. Хмельницькому, тільки лист В. В. Бутурліна був направлений до Виговського, а послання бобриського воеводи — веприцьким отаманам Ф. Загородньому та І. Скибі.

Як і жалувані грамоти, листи до представників української адміністрації створювалися здебільшого у Посольському приказі і за участю М. Волошенінова, А. Іванова та деяких інших осіб. Звичайно ці документи читалися у чернетках цареві, редагувалися, доповнювалися з урахуванням його зауваг і переписувалися на біло. Так, лист Олексія І до Б. Хмельницького, адресований у відповідь на гетьманське послання, яке привіз Гарасим Яцкевич, зберігся у чорновому й біловому варіантах. Перший з них був писаний, а потім прочитаний цареві 16 (6) травня 1653 р. Тоді Олексій І відкинув стару інскрипцію, котрою Б. Хмельницький називався підданим короля Речі Посполитої. У біловому варіанті згадка про «королівське ім'я» була опущена, а нова інскрипція свідчила про формальне невизнання російським урядом статусу, тобто володіння Річчю Посполитою українськими землями⁶⁰. Під контролем Посольського приказу була й зовнішньополітична кореспонденція бояр та порубіжних воевод. Про це свідчить, наприклад, лист Б. І. Морозова до Б. Хмельницького від 4 квітня (25 березня) 1654 р. не тільки підготовлений, але й власноручно писаний Алмазом Івановим. Морозов тільки приклав свою печатку⁶¹. Перше послання Хмельницького до путивльського воеводи М. Ю. Плещеева від 21 (11) липня 1648 р. було негайно переслане до Посольського приказу. З цього приводу був виданий царський указ, до якого додавалося «образцовое письмо», яке воеводі треба було «написать на лист слово в слово» і «запечатав своєю печаттю, тотчас отослать гетьману»⁶². І в подальшому листування порубіжних воевод з Б. Хмельницьким здійснювалося фактично через Посольський приказ, про що свідчить, наприклад, лист М. Волошенінова та А. Іванова до путивльських воевод С. Д. Прозоровського, І. І. Чемоданова та дяка І. Зінов'єва від 19 (9) серпня 1650 р.⁶³ Вірогідно, повну самостійність порубіжні воеводи могли виявляти тільки в листуванні з адміністрацією порубіжних українських полків та сотень. Єдиною особою, крім царя, яка мала повну свободу у здійсненні зовнішньополітичних контактів, був патріарх Никон. Його листу до Б. Хмельницького притаманний специфічний формуляр, своєрідний стиль і лексика. Текст листа переписував не в Посольському приказі, а в патріаршій канцелярії дяк Л. Голосов⁶⁴.

Зміст згаданих листів, адресованих представникам українського уряду, був досить одноманітним. Тут звичайно мова йшла про отримання попереднього гетьманського листа, зустріч українських

послів, відправку російських дипломатів в Україну. Ці листи часто мають ознаки вірчих грамот, але такий документ трапився тільки один раз⁶⁵. У багатьох документах схвалюється зовнішньополітична лінія Б. Хмельницького, коли він прагнув до зміцнення українсько-російських зв'язків, інколи висловлюється рекомендація не приставати на пропозиції Кримського ханства спільно з Україною вдарити на Росію. Кількість листів, адресованих російськими владами представникам українського центрального уряду та місцевої адміністрації, значно зростає напередодні Переяславської ради. Змінюється й тематика листів. Все більше місця тут відводиться зміцненню українсько-російського союзу та координації воєнних дій. В зв'язку із значно активнішими спробами Речі Посполитої розколоти повстанські лави, спровокувати частину з них на виступ проти Б. Хмельницького і повернення під руку короля, Олексій І видав дві «увещательные грамоты» до українського уряду, підкреслюючи необхідність збереження українсько-російського союзу⁶⁶. В деяких листах до гетьмана, у двох царських грамотах до С. Косова порушувалися питання врегулювання відносин між московською патріархією та київською митрополією⁶⁷. У листах Никона й бояр звичайно містяться запевнення гетьмана у виконанні його прохань. Відзначимо, що кілька листів, адресованих Б. Хмельницькому, є дуже подібні⁶⁸, що свідчить про використання керівниками Посольського приказу певних зразків. Особливо це помітно при вивченні паралельних листів, адресованих Б. Хмельницькому різними особами з одного й того ж питання.

Що стосується інших дипломатичних листів з Росії, адресованих монархам та урядам Речі Посполитої, Молдавії, Кримського ханства та інших держав, то тільки невелика кількість з них має відношення до історії Визвольної війни. Найцікавішими є два листи Олексія І від 17 (7) лютого 1654 р., адресованих валаському господарю М. Басарабу й молдавському господарю Георгію Стефану. Вони мають ознаки вірчих грамот російському послові Г. Самарину й одночасно повідомляють про укладення українсько-російського союзу, причому придунайським державам пропонується підтримувати мирні відносини з Україною і Росією⁶⁹. Деякі питання дипломатичної історії Національно-визвольної війни висвітлюються у листах російських бояр та порубіжних воевод до А. Киселя та представників місцевої адміністрації Речі Посполитої⁷⁰.

Листи правителів Османської імперії

Дипломатичне листування панівних кіл Османської імперії, що стосується Визвольної війни, збереглося у невеликій кількості (всього 29 документів). Авторами таких листів є султани Ібрагім

(1 лист), Мухамед IV (3), великі візирі Ахмед-паша, Мелек-Ахмед-паша, Азем-Мухамед (відповідно 2, 4 й 3 листи), силістрійський паша Сияуш (10 листів) та деякі інші представники турецької адміністрації. Більшість зазначених документів (22 з 29) адресувалася Б. Хмельницькому, а інші — представникам уряду Речі Посполитої.

В основному, згадані документи дійшли до наших часів у російському або польському перекладах, хоча відома й певна кількість оригіналів. Останні писалися звичайно турецькою мовою, хоча зустрічаються документи, писані латиною чи польською мовою⁷¹. Дипломатичним документам турецького походження притаманні урочистий стиль, тяжіння до пишномовності. Формуляр має низку специфічних рис, особливо у побудові інтитуляції, інскрипції і датума. Тривалий час правителі Османської імперії у листуванні з Б. Хмельницьким використовували різні варіанти інскрипції, що в найповнішому вигляді є в листі Мухамеда IV: «Найвідомішому з монархів релігії Ісусової, найголовнішому у поколінні Месії, гетьман козацький Богдан Хмельницький, хай будуть щасливі твої роки»⁷². Характерно, що в своїх посланнях гетьманові представники турецької адміністрації жодного разу не згадали в інскрипції про підданство Б. Хмельницького королю Речі Посполитої. Після Переяславської ради тон турецьких дипломатичних листів змінився, менш пишномовною стала інскрипція. Так, білгородський (акерманський) намісник Сулейман-ага у своєму листі, написаному близько липня 1654 р., вжив наступну інскрипцію: «Благородному приятелю нашому, гетьманові Богданові Хмельницькому, з любов'ю поклін!»⁷³.

Особливе місце у дипломатичному листуванні влад Османської імперії посідають два полономовних листи, адресованих Б. Хмельницькому в лютому 1651 р. з Очакова каймаканом Вели-агою та Армадан-беєм. Водночас в Очакові український дипломат Матвій Білошапка від імені татарського мурзи Бека написав ще одного листа до Б. Хмельницького. Оригінал листа писаний каліграфічною українською мовою українським скорописом, близьким до півуставу. Документ скріплював не лише підпис Бек-мурзи, але й Білошапки, який додав кілька слів від себе, а також від імені іншого українського дипломата Івана Нестеренка (Бутка)⁷⁴. Формуляр даного листа типовий для документів гетьманської канцелярії й дуже близький до формуляра полономовного листа Армадан-бея. Обидва листи мають датум, в якому час їх створення визначається за християнським літочисленням. Між тим, у турецьких документах датування або взагалі немає або ж воно подається за мусульманським місячним календарем, причому день не завжди вказується. Майже повністю збігаються й інскрипції згаданих двох листів. Все це дозволяє зробити висновок, що лист Армадан-бея,

як і лист Бек-мурзи, а, можливо, і Велі-аги, писані М. Білошапкою. Відзначимо, що подібні випадки не були рідкістю у канцелярській практиці турецької адміністрації Північного Причорномор'я і Кримського ханства. У цьому зв'язку доцільно згадати прохання силістрійського паші у його листі до Яна Казимира від 28 серпня 1669 р. Паша просив короля Речі Посполитої, щоб королівські послання писалися «до нас... по-русинськи або ж по-турецьки, бо у нас немає нікого, хто зміг би читати (по-польськи), а тільки по-русинськи або по-турецьки»⁷⁵.

Більшість листів до Б. Хмельницького — «любительные грамоты», як їх визначали російські перекладачі середини XVII ст. В них — запевнення у приязні, обіцянки надавати військову допомогу повстанцям, головним чином силами Кримського ханства та ногайських орд; рекомендації турецьких послів Осман-аги, Мухамед-аги, Куманмет-аги, Юсуф-аги, Бекир-аги, Махмеда Скаргуша та ін.; згадуються українські послы М. Білошапка, М. Нестеренко, Д. Лисовець. У багатьох з них є згадка про підданство Б. Хмельницького турецькому султанові, хоча у даному разі бажане видавалося за дійсне. Щоб переконатися у брехливості заяв турецького уряду, досить послатися на один з листів Сияуш-паші. Намагаючись схилити Б. Хмельницького до турецького протекторату, він перерахував як підданих Османської імперії німецьких, польських та угорських монархів («И немецкие, и полской, и маджарской короли... били челом... великому государю нашему в холопство, и они до днесь какой себе покой имеют, про то вам самим ведомо. И вам бы любительному другу нашему и... великому государю нашему быть верным... челом ударить... И будет вы... похотите... великому государю нашему поминками челом ударить и под его высокой рукой быть в холопстве; и мы... о вашем деле радеть учнем, как вам угодно»)⁷⁶. Варто відзначити, що даний лист був не раніше березня 1653 р., і це є ще одним аргументом на користь того, що українські повстанці не приймали турецького протекторату в роки Визвольної війни.

Унікальним є лист турецького султана Ібрагіма, адресований Богданові Хмельницькому ще 1647 р.⁷⁷ Це відповідь на гетьманський лист, принесений послом Б. Хмельницького в Стамбул. Султан повідомляв, що гетьманський гонець відпущений назад з подарунками, говорив про необхідність жити в приязні з кримським ханом. Цей лист свідчить про ґрунтовну підготовку повстання Б. Хмельницьким, про його звернення за допомогою насамперед до Османської імперії та Кримського ханства, а не до Росії, як твердилося в радянській історіографії.

Дипломатична кореспонденція представників православної церкви Балкан та Близького Сходу

Документи даної групи теж створювалися на території тодішньої Османської імперії, але походили від служителів православної церкви, що страждала під турецьким гнітом. Авторами зазначеної групи документів виступають константинопольський патріарх Парфеній, коринфський митрополит Йоасаф, ерусалимський патріарх Паісій, македонський митрополит Галактіон, а також їхні довірені особи. Майже всі відомі листи цієї категорії (усього 17) було відправлено в Росію. 11 листів адресувалося Олексію I, 2 — боярину Милославському. За роками Визвольної війни документи даної групи поділяються так: 1648 — 0, 1649 — 3, 1650 — 0, 1651 — 5, 1652 — 2, 1653 — 1, 1654 — 6. Оригінали листів писалися грецькою мовою, але публікувалися звичайно за російськими перекладами середини XVII ст. Формуляр листів є досить своєрідним, оскільки відбивав канцелярські традиції балканських та близькосхідних держав, що перебували тоді під турецьким пануванням. Для багатьох листів, і передусім тих, що написані колишнім константинопольським патріархом Афанасієм, характерні риторичний стиль, пишномовність, часті звернення до біблійних, а іноді й античних образів. Так, у багатослівному зверненні до Олексія I навпактський та артський митрополит Гавриїл порівнював його з кесарем Августом. Майже всі ці документи відносяться до «вістових листів», тому їхня інформація є особливо детальною і стосується насамперед новин військового та політичного змісту. Слід підкреслити, що балканські та близькосхідні православні ієрархи відверто виступали на захист Визвольної війни, пов'язували з нею, з українсько-російським союзом швидке звільнення від гніту Османської імперії своїх країн⁷⁸. Отже, в цих документах немає тієї ворожості до повстанців, Української держави середини XVII ст. взагалі, яка притаманна переважній більшості збережених джерел, оскільки вони походять з табору феодално-католицької реакції. Відзначимо також, що автори згадуваних листів відігравали активну роль у здійсненні міжнародних зв'язків, у тому числі й українсько-російських, часом використовувалися українським та російським урядами для виконання дипломатичних доручень. Ці ж особи тривалий час перебували в Україні, навіть при ставці гетьмана, брали участь у військових походах Б. Хмельницького. Внаслідок цього згадані листи містять чимало важливих свідчень про внутрішнє життя повстанського табору, дипломатичну діяльність Української держави. Тут йдеться також про зв'язки українських повстанців з православною церквою Балкан та Близького Сходу, україно-російсько-молдавські зв'язки, врешті, про ситуацію в Криму і Туреччині.

Архів Кримського ханства не зберігся до нашого часу. Він був знищений російськими військами при взятті Мініхом Бахчисараю 1736 р., але його фрагменти вціліли в архівах Москви, Варшави, Стамбула та деяких інших центрів. Головним чином це дипломатичне листування правлячої верхівки Кримського ханства (хани, візирі, калга-султани, нурадин-султани тощо). Всі ці документи писані османською мовою. Разом з тим відомо багато положеньних документів, оскільки правителі Криму часто використовували у дипломатичній службі чи в своїх канцеляріях вихідців з Речі Посполитої, полонених чи їхніх потомків. Досить вказати на канцеляриста хана Мухамед-Гірея IV на ймення Ісламбей Цегелі (справжнє прізвище: Цегельський). У «татарському відділі» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД зберігається 10 його особистих листів, в тому числі й свідчення того, що Ісламбей Цегелі був секретним агентом Речі Посполитої. Зрідка вживалися як мови міждержавної кореспонденції українська та французька.

Дипломатична кореспонденція правителів Кримського ханства середина XVII ст., як джерело з історії Визвольної війни, представлена 57 документами. Більшість листів написані Іслам-Гіреем (33), авторами інших є візир Сефер Казі-ага (12), підскарбій Субхан-Казі-ага (4), а також Крим-Гірей, калга-султан та нурадин-султан (по одному).* Б. Хмельницькому адресовано 11 листів, Владиславу IV, Яну Казимиру, членам уряду і військового командування Речі Посполитої — 37, молдавському господареві В. Лупу — 2, трансильванському князеві Д'єрдю II Ракоці та великому візирю Османської імперії — по одному.

Формуляр листів правителів Кримського ханства має особливості, які багато де в чому збігаються з особливостями документів Османської імперії. Так, листи були, як правило, позбавлені датування і тільки позначки адресатів дозволяють більш-менш точно визначити час створення документів. Слід визначити, що інскрипція листів до Б. Хмельницького дуже лаконічна, позбавлена пишномовності на відміну від інскрипцій листів кримських правителів до королів Речі Посполитої Владислава IV та Яна Казимира. Це не випадково. Правителі Кримського ханства, хоча й виступали тривалий час союзниками повстанців, проте вороже ставилися до антифеодальних тенденцій Визвольної війни. Своєрідною інскрипцією вони прагнули зайвий раз підкреслити дистанцію, що віддаляла «хлопа» Хмельницького від монархів Речі Посполитої.

* Дипломатична кореспонденція збереглася взагалі повніше. Тільки у «татарському відділі» АКВ АГАД відклалося 30 листів Іслам-Гірея III, 102 листи Мухамеда-Гірея IV. 74 візира Сефер Казі-аги, але багато з них виходить за хронологічні межі нашої проблеми, або не стосується її безпосередньо.

Головним змістом листів правителів Кримського ханства до українського уряду було запевнення у приязні та обіцянки військової підмоги. Тільки листу Іслам Гірея III, писаному невдовзі після Переяславської ради, притаманна ворожість. Тут хан вимагав розірвати союз з Росією⁸⁰. Щоправда, в такому ж дусі витримано й лист спадкоємця Іслам Гірея III—хана Мухамед-Гірея IV⁸¹. Більшість збережених листів правителів Кримського ханства українському уряду написана в 1649—1651 рр. і стосується укладення Зборівського миру та дотримання його умов. Є цікаві листи з пропозиціями Іслам Гірея III виступити спільно з Україною на Росію, Молдавію, Північний Кавказ. Зокрема, про це йдеться в листі Іслам Гірея III до Б. Хмельницького, писаному 29 травня 1650 р.⁸².

Слід відзначити, що зміст деяких листів дублюється. Це пояснюється тим, що до однієї і тієї ж особи поряд з листами хана посилали свої листи і візир, і калга-султан, і деякі інші достойники. Нерідко Іслам Гірей III або Сефер Кази-ага адресували свої листи майже ідентичного змісту не тільки до короля, але й до членів уряду Речі Посполитої (коронного канцлера, підканцлера та ін.)⁸³. Врешті, щоб забезпечити отримання листів у той сповнений небезпек для гінців час, хан міг надіслати ідентичні листи з кількома посланцями.

Щодо інших зовнішньополітичних послань правителів Кримського ханства, то вони збереглися у мізерній кількості і не містять у собі більш-менш важливих даних з історії Визвольної війни. Виняток становлять лише два документи: лист хана до трансильванського князя Д'єрдя II Ракоці (1649) та до великого візиря Османської імперії (липень 1651 р.)⁸⁴.

Придунайські держави

Дані з історії Національно-визвольної війни містяться майже в усьому міждержавному листуванні правителів Молдавії, Валахії, Трансильванії та їхнього дипломатичного корпусу. Цей комплекс джерел зберігся дуже нерівномірно. Так, відомо тільки 2 листи валаського господаря Матвія Басараба (один писаний разом з молдавським господарем Василем Лупу), адресовані Яну Казимиру (квітень 1651 р.) та командуючому трансильванськими військами Яношу Кемені (від 27 липня 1652 р.), де містяться стислі свідчення про діяльність українських повстанців⁸⁵. Велику цінність мають листи трансильванських князів Д'єрдя I Ракоці та Д'єрдя II Ракоці, командуючого військами Я. Кемені, адресовані правителям Речі Посполитої у зв'язку з претензіями на королівську корону по смерті Владислава IV трансильванських князів

і спільними діями польського й трансильванського командування проти армії В. Лупу та союзної їй української армії⁸⁶. Лише три листи Д'єрдя II адресувалися Б. Хмельницькому та І. Виговському⁸⁷. Тут йшлося про відновлення дружніх відносин після воєнного конфлікту 1653 р.

Найчисленнішою та найважливішою є група документів молдавського походження, яка налічує 109 листів молдавських господарів Василя Лупу та Георгія Стефана, а також їхніх дипломатів Ю. Кутнарського, І. Гречина та С. Кенарського. Наявність порівняно великої кількості зовнішньополітичних послань, в яких відбилася історія Національно-визвольної війни, пояснюється тим, що Молдавія була однією з п'яти держав, яка поруч з Росією, Річчю Посполитою, Кримським ханством та Османською імперією, межувала з Українською державою, й до того ж відчувала на собі великий вплив повстання в Україні. Більшість документів (78 із 109) було створено в 1653—1654 рр., коли у Молдавії відбувалася жорстока боротьба за престол між В. Лупу, на боці якого була Україна, та його суперником Г. Стефаном, підтримуваним Річчю Посполитою, Валахією і Трансильванією.

За адресатами дана група джерел розподілена дуже нерівномірно. Основна маса послань (92 із 109) направлялася в Річ Посполиту (Яну Казимиру, коронним канцлеру та підканцлеру С. Корицинському та А. Тшебицькому, командуючому коронними військами М. Потоцькому, С. Р. Потоцькому, М. Калиновському, С. Лянцкоронському, М. Остророгу, Я. Кондрацькому, С. Мақовському, а також подільському судді Л. М'яківському та деяким іншим особам, імена яких не були зазначені у збережених копіях документів). На долю інших адресатів припало всього 14 листів (членам українського уряду, цареві, Я. Кемені було адресовано по 4 листи; султанові, селістрійському паші та коринфському митрополитові Йоасафові — по одному). Така значна диспропорція пояснюється насамперед деформованістю джерельної бази. Крім того, необхідно враховувати, що в перші два роки правління Г. Стефана у Молдавії значно посилювалися впливи Речі Посполитої, внаслідок чого польсько-молдавські дипломатичні зв'язки стали особливо активними.

Найважливіша частина дипломатичного листування молдавського походження — шість листів до Б. Хмельницького та І. Виговського. Чотири з них написані В. Лупу, Ю. Кутнарським та І. Гречином 19—20 травня 1651 р. і стосуються обміну посольськими місіями. У них містяться запевнення молдавських правителів у дружній приязні до повстанців, а також рекомендації молдавського посла Сербула Статраша⁸⁸.

У листуванні молдавських господарів та дипломатів з представниками польської панівної верхівки розглядалися насамперед

питання молдавсько-польських відносин⁸⁹. В. Лупу та особливо Г. Стефан дуже часто подавали правителям Речі Посполитої цінну інформацію військово-політичного характеру, що стосувалася головним чином Османської імперії та Кримського ханства, дипломатичних контактів їхніх правителів з Б. Хмельницьким.

Поряд з цією інформацією у дипломатичному листуванні молдавських господарів та членів уряду міститься чимало даних про події, що мали пряме відношення до Визвольної війни. Найбільша увага, природно, приділена походу військ Тимоша Хмельницького в Молдавію та Валахію та героїчній обороні ними Сучави 1653 р.⁹⁰ Унікальними є дані Г. Стефана про молдавське посольство в Росію та Україну і посольство України в Молдавію, яке очолювали Демко Лисовець та Іван Крицький (літо 1654 р.)⁹¹. Нерідко листи молдавських господарів і особливо дипломата Юрія Кутнарського, який очолював посольства до Б. Хмельницького (1651), Яна Казимира (1651, 1653), Мухамеда IV та Іслам Гірея III, мають усі ознаки «новин» («вістових листів»), що насичені різноманітною військово-політичною інформацією. Частина полонимовних анонімних «новин», що містили у собі розповідь про українські, молдавські, кримські та інші справи і що відповідно відбивалося в назві документа (наприклад, «Авізи від мого конфідента з Яс») були, вірогідно, створені представниками панівної верхівки Молдавії.

В цілому, збережене дипломатичне листування молдавських господарів зафіксувало вороже ставлення авторів до Визвольної війни. Разом з тим, необхідно враховувати, що молдавські господарі, побоюючися поширення повстання в Україні на територію Молдавії, загравали з Б. Хмельницьким, а В. Лупу певний час навіть був союзником українського уряду. Після втрати господарського трону він вбачав в Українській державі єдину силу, що могла повернути йому корону. В цей період характер його листів різко змінюється. Навіть у листах до Яна Казимира та деяких інших представників панівної верхівки Речі Посполитої, він високо оцінював воєнні успіхи української армії та талант Б. Хмельницького як полководця й уникав якихось критичних зауваг на їхню адресу⁹². Це ж притаманне й листам хотинського пиркалаба, дипломата І. Гречина. Останній залишався вірним В. Лупу і після повалення свого патрона втік у Кам'янець-Подільський, де надавав йому всілякої підтримки. Він же попередив Т. Хмельницького про похід польських військ Я. Кондрацького на допомогу Г. Стефану⁹³.

Необхідно вказати і на деяку неповноту інформації у дипломатичному листуванні молдавського уряду. Автори послань були добре обізнані з справами в Османській імперії, під владою якої

перебувала Молдавія, у Кримському ханстві, Речі Посполитій і набагато гірше знали про події в Україні, особливо Лівобережній. Дуже рідко в листах йшлося про події у Валахії й Трансильванії, можливо, через побоювання, що там занадто посилиться вплив Речі Посполитої. Врешті, слід відзначити велику питому вагу недостовірних повідомлень про події в Україні, що походили від молдавських дипломатів та агентів. Останні найчастіше з Османської імперії та Кримського ханства передавали здебільшого недостовірні чутки.

Річ Посполита

Дипломатична кореспонденція представників панівних кіл Речі Посполитої є особливо численною. Переважна більшість цих документів була створена від імені короля Яна Казимира, прима-са Мацея Любенського, канцлерів, підканцлерів, вищого військового командування та дипломатів. Певна кількість документів створювалась від сейму і представників місцевої адміністрації у прикордонних районах Речі Посполитої.

Найважливішу частину даної групи дипломатичної кореспонденції складають листи, адресовані керівникам Української держави. Переважна більшість їх була направлена Б. Хмельницькому, інші—І. Виговському, полковникам, а також вищому православному духовництву. Авторами основної маси послань були король Ян Казимир (19 документів) та київський воевода Адам Кисіль (32). Збереглися також листи Є. Оссолінського, Є. Радзейовського, М. та С. Потоцьких, М. Калиновського, Л. Сапіги та Я. Радзивила (по 1—3 документи). Один лист від 22 липня 1648 р. був адресований Хмельницькому від сейму.

Слід зазначити, що збереження листів офіційних кіл Речі Посполитої до повстанців у копіях призвело до появи певних різночитань у текстах. Крім того, у копіях звичайно не ставили повну інтигуляцію та інскрипцію, яким у листуванні того часу надавалося особливої уваги. Досить сказати, що проблему титулування Б. Хмельницького спеціально обговорювали на сеймі (засідання конвокаційного сейму від 22 липня 1648 р.) і врешті-решт ухвалили адресувати листи до нього і до повстанців як «старшому, отаманам, осавулам, полковникам і всьому Війську Запорозькому»⁹⁴. Таким зверненням підкреслювалась незаконність в очах правителів Речі Посполитої обрання гетьманом Б. Хмельницького. У посланнях до повстанців традиційні форми ввічливості були зведені до мінімуму, що мало нагадати Б. Хмельницькому та його сподвижникам про їхнє підданство королю. Та й пізніше ця проблема не втрачала актуальності, про що свідчить хоча б анонімний

публіцистичний трактат 1672 р., писаний польським шляхтичем, ворогом Української держави (можливо це був надвірний маршалок Ян Клеменс Браницький). Ось відповідна цитата з цього джерела: «Пана Грицька оберуть чи якогось там Кузьму гетьманом, а тут до нього листи: «Ясновельможний». А тут ще пан гетьман при горілці, бо та із столу не повинна сходити, стане надиманися, як лист читають, починає очі кривити, вуси најачувати, а потім ки фурія: «А правда, що нас ляхи шанувати мусять, бо ся нас боять!» (A prawda, że nas lachy szanowati musiat, bo sia nas boiat.) Досить і «пан гетьман запорозький» (P. Hetman zapor.) якщо не «Мій ласкавий» (Mój łaskawy), як колись бувало, принаймні, «Милостивий пане гетьмане» (Mści panie hetmanie). Шкода йому додавати пихи і гордошів»⁹⁵.

Характерно, що в листах, адресованих монархам зарубіжних держав, особливо Олексію I, польський уряд прагнув до педантичного відтворення за московським шаблоном царського титулу⁹⁶. В даному випадку уряд рахувався з тим, що правильне написання титулу царя Олексія I було одним з найболючіших питань у польсько-російських відносинах середини XVII ст., та й раніше, навіть було приводом до війни.

Зміст листів Яна Казимира, Адама Киселя та інших високопоставлених осіб Речі Посполитої є дуже подібним. У центрі уваги авторів перебувала проблема укладення такого миру, який би був вигідним феодалам Речі Посполитої і призвів у майбутньому до реставрації старого колоніального ладу на землях незалежної України. Не випадково, більшість з листів короля до повстанців (8 з 17) були написані у серпні 1648 — травні 1650 р. Ян Казимир та Кисіль прагнули порізнити реєстровців з рядовими козаками, селянами та міським плебсом, розколоти повстанців, придушити руками реєстровців виступи народних мас. У листах часто йдеться про обмін посольствами, спірні питання, що вишикали в ході переговорів, порушення Зборівського та Білоцерківського мирних угод, укладення реєстру Війська Запорозького та ін. Серед листів, писаних за умов воєнних дій між українськими та польсько-литовськими військами, вирізняються 2 групи. Одна з них була створена під час облоги Б. Хмельницьким Замостя, друга — після Батозької битви. В цих документах представники панівної верхівки Речі Посполитої закликали Б. Хмельницького до припинення воєнних дій та укладення перемир'я⁹⁷.

Значний інтерес викликають нечисленні листи, адресовані різним представникам повстанського табору, за винятком Б. Хмельницького та І. Виговського. Передусім це лист С. Потоцького до Івана Богуна від 10 лютого 1654 р., написаний у зв'язку з відмовою останнього присягати російському цареві. У своєму листі коронний гетьман пропонував Богунові булаву гетьмана Війська

Запорозького й «королівські милості», посилав до нього для ведення секретних переговорів українського православного шляхтича Олекшича⁹⁸, який також написав до Богуну листа з аналогічними пропозиціями⁹⁹. Але відмова Богуну присягати Москві зовсім не означала його згоди бути слугою Варшави. Ця спроба внести розкол у лави українських повстанців зазнала поразки. Більше того, Богун переслав згадані листи через Б. Хмельницького до Москви.

Інші листи воєначальників Речі Посполитої, адресовані Богуну (Федоровичу), Данилу Нечаю та Максиму Кривоносу, містили у собі вимоги припинити повстання проти феодалів, підтримку селянських виступів у тилу каральних військ, відвести українське військо з прикордоння. Природно, що тон цих листів, як і відповідей на них¹⁰⁰ був суворим, і формули ввічливості зводилися до дуже прохолодних привітань. Писалися ще різкіші листи у відверто ворожому тоні, про що свідчить, наприклад, лист шляхтича С. Яницького до паволоцького полковника Івана Миньківського (серпень 1651 р.)¹⁰¹.

Меншу цінність мають листи представників панівної верхівки Речі Посполитої до правителів ряду держав, особливо сусідніх. Тут порушувалися питання двосторонніх зносин, причому влади Речі Посполитої намагалися створити дипломатичну блокаду України на міжнародній арені. Це характерно вже для листів початкового періоду Національно-визвольної війни. Вже тоді члени уряду Речі Посполитої розіслали листи до багатьох правителів європейських держав з повідомленням про смерть Владислава IV і підготовку до обрання його спадкоємця. Водночас вони писали іноземним монархам про «раптову й страшну подію», тобто про вибух повстання в Україні. Визвольна війна трактувалася авторами листів вороже, як виступ козаків — «зрадників та бунтівників» і селян. У листах містилися прохання подати допомогу Речі Посполитій найманцями, підтримувати дипломатичні акції, спрямовані на розрив українсько-кримського союзу, сприяти звільненню коронних гетьманів з татарського полону.

Серед усього комплексу послань панівної верхівки Речі Посполитої вирізняється досить чисельна група вірчих грамот, тобто офіційних документів, що посвідчують особу й повноваження посла. Вони дозволяють уточнити хронологію посольств, склад і завдання конкретної дипломатичної місії. До таких документів відноситься, насамперед, єдине у своєму роді послання, надіслане Яном Казимиром Б. Хмельницькому 1 грудня 1648 р., у якому гетьманові рекомендувався королівський посол С. Олдаковський¹⁰². Рідко трапляються рекомендаційні листи для послів, які їхали транзитним маршрутом, з проханням до правителя конкретної держави чи регіону про вільний пропуск посла до місця призна-

чення. Типовим документом такого роду є лист примаса Лубенського до молдавського господаря В. Лупу від 3 липня 1648 р. При використанні вірчих грамот і рекомендаційних листів, які нерідко польські канцеляристи називали «креденсовими листами», необхідно також враховувати універсали-глейти, що видавалися дипломатам Речі Посполитої¹⁰³.

Франція

Група дипломатичних матеріалів, що походить з Франції (всього 10 документів). Це листи Людовіка XIV та прем'єр-міністра Франції кардинала Джуліо Мазаріні, адресовані канцлеру коронному Єжі Оссолінському, королю Яну Казимиру та королівні Марії Людвиці у 1648—1653 рр.¹⁰⁴ В усіх листах Людовік XIV та Д. Мазаріні досить стереотипно запевняють у готовності надати необхідну допомогу Речі Посполитій. Ці документи ясно засвідчують солідарність панівних класів Франції та Речі Посполитої, їхню неприховану ворожість до Національно-визвольної війни українського народу.

«Священна Римська імперія»

Дипломатичні матеріали «Священної Римської імперії», що мають значення як джерело з історії Визвольної війни, незначні. Серед них вирізняється лист імператора Фердинанда III до бранденбурзького курфюрста Фридриха Вільгельма від 19 червня 1649 р., в якому згадується про наступ українського війська чисельністю 300 тис. та орди кримського хана в 100 тис. проти армії Речі Посполитої. Фердинанд II вказував тут на небезпеку, яку являли собою повстанці не тільки для Речі Посполитої, але й для сусідніх феодальних держав, і пропонував курфюрсту посилати військову допомогу Яну Казимиру¹⁰⁵.

Ватикан

За доби середньовіччя, коли за висловленням Ф. Енгельса церква виступала як «найзагальніший синтез та пайзагальніша санкція існуючого феодального ладу»¹⁰⁶, папство було дуже авторитетною силою, що потужно впливала на міжнародну політику. Тому матеріали дипломатичного характеру становлять переважно більшість серед ватиканських джерел, але папських брєве (пос-

лань) серед них усього 17. Бреве адресувалися панівній верхівці Речі Посполитої, причому часто посилалися напередодні сеймів, щоб вплинути на рішення останніх¹⁰⁷. Не випадково, переважну більшість згаданих бреве (14 з 17) було створено 15 листопада 1649 р. і розіслано напередодні вального сейму 1649—50 р. королю Яну Казимиру, сенаторам, католицьким біскупам, магнатам та ін.¹⁰⁸ Оскільки на цьому сеймі мало розглядатися питання про ратифікацію Зборівського мирного договору, яким передбачалося ліквідувати унію на території Української держави, Ватикан докладав усіх зусиль, щоб цьому запобігти. Зокрема, у листі до Яна Казимира папа Інокентій X писав: «...Ми наполягаємо й молимо, щоб ти не дозволив вчинити такий тяжкий злочин проти Божого закону», маючи на увазі ратифікацію Зборівського миру.¹⁰⁹

Відзначимо, що папські бреве свідчать про вороже ставлення Ватикану до Визвольної війни. Вони містять провокаційні заклики до феодалів Речі Посполитої не ратифікувати Зборівський мир, продовжувати каральні операції проти українських повстанців. Бреве дають певний матеріал для вивчення відносин між Ватиканом та панівною верхівкою Речі Посполитої. Характерною особливістю цієї категорії джерел є крайня тенденційність, намагання замаскувати справжні цілі ватиканської дипломатії, представити каральні операції в Україні та Білорусії як «богоугодний та душеспасений намір... проти безбожності схизматиків»¹¹⁰. Зборівська битва і бої під Білою Церквою розглядалися як зазначені перемоги Речі Посполитої, що зовсім не відповідали дійсності. Відзначимо, що папські бреве майже не містять у собі конкретних фактів з історії Визвольної війни, насичені демагогічними провіденціалістськими формулами. До папських бреве можна долучити постанови Конгрегації віри, заснованої 1622 р. для поширення католицизму по всій землі. Земна куля була поділена на 13 провінцій, справами яких займалися у Римі відповідні кардинали-протектори. До складу однієї з таких провінцій, керованої в середині XVII ст. кардиналом Панциролі, входила Східна Європа разом з Україною та Білорусією, а також Скандинавія¹¹¹. У середині XVII ст. Конгрегація не раз зверталася до аналізу ситуації, що склалася в Україні та Речі Посполитій, приймала рішення для кардиналів-протекторів та папських нунціїв з питань, які так чи інакше торкалися Визвольної війни. Постанови Конгрегації віри дуже подібні за своїм змістом до папських бреве, а інколи навіть дублюють їх. Водночас вони більш насичені конкретними фактами.

3. Дипломатичні інструкції

Термін «дипломатичні інструкції» вживається нами як збірний, для визначення різноманітних документів, що містять вказівки монархів чи урядів своїм послам, які відбували за кордон. У канцелярській практиці різних держав інструкції називалися по-різному, мали певні особливості форми і змісту, але й чимало спільного. В цих документах, звичайно секретних, формулювалися цілі посольств, окреслювалася черга денна переговорів, визначалися позиції дипломатів у важливіших питаннях, наводилися проекти мирних угод, тощо. Тут часто вказувалися прізвища керівників посольств, детально викладалися церемоніальні тонкощі.

Дипломатичні інструкції Української держави створювалися в генеральній (гетьманській) канцелярії за прямою участю Богдана Хмельницького. Це порівняно стислі документи, в яких у формі тез окреслювалася загальна позиція українського уряду, тактична лінія дипломатів. На сьогодні відомо 16 таких документів, що відносяться до 1648—1654 рр. Сім з них — власне інструкції¹¹², а дев'ять — кондиції¹¹³. Останнім терміном ми визначаємо різновид інструкцій, де викладені лише умови пропонованого договору чи угоди. Звичайно, вони не були секретними й подавалися іншій стороні для розглядання. Заради справедливості відзначимо, що й деякі інструкції могли передаватися іншій стороні, отже чітко розмежувати ці два різновиди дипломатичних документів українського уряду досить складно. Відзначимо, що документи, адресовані владі Речі Посполитої (усього 10) дійшли у польських перекладах, адресовані ж російському уряду (всього 5) — у російських.

У Росії дипломатичні інструкції звичайно називалися «наказами», а короткий документ, що видавався рядовим гінцям, — «пам'яттю». На сьогодні відомо 14 інструкцій, виданих послам та гінцям, що відправлялися в Україну в часи Національно-визвольної війни. На жаль, ця найважливіша категорія російських дипломатичних інструкцій представлена не всіма документами.

Російські дипломатичні інструкції писалися від імені царя (інколи — за його участю) у Посольському приказі під загальним керівництвом М. Волошенінова та А. Іванова. Брала участь у роботі цих документів й інші члени російського уряду, керівники посольств. Частина інструкцій збереглася в оригіналах, більшість — у списках та копіях. В обох випадках текст має чимало дефектів (нема початку або кінця документа, є пропуски). За усталеною традицією інструкції — «накази» російським послам були великими за обсягом, детально регламентували всі більш-менш важливі питання посольства. Значна увага приділялася викладу позиції посла з того чи іншого питання, скрупульозно описувалися можливі варіанти переговорів, проекти відповідей на можливі за-

питання до послів тощо. Отже, інструкція зростала часом до дуже великого за обсягом документа. Варто відзначити, що при створенні «наказів» їхні автори широко використовували аналогічну документацію попередніх посольств. Так, із старих інструкцій у нові нерідко перенесли значні фрагменти тексту, особливо у початковій частині документів, де йшлося про зв'язки посла з представниками місцевої влади в Україні, про поведінку послів під час аудієнцій, дотримання протокольних норм, порядку прийому документів, призначених для передачі цареві тощо. Щоб переконатися у цьому, досить порівняти між собою три інструкції посольствам, що очолювалися В. Я. та Г. Я. Унковськими¹¹⁴.

Щодо інструкцій, створених представниками уряду Речі Посполитої для своїх дипломатів, то вони збереглися гірше. Вціліло всього 16 документів, чотири з яких були дані послам Речі Посполитої в Україну, всі інші — послам у Крим, Росію, Трансильванію, Австрію, Молдавію, Османську імперію та до калмицької орди. Без сумніву, існували у дипломатичній практиці Речі Посполитої і кондиції, про що свідчать умови капітуляції, направлені повстанцям під Берестечком (збереглися у складі анонімного листа) і проект резолюції трансильванського князя Д'єрдя II Ракоці на пропозиції уряду Речі Посполитої про створення широкої коаліції проти українських повстанців^{115–116}.

Розробкою інструкцій у Речі Посполитій займалися звичайно коронні канцлер або підканцлер, зрідка — сам король. У окремих випадках ці документи створювалися колективно: радою сенату або сеймом. Так, інструкція послам до повстанців від 29 липня 1648 р. створена спеціальною комісією сейму, а потім затверджена останнім. Особливістю дипломатичної практики Речі Посполитої було те, що король не мав монополії у здійсненні зовнішньополітичних контактів. Посольства в Україну або інші держави могли посилати також члени уряду Корони Польської та Великого князівства Литовського, коронні та литовські гетьмани і навіть окремі магнати. Природно, що дипломатичні представники даних осіб також мали відповідні письмові інструкції, однак вони не збереглися до нашого часу. З інструкцій інших країн відомі трансильванські (всього 5, в тому числі 2 — послам в Україну), французькі (остання дана у червні 1648 р. послу в Польщу Арпажону) та 5 австрійських¹¹⁷.

Необхідно відзначити, що крім головної інструкції, послы могли отримувати й додаткові. Це звичайно зумовлювалося різкими змінами ситуації, непередбаченими ускладненнями, що виникали в ході переговорів тощо. Російський уряд особливо часто використовував додаткові інструкції або ж листи-інструкції, де викладалися нові розпорядження для послів від імені царя. Так, тільки Р. Стрешньову та М. Бредихіну — російським послам в Україну

1653 р. було направлено 5 царських грамот, що містили інструкції з різних питань, а також оцінки результатів діяльності послів за певний проміжок часу¹¹⁸. Листи-інструкції царський уряд адресував не лише дипломатам, але й місцевим воеводам, особливо порубіжним. Тут давалися настанови з різних питань україно-російсько-польських відносин, в тому числі й політичних. В грамотах і листах до воевод викладалися інструкції щодо прийому російських та зарубіжних посольств, промови, що належало виголосити під час прийомів. Йшлося також про розміщення послів на квартирах, порядок їх забезпечення провіантом, фуражем, коштами тощо¹¹⁹. Відомі також інструкції, які Посольський приказ давав іноземцям, що виконували дипломатичні доручення російського уряду. Найважливішим з цих документів є «пам'ять» від 15 (5) червня 1651 р., видана назаретському митрополиту Гавриїлу, який їхав з Москви до Б. Хмельницького в Чигирин¹²⁰.

Листи-інструкції, адресовані представникам дипломатичного корпусу Речі Посполитої, створювалися звичайно королем, при масом, деякими членами уряду та військового командування з допомогою досвідчених канцеляристів. Найчастіше ці листи адресувалися Киселю, що зайвий раз засвідчує його видатну роль у здійсненні дипломатичних контактів Речі Посполитої з керівниками Української держави. Звернення до Киселя стали звичною справою, а деякі листи, як от послання канцлера Оссолінського (квітень 1649 р.) виглядали вже як звід порад і настанов з питань дипломатичних зносин з повстанцями¹²¹. У листах, писаних особами, що обіймали приблизно рівні з Киселем посади, обговорювалися актуальні політичні та військові питання, викладалися погляди авторів про найефективніші засоби дипломатичної протидії українським повстанцям, прохання про посередництво у зносинах з Б. Хмельницьким¹²². Відзначимо, що подібних листів-інструкцій, адресованих іншим дипломатам, які здійснювали контакти з українським урядом було створено набагато менше і збереглися вони в мізерній кількості. Серед них вирізняється група листів Киселя до своїх гінців. У даному випадку він виступав як керівник цих дипломатичних місій і його листи-інструкції відзначаються особливою повнотою та змістовністю¹²³. Можна вказати також на 7 листів велюньського стольника В. Гижицького до королівського секретаря Є. Піночі, який виконував дипломатичні доручення у Відні. Тут містяться важливі дані про російсько-польські та польсько-австрійські дипломатичні зв'язки, а також про венеціанське посольство на чолі з Альберто Віміною до Б. Хмельницького 1650 р.¹²⁴

Інформаційні можливості інструкцій досить значні. Саме ці документи дають найточніше уявлення про справжні цілі посольств, характер зовнішньої політики урядів України, Росії, Речі

Посполитої та інших держав. Інструкції та листи-інструкції якраз засвідчують ворожість панівних кіл Речі Посполитої до Визвольної війни, їхню дивовижну політичну короткозорість. Навіть в часи найвищих успіхів повстанців у 1648—1649 рр. правителі Речі Посполитої, осліплені ненавистю, вперто вимагали видачі керівників повстанців, щоб їх публічно стратити у Варшаві, а відносини між Україною та Річчю Посполитою пропонували будувати згідно смутновідомої Кумейкської (1637) угоди, або ж у крайньому разі Куруківської (1625) чи Переяславської (1630).

У найдетальніших інструкціях, особливо російських, містяться і важливі оцінки міжнародного становища, дані з історії попередніх посольств, окремих питань історії Визвольної війни. Особливо важливими є інструкції при вивченні історії тих посольств, звіти яких не збереглися. Це стосується, наприклад, посольств Л. Лопухіна, Г. Унковського, В. Степанова та деяких інших. Інколи збереглися інструкції тих посольств, які взагалі не відбулися, та ці документи дозволяють повніше уявити зовнішньополітичні плани тієї чи іншої держави щодо України. Так, інструкція послу Речі Посполитої К. Шиманському (1653) ставила перед ним завдання втягти калмицьку орду у війну проти Кримського ханства — тодішнього союзника України і тим самим послабити позиції повстанців перед наступом на Річ Посполиту¹²⁵.

Зауважимо, що даний комплекс джерел є неповним. Це стосується, зокрема, інструкцій усіх посольств України, направлених у сусідні держави, за винятком Речі Посполитої та Росії. Так, не збереглося жодної інструкції посольств України до Османської імперії, Кримського ханства, придунайських князівств половини XVII ст., немає інструкцій, виданих українським послам у Росію в 1648—1653 рр. тощо. І нині невідомі інструкції, видані російським послам в Україну А. Суханову, А. Матвееву, М. Фоміну, В. Бутурліну та цілій низці гінців. Не збереглися й інструкції посольству Киселя, направленому урядом Речі Посполитої на Переяславську комісію на початку 1649 р., інструкції усіх посольств Речі Посполитої у Росію в 1648—1654 рр.

Основним недоліком інструкцій як історичного джерела є те, що вони не дають можливості встановити найважливіших секретних доручень, що не довірялися паперові й давалися послам в усній формі. Чимало даних інструкцій вимагає особливо критичного до себе ставлення, оскільки їхня фіксація в документі зумовлювалася тактичними міркуваннями, залежала від міжнародної ситуації, що швидко змінювалася, та зовнішньополітичних цілей держави, що висилала посольство. Так, у «наказі» російському послу до Польщі Б. А. Репніну-Оболенському йшлося про необхідність заперечити звинувачення уряду Речі Посполитої у допомозі порубіжних воевод Росії українським повстанцям при взятті Рослав-

ля. Прохід українських загонів через російські землі на Рославль належало пояснити свавіллям повстанців. Між тим, ціла низка документів, передусім листування чернігівського наказного полковника І. Шохова з брянським воєводою Д. Великогагіним; розпорядження останнього, грамота з Розрядного приказу та деякі інші¹²⁶ беззаперечно свідчать про те, що прохід українських військ через російські землі відбувався з відома і згоди російського уряду.

Врешті, інструкції, більшою мірою, ніж інші категорії дипломатичних документів вимагають співставлення із свідченнями інших джерел. Без урахування останніх не можна відповісти на питання про те, наскільки точно виконувалися дипломатами урядові постанови і чи виконувалися вони взагалі, а отже не можна дізнатися про роль і результати конкретного посольства.

4. Записи дипломатичних переговорів

Дана група збереглася дуже нерівномірно. Нині не відомий жоден запис переговорів, створений в Україні, Кримському ханстві, Османській імперії та інших державах, за винятком Росії та Речі Посполитої. Водночас збереглася велика кількість записів переговорів та інших матеріалів про перебування у Москві того чи іншого зарубіжного посольства. Найцінніші матеріали про перебування в Москві українських посольств видрукувані археографами майже повністю¹²⁷, інші, що стосуються насамперед в Росії посольств Речі Посполитої — тільки частково¹²⁸.

Серед записів Посольського приказу про дипломатичні переговори можна вирізнити чотири споріднені підгрупи:

- 1) записи проекту прийому посольств;
- 2) записи про прийоми посольств, що відбулися;
- 3) записи посольських промов та розповідей;
- 4) записи ходу переговорів.

Документи першої підгрупи містять у собі стислі зауваги про час і порядок майбутнього прийому зарубіжного посольства та складу російської делегації на переговорах. Тут наводяться проекти протокольних привітань для обох сторін; привітальної та прощальної промов російської сторони й деякі інші матеріали. Ці документи подають загальну схему прийому посольства. Інформація настільки бідна, що не можна навіть визначити головні питання черги денної або ж результати переговорів по цих пунктах. В окремих випадках ці документи мають лаконічні приписки у декілька рядків, що засвідчують факт прийому посольства, вказують на його дату й деякі деталі церемоніального характеру¹²⁹. До вказаних проектів дуже близькі за формою і змістом джерела

другої підгрупи, в яких фіксувалися обставини **реальних** прийомів¹³⁰. Документи третьої підгрупи поділяються на дві категорії. До першої відносяться промови зарубіжних послів, подані ними представникам російської сторони письмово після завершення прийому. Це робилося відповідно до старої традиції Посольського приказу і мало велике практичне значення, бо дозволяло російській стороні краще зрозуміти позицію другої сторони і дати точнішу відповідь на пропозиції послів. Так, посольство Речі Посполитої до Росії у складі С. Витовського, Ф. Обуховича, К. Добринського провело в Москві три тури переговорів (6, 19 травня і 1 червня 1651 р.). Церемонія прийому посольства передбачала також аудієнцію у царя, зустрічі для переговорів, а також відпуск. Причому після двох турів російським представникам були вручені промови-пропозиції у письмовому вигляді, що дійшли до нашого часу в російських перекладах XVII ст.¹³¹ Дипломати Речі Посполитої надавали документам особливої урочистості, що відбилося у досить незвичайному формулярі. Спочатку подавалася інвокація, потім — інтитуляція, інскрипція та нарація. Вірогідно, був і датум, про що свідчить заголовок документа, даний російськими перекладачами. Оригінали таких промов та розповідей збереглися у незначній кількості, серед них найважливішим є документ, писаний рукою Силюяна Мужилівського, в якому яскраво відбилася українська точка зору на причини, характер і події Національно-визвольної війни¹³².

Варто відзначити, що такі промови передавалися письмово до Посольського приказу не завжди. Так, посол Речі Посполитої А. Пражмовський після переговорів 19 жовтня 1650 р. відмовився дати «своє речі... на письме», мотивуючи це тим, що «по указу королевского величества, велено ему про то объявить словом, а письма давать не указано»¹³³. Другу категорію документів даної підгрупи складають записи промов та розповідей послів, створені піддячими та перекладачами Посольського приказу. Ці особи чудово володіли польською, українською й білоруською мовами, тим більше, що нерідко вони й самі були українцями чи білорусами за походженням. Саме ці люди були присутніми на переговорах і ретельно записували їх зміст та розповіді послів. Завдяки таким записам збереглися промови українських послів С. Савича (1651), К. Бурляя та С. Мужилівського (1653); І. Гізеля, що виступав від імені делегації українського православного духовництва (1654). Зберігся також запис «вістей» про дипломатичні контакти українського уряду, які сповістили російським представникам П. Тетеря та С. Зарудний¹³⁴. Характерно, що промови у записах перекладачів Посольського приказу майже не поступаються за своєю повнотою оригінальним промова, представленим послами письмово, інколи бувають навіть точнішими¹³⁵.

Документи четвертої підгрупи, створені піддячими та перекладачами Посольського приказу, є найціннішими. Тут відбилися майже з протокольною точністю промови дипломатів, обмін репліками між сторонами, описувалися дії послів, їхня поведінка, загальна обстановка, у якій проходили переговори. Крім того, в ці записи включалися списки документів, представлені російському урядові зарубіжними дипломатами. Таких записів налічується понад 10. Вони стосуються посольств ерусалимського патріарха Паісія та С. Мужилівського (1649), Михайла Суличича (1651), Івана Іскри (1652), Самійла Зарудного (1652)¹³⁶, низки посольств Речі Посполитої до Росії. На жаль, всі ці записи, за винятком запису переговорів Паісія, висвітлюють окремі тури переговорів. До того ж деякі з них, наприклад запис переговорів М. Суличича, збереглися у пошкодженому вигляді. Аналогічні записи дипломатичних переговорів провадилися також у Речі Посполитій, але збереглися значно гірше. З цих документів тільки два є важливими як джерела з історії Визвольної війни: запис російсько-польських переговорів у Варшаві (20—28 березня 1650 р.)¹³⁷, запис польсько-турецьких переговорів, котрі провадилися між дипломатом Речі Посполитої Миколаєм Бегановським та силістрійським пашею Сияушем (4—5 березня 1654 р.)¹³⁸.

Варто відзначити запис промови кримського посла Капиджи під час аудієнції у великого візиря Османської імперії 13 серпня 1651 р., перекладеної польською мовою і пересланої до Варшави агентами Речі Посполитої. У цьому документі зафіксована офіційна позиція панівних кіл Кримського ханства щодо результатів Берестецької битви. Остання оголошувалася успішною для ханства, причому про панічну втечу ординців з поля битви зовсім не згадувалося. Ця втеча зображувалася як організований вихід з-під Берестечка, викликаний необхідністю припинити анархічні дії ногайської орди. Тут є брехливе твердження про те, що нібито частина орди на прохання Хмельницького повернулася під Берестечко, зняла блокаду обложеного табору повстанців і допомогла їм вийти з оточення¹³⁹.

Згадані документи, особливо ті, що відносяться до 3 та 4 підгруп, дозволяють з найбільшою повнотою і точністю реставрувати хід переговорів з питань українсько-російсько-польсько-турецьких відносин, тісно пов'язаних з історією Визвольної війни. Вони також свідчать про наполегливість та послідовність українських дипломатів. Разом з тим даний комплекс джерел, навіть та його частина, що була створена у Росії, є неповною. Так, зовсім немає записів про переговори у Москві 1653 р., які вів Лаврін Капуста. Автори даних джерел не могли при всьому бажанні відобразити зміст таємних нарад, що проводилися зарубіжними дипломатами. Вони намагалися максимально точно відтворити зміст промов

зарубіжних дипломатів і тому в записи Посольського приказу увійшли тенденційні оцінки Визвольної війни, дані дипломатами Речі Посполитої. Так, метою посольства С. Голинського було офіційне повідомлення російського уряду про перемогу польського війська під Берестечком. Як свідчить запис його промови, виголошеної 1 вересня 1651 р., Голинський детально висвітлив хід Берестецької битви, але при цьому свідомо викривив низку важливих її аспектів¹⁴⁰. Мета цих викривлень очевидна: показати Берестецьку битву як катастрофічну поразку українського війська і застерегти Росію від допомоги Україні. Слід також критично ставитися і до деяких заяв українських та російських дипломатів. Так, під час переговорів з представниками Речі Посполитої у 1648—1653 рр. російські дипломати з тактичних міркувань заперечували наявність тісних контактів з українськими повстанцями.

5. Посольські звіти і донесення

Звіти

Комплекс даних джерел дійшов до нашого часу з великими втратами. Досить сказати, що й сьогодні невідомі посольські звіти, складені дипломатами Османської імперії, Кримського ханства, Молдавії, Валахії. Із звітів українських дипломатів вдалося виявити тільки один. Це звіт українського посольства до Криму влітку-восени 1654 р. Михайла Богаченка, Лукаша Пухальського та перекладача Залепкаря від 26 (16) жовтня 1654 р., адресований Б. Хмельницькому¹⁴¹. Цей унікальний документ дає точне і ґрунтовне уявлення про мету, хід і результати посольства, ситуацію в Криму, вороже ставлення кримського уряду до українсько-російського союзу. Звіт українських дипломатів за формою нагадує розгорнутий лист і це, мабуть, не випадково. Саме така форма звітів практикувалася у Речі Посполитій XVI—XVII ст., після якої після повернення на батьківщину повинні були скласти стислі звіти про результати своєї місії для їх внесення у так звані посольські книги («libri legationum»). Цей звичай, щоправда, часто порушувався і послі доповідали королю та сенаторам про свою місію усно. Цією обставиною певною мірою можна пояснити порівняно невелику кількість посольських звітів Речі Посполитої — всього 11 документів включно з щоденником-звітом Войцеха М'ясківського. Щодо звітів російських послів (статейних списків), то вони склалися обов'язково у письмовій формі всіма керівниками найважливіших посольств. Тільки гінці та кур'єри могли доповісти про результати виконання ними дипломатичних доручень в усній формі, про що свідчать «расспросные речи» деяких з них, занотовані у Посольському приказі¹⁴². Статейні списки, що зберіга-

ються часом у двох-трьох копіях, являють собою цілісні твори, в яких висвітлюється весь хід посольства, починаючи від отримання відповідного царського указу і закінчуючи поверненням дипломатів на батьківщину. Нині відомо кілька десятків статейних списків, де знайшли відображення події Визвольної війни. 12 з них створено російськими послами в Україну, 9 — у Річ Посполиту, 19 — в Крим, в тому числі 9 — керівниками дипломатичних місій на Валуйках. Варто відзначити, що два статейних списки стосуються одного й того ж посольства В. Я. Унковського (1650). У першому з них висвітлено питання про самозванця Т. Анкудинова, видачі якого Унковський мав домагатися від Хмельницького, у другому — переговори з гетьманом з інших питань та новини, привезені Унковським з України¹⁴³. Слід детальніше зупинитися на статейних списках російських послів до Кримського ханства, Криму і Валуйок, де традиційно відбувалися розміни полонених. Це статейні списки послів до Криму І. Єлякова і Т. Кузьміна, Д. Хомякова і Є. Жеребцова, С. Титова, А. Акінфієва і Г. Жданова, Р. Жукова і В. Пашина, яких разом налічується п'ять¹⁴⁴. Це також копія звіту Д. Хомякова і Є. Клочкова з «кримських справ» та статейні списки, що містяться у «справах» на відміну від попередніх, які містилися у «книгах», статейні списки Ларіонова та І. Нікітіна, В. Бутурліна та Зінов'єва, Г. Волкова і В. Огаркова, І. Єлякова і Т. Кузьміна, Ф. Лодиженського і В. Огаркова, Т. Хотунського і І. Фоміна¹⁴⁵. Отже маємо разом 10 статейних списків. Відомі також статейні списки послів на Валуйки: Д. Львова та А. Трофимова (1648), В. Бутурліна й Зінов'єва (1649), Волкова і В. Огаркова (1649), Ф. Хілкова та І. Нікітіна (1650), І. Єлякова та Т. Кузьміна (1650), Д. Долгорукого і С. Явлеїна (1652), П. Коптева і Я. Ушакова (1652), І. Ромодановського і С. Звягіна (1652), П. Долгорукого і І. Михайлова (1653)¹⁴⁶. Варто згадати й про збірник посольських відписок, що часом заміняли статейний список (книга 28 ф. 123 РДАДА) — відписки Т. Хотунського та І. Степанова. У цій же книзі вміщені відписки за 1645—1648 рр. П. Протасова і К. Акінфієва, російських представників у Валуйках, та ін.¹⁴⁷

Статейні списки російських дипломатів вигідно відрізняються від звітів послів Речі Посполитої значним обсягом і ретельною фіксацією всього баченого й почутого. Основу списків складає опис маршруту подорожі з обов'язковим зазначенням усіх населених пунктів і переправ, часу перебування посольства в конкретному пункті. Це робить статейні списки неоціненним джерелом з історичної географії України. Головна увага приділяється опису переговорів, причому позиції обох сторін висвітлюються детально, наводяться промови, виголошені дипломатами тощо. На початку джерела інколи вміщувався список членів посольства, а при кінці — розпис

видатків посольства, перелік подарунків представникам іншої сторони або особам, які надали дипломатам якусь інформацію чи допомогу¹⁴⁸. Нерідко серед останніх були агенти Росії. У статейних списках часто містилися «вісті». Часом вони подавалися наприкінці, а то й взагалі відносилися за межі статейного списку і викладалися у дипломатичних донесеннях («відписах»). Так, Р. М. Стрешньов і М. Бредихін під час свого посольства в Україну направили до Путивля 11 відписок (від 28 вересня, 16, 18, 26 жовтня, 3, 21 листопада, 2, 23, 24 грудня 1653 р., 7 і 10 січня 1654 р.). Вісім з цих відписок-донесень, відправлених з кур'єрами Д. Титовим, В. Корчміним, П. Тобольсиним, Л. Анчуріним, С. Толубевим, І. Полібіним, А. Лук'яновим та А. Литвиновим, дійшли до нашого часу. При їх співставленні з текстом статейного списку виявилось, що «вістей», які містяться в них, у статейному списку немає. Тільки опис аудієнції послів у Хмельницького було продубльовано в статейному списку, хоча й у скороченому вигляді. Інколи посли складала крім статейного списку спеціальні документи для Посольського приказу, в яких інформували уряд про новини військово-політичні. Так, посол Г. Кунаков створив у березні 1649 р. поряд із статейним списком доповідну записку про Визвольну війну¹⁴⁹. Після повернення з посольства до Польщі (грудень 1649 р.) він склав статейний список і спеціальний документ під назвою «Вести от них же некоторых видеком, некоторых слышахом от нарочитых людей и зде списахом»¹⁵⁰. Відома також доповідна записка від 17 (7) листопада 1650 р. послів П. Протасєва та Г. Богданова, що доповнювала їхній статейний список¹⁵¹. Авторами доповідних записок були інколи й гінці, про що свідчить «вістовий лист» Г. Богданова, в якому зі слів українських полковників детально описано хід Берестецької битви¹⁵².

Стислі звіти дипломатів Речі Посполитої починалися найчастіше від опису приїзду посла до ставки Б. Хмельницького і завершувалися описом від'їзду з неї, а в деяких випадках висвітлювали лише хід переговорів. «Вестовая часть», так широко представлена у російських статейних списках, зведена тут до мінімуму або ж взагалі її бракує. Це стосується посольських звітів А. Ласко (другий звіт), В. М'ясківського і особливо С. М. Яскульського¹⁵³. Звіт останнього від 2 травня 1654 р. наближається за ґрунтовністю до статейних списків російських дипломатів.

Посольські звіти, особливо статейні списки російських дипломатів, це складне і багатогранне історичне джерело. В їхній основі лежать щоденникові записи дипломатів, що після повернення на батьківщину доповнювалися спогадами, причому до розповіді додавалися насамперед секретні дані. У звітах також нерідко вміщувалися різні документи, здобуті послами під час подорожі. У статейні списки нерідко включалися документи, дані послам при

відправці дипломатичної місії тощо¹⁵⁴. Важливе місце займали свідчення різних осіб, чутки та ін. У цьому плані типовим є статейний список А. С. Матвеева та І. Фоміна, послів в Україну 1653 р. Тут міститься чимало даних, отриманих від українських дипломатів Кіндрата Бурляя та Силуяна Мужиловського, котрі поверталися з Москви до Чигирина. Російські послы ґрунтовно розповіли не лише про хід переговорів з Хмельницьким та Виговським, але про отриману від них інформацію політичного змісту. Крім того послы на сторінках свого статейного списку вмістили свідoctва, що їм стали відомі після бесід з Данилом Виговським, братом генерального писаря, білоцерківського полковника Яцка, білоцерківським отаманом Д. Гирею, ніжинським сотником, ірдинським писарем С. Олександренком, батьком переяславського писаря А. Мокрицького, з різними козаками (К. Антоненком з Чуднова, К. Іваненком із Ставищ, С. Долговським з Черкас і ін.), та з ченцем православного Уневського монастиря Теофілом. Сюди ж увійшла і привітальна промова переяславського протопопа Григорія, звернена до послів¹⁵⁵. Дуже важливо, що російські послы звичайно вказували на джерело їхньої інформації, це значно полегшує аналіз достовірності свідчень.

Слід відзначити, що у посольських звітах особливо ретельно описувалися не тільки переговори, але й усе, що стосувалося зовнішньополітичних контактів сусідніх країн. Перебуваючи в Україні, послы Росії і Речі Посполитої намагалися отримати максимально повну інформацію про різні сфери діяльності повстанців, внутрішню та зовнішню політику українського уряду. Саме у статейних списках російських дипломатів є важливі свідoctва про українсько-російські політичні відносини. Дипломати Речі Посполитої з цілком зрозумілих причин більше уваги приділяли військовому потенціалу України, розвідці, опису суперечностей між різними політичними угрупованнями повстанського табору, стану відносин Української держави з Російською та Османською імперіями, Кримським ханством. Послы Росії та Речі Посполитої до Криму цікавилися переважно діяльністю українських дипломатів у Бахчисараї та Стамбулі. Так, російські послы до Криму І. Єляков та Т. Кузьмин зафіксували у своєму статейному списку дані про чотири посольства Б. Хмельницького до Іслам Гірея III у січні-лютому 1651 р., вказали на їхні цілі¹⁵⁶. Характерно, що всі інші джерела майже нічого не повідомляють про ці українські посольства. Т. Перфильев записав розповідь С. Савича про його посольство до Криму, а потім (20 (10) травня 1654 р.) зі слів І. Виговського детально відтворив хід переговорів між гетьманом та кримським послом Алкас Кегіто¹⁵⁷.

Необхідно відзначити, що посольські звіти, особливо статейні списки, створювалися протягом тривалого часу (кілька місяців,

навіть більше), через що неминуче траплялися помилки в хронології і ін. Так, Г. Богданов, описуючи хід Берестецької битви, помилково змістив на один тиждень хронологію подій¹⁵⁸. При остаточному оформленні звітів особливо помітним є прагнення авторів підкреслити успішні моменти своєї діяльності, перебільшуючи до того ж у цьому свою роль, і навпаки, замовчати невдачі та помилки тощо. Це робилося, щоб забезпечити й такими засобами успішну кар'єру, не без розрахунку, як влучно зауважив російський дякемігрант Григорій Котошихин «на большую себе честь и жалованье»¹⁵⁹. Хоча Котошихин тенденційно писав про своїх колишніх колег, однак можна не сумніватися, що в його словах є значна доля істини, особливо коли він зауважив про внесення до статейних списків описів того, чого насправді ніколи не було. Типовий приклад прикрашування дійсності подає статейний список Р. М. Стрешньова та М. С. Бредихина. У відписці від 18 (8) жовтня 1653 р. ці послі згадують про свій конфлікт з гетьманським «приставом», тобто провідником послів Герасимом Яцкевичем, відомим полковником. Останній підозрювався послами в тому, що умисно гальмував їхне просування до Б. Хмельницького, вів послів під Білу Церкву, де гетьмана зовсім не було тощо. Г. Яцкевич пізніше розвіяв ці підозри, вказавши, що гетьман виступив у військовий похід і тому дістати точні дані про його місцезнаходження неможливо. Непорозуміння було врешті полагоджено, але до статейного списку ці дані з відписки не перейшли¹⁶⁰.

Необхідно враховувати й неповноту розглядуваного комплексу джерел, навіть якщо говорити тільки про звіти дипломатів Росії та Речі Посполитої. Так, і досі невідоме місцезнаходження статейних списків послів в Україну В. Михайлова (1649), Л. Лопухіна, Г. Степанова (1651), В. Я. Унковського (1652), П. Протасьєва (1654), хоча є дані про їх існування. Так, у справі про збільшення жалування піддячому В. Михайлову (липень 1649 р.) знаходимо: «А как у него, Василья, будучи у гетьмана государево дело делался и что он каких вестей проведаль, и то государю царю... и бояром ведомо по ево, Васильеву, статейному списку»¹⁶¹. Більшість звітів послів Речі Посполитої в Україну написано керівникам дружгорядних посольств або ж гінцями. Проте і досі невідоме місцезнаходження звітів найважливіших посольств, які очолювали С. Олдаковський (кінець 1648 р.) А. Кисіль (літо 1648 р.), М. Зацвілиховський, З. Чорний (літо 1652 р.) та деякі інші. Чимало збережених звітів дійшло до нашого часу пошкодженими, із значними прогалинами, особливо в початковій частині. У статейних списках російських послів, які мають два-три варіанти, є певні розбіжності¹⁶², що необхідно врахувати дослідникам.

Незважаючи на перелічені недоліки, посольські звіти є однією з найважливіших категорій джерел історії Визвольної війни.

Особливий різновид дипломатичних джерел складають донесення послів та гінців. Їхня поява була викликана необхідністю підтримувати регулярний і оперативний зв'язок між послами та урядами. Важливим обов'язком послів було інформування уряду про хід виконання дипломатичної місії, важливі новини переважно військового та політичного змісту. Крім того, у донесеннях послів доповідали урядові або відповідному відомству про виникнення якихось ускладнень, непередбачених обставин, просили про додаткові інструкції та роз'яснення.

Даний комплекс джерел зберігся дуже нерівномірно. Так, донесення українських дипломатів представлені лише двома документами — донесеннями Павла Яненка і Андрія Кульки Б. Хмельницькому та Тимошу Хмельницькому від 14 (4) травня 1651 р.¹⁶³ Зовсім невідомі донесення послів в Україну, направлених правителями Османської імперії, Кримського ханства, придунайських князівств.

Донесення російських послів відомі під назвою відписок, що направлялися на царське ім'я (фактично їхніми адресатами були керівники Посольського приказу). Відзначимо, що з їхнім змістом могли ознайомлюватися порубіжні воеводи та керівники нових посольств. Це дозволяло їм краще орієнтуватися у ситуації, що постійно змінювалася, своєчасно вживати необхідних заходів. Кількість відписок російських дипломатів, у яких висвітлювалися події Національно-визвольної війни, порівняно невелика, а за своєю цінністю вони дуже різняться. Так, відписки В. В. Бутурліна по суті дублюють зміст окремих фрагментів його статейного списку¹⁶⁴. Разом з тим, відписки інших російських дипломатів відрізняються від відповідних статейних списків, за винятком одного донесення Р. М. Стрешньова та М. С. Бредихіна¹⁶⁵. Низка відписок — це традиційні для дипломатичної практики Росії XVII ст. «советные грамотки», що містили прохання до уряду про вказівки для подальших дій дипломатів на випадок якихось ускладнень та непередбачених обставин¹⁶⁶. Слід відзначити, що автори відписок добре усвідомлювали значення інформації, яка там містилася, і не випадково деякі з цих документів писалися тайнописом¹⁶⁷.

Авторами донесень дипломатів Речі Посполитої були насамперед послы в Україну (А. Кисіль, В. М'ясківський, Р. Смяровський, М. Зацвиліховський, З. Чорний, А. Ласко та ін.), рідше — керівники посольств Речі Посполитої в Росію, Османську імперію, Кримське ханство (С. Яскульський, М. Бегановський, К. Корицький та ін.). Адресатами цих донесень були звичайно король, примас, коронні та литовські канцлери, підканцлери, гетьмани, а

іноді й інші представники урядових кіл та військового командування.

Донесення звичайно не дають уявлення про загальний хід та результати конкретного посольства Речі Посполитої, зате про окремі його етапи розповідають досить повно. Дуже показовими у цьому плані є порівняння звіту-щоденника В. М'ясківського про переговори з українським урядом у Переяславі (лютий 1649 р.) з його ж донесеннями. Подіям 1 лютого 1649 р. у звіті відведено всього чотири рядки, а в донесенні від того ж числа їхній опис охоплював дві сторінки. Події, описані у звіті, та хід подальших дипломатичних контактів між урядом Речі Посполитої і повстанцями аж до Зборівського походу знайшли відображення і в інших донесеннях В. М'ясківського, керівника посольства А. Киселя та одного з комісарів — Ф. К. Обуховича¹⁶⁸. В інших випадках донесення дипломатів Речі Посполитої, поставлені в хронологічній послідовності, можуть скласти своєрідний посольський щоденник, котрий вирізняється особливою повнотою. Це стосується насамперед історії першого офіційного посольства Речі Посполитої в Українську державу, яке було відправлено конвокаційним сеймом 29 липня 1648 р. Його хід відбився у донесеннях А. Киселя від 9, 11, 16, 22 й 28 серпня, 7 й 18 вересня 1648 р., а також у колективних донесеннях всіх комісарів (А. Кисіль, А. Сельський, Ф.-К. Обухович, Ф. Дубровський), датованих 27 серпня і 13 вересня 1648 р.¹⁶⁹.

Донесення керівників посольств Речі Посполитої в Україну мають найбільшу цінність як джерела з історії Національно-визвольної війни. Донесення послів Речі Посполитої в Росію, Австрію, Туреччину та Крим містять у собі менший обсяг інформації. Особливий інтерес викликає донесення С. Яскульського, посла в Крим, писане 18 жовтня 1654 р. Тут викладена майже вся історія його дипломатичної місії, що почалася у вересні 1654 р.¹⁷⁰.

Близькі до згадуваних джерел аналогічні документи, створені у таборі феодальної реакції, зокрема Ватикану, маємо на увазі донесення папських нунціїв у Речі Посполитій, адресованих папі, Конгрегації віри та кардиналу-протектору. Нунціями у Речі Посполитій на той час були адріанопольський біскуп Джовані Торрес (1648—1653) та лодійський біскуп П'єтро Відоні (1653—1654), які створили загалом кілька сот донесень, де описували становище в Речі Посполитій, в Україні та сусідніх регіонах. Донесення в Рим посилалися не рідше одного разу на тиждень, хоча у багатьох випадках це робилося майже щодня, а інколи Торрес відправляв по три донесення на день. До цих послань часом долучалися важливі документи, отримані нунціями. Торрес і Відоні були добре обізнані з усіма справами, що відбувалися у Речі Посполитій. Обидва нунції неодноразово зустрічалися з королем,

представниками панівної верхівки Речі Посполитої, зарубіжними дипломатами, були присутніми на сеймах, сенаторських нарадах, в тому числі й таємних; інколи супроводжували короля на початковому етапі його каральних походів. Так, влітку — восени 1653 р. Відоні отримав 47 листів від королівського секретаря Паоло Доні, котрий детально описав хід Жванецької битви як її очевидець¹⁷¹. Використання всієї кореспонденції пунціями як джерела своїх донесень значною мірою обумовило велику інформативну цінність останніх¹⁷².

Досить великим (близько 100 документів) є комплекс донесень бранденбурзьких дипломатів з Варшави (Йоган фон Говербек, Андреас Адерсбах, Карл Фрідріх фон де Ольсніц (та Гданьська (Петер Бергман)¹⁷³. Їх автори ґрунтовно інформували курфюрста Фридриха Вільгельма та членів уряду про події, що відбувалися в Україні, Білорусі, Литві й Польщі. Для Бранденбурга, що вицікував зручного моменту для ліквідації васальних відносин з Річчю Посполитою, інформація, яка фіксувала поступовий крах колоніального режиму Речі Посполитої в Україні, була особливо важливою. Кожна поразка Речі Посполитої наближала Бранденбург до повної незалежності від неї, але водночас панівна верхівка Бранденбурга побоювалася, що полум'я антифеодальної боротьби перекинеться і на Прусію. На жаль, важливі й оригінальні свідчення можна знайти тільки в окремих донесеннях, оскільки здебільшого бранденбурзькі дипломати використовували інформацію з других рук, а саме від представників панівної верхівки Речі Посполитої. І все ж можна вирізнити донесення, в яких розповідається про діяльність дипломатів Української держави, Корсунську й Пилявецьку битви, похід Максима Кривоноса у Підляшшя та ін.¹⁷⁴

З позиції безоглядної підтримки колоніальної політики Речі Посполитої в Україні написані нечисленні донесення французького посла в Речі Посполитій графа Арпажона, що відносяться до 1648—1649 рр. (усього 12) і посла Іспанії Алегретті (всього 5)¹⁷⁵.

Особливе місце належить донесенням шведських резидентів у Москві Померінга та Йогана де Родеса (понад 100 документів), котрі адресувалися королеві Христині, а потім королю Карлу X Густаву. К. Померінг перебував у Москві з 1647 до 1651 р., а його донесення (усього 54) охоплюють період з 15 квітня 1647 до 4 травня 1650 р. Пізніше, в 1651—1655 рр., резидентом у Москві був де Родес, з 57 донесень якого 36 відносяться до 1651—1654 рр.¹⁷⁶ Ці донесення ґрунтувалися на досить своєрідних джерелах інформації. Їхні автори фіксували особисті враження й новини, які дістали від «достовірних людей» — дипломатів, що перебували у Москві, купців, а також різноманітні чутки, хоча в

достовірність останніх вони й самі не дуже вірили, але через надто обмежені можливості в отриманні інформації вимушені були переповісти й таке. І все ж часом трапляються сюжети, які майже не відбилися в донесеннях польських, німецьких, французьких дипломатів. Це стосується насамперед дипломатичних контактів Швеції з країнами Східної Європи, що дозволяє уточнити деякі аспекти міжнародних відносин в часи Визвольної війни.

Комплекс дипломатичних донесень є дуже значним і різноманітним, причому найбільшу його частину становлять донесення дипломатів Росії та Речі Посполитої. Автори донесень, особливо тих, що створювалися послами в Україну, детально висвітлювали свій шлях до гетьманської ставки, описували становище в Україні, ситуацію всередині повстанського табору, військові й дипломатичні заходи українського уряду тощо. Велике місце у донесеннях займають описи контактів з представниками українського дипломатичного корпусу, а також інших країн. При висвітленні ходу дипломатичних місій, особливо другорядних, донесення часто є головним, а інколи і єдиним джерелом інформації. Донесення висвітлюють питання про те, як формувалися уявлення про Національно-визвольну війну у правителів сусідніх держав, пояснюють причини багатьох їхніх зовнішньополітичних акцій. Вони дають можливість принаймні частково компенсувати велетенські втрати джерел, що походили з повстанського табору.

Розділ V

МАТЕРІАЛИ СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ

1. Земські собори 1651 та 1653 рр.

В системі державного устрою Росії XVI—XVII ст. важлива роль належала Земським соборам — центральним станово-представницьким установам. Спираючись на них, царська влада вела боротьбу проти залишків феодальної роздробленості, намагалася послабити антифеодальні виступи селянства, розв'язати важливі політичні питання¹.

Земські собори скликали цар, а у випадку його смерті — патріарх (митрополит) та боярська Дума. Згідно з пануючою у тогочасній Росії політичною доктриною постійними учасниками Земських соборів були боярська Дума та «Освящений собор», що представляв вище православне духовництво. Інші групи панівного класу і міська верхівка також залучалися до роботи в Земських соборах, але їхнє представництво не завжди було обов'язковим². Земські собори відбувалися досить регулярно, особливо в середині XVII ст., коли їх відбулося аж п'ять (у 1648—1653 рр.). Така активізація діяльності Земських соборів була пов'язана насамперед з остаточним утвердженням абсолютизму в Росії, що вимагало законодавчого оформлення, з посиленням класової боротьби народних мас. Врешті, в Україні розпочалася Національно-визвольна війна, що корінним чином змінила міжнародну ситуацію у Східній Європі і змусила російський уряд змінити і свій зовнішньополітичний курс. На Земському соборі 1648—1649 рр. було укладено й затверджено відоме Соборне Уложення 1649 р., на наступному — обговорювалися питання, пов'язані з псковським повстанням 1650 р. Земські собори 1651 і 1653 рр. були спеціально присвячені Україні. Позитивна відповідь на пропозицію українського уряду щодо укладення союзу неминуче потягла б за собою війну проти Речі Посполитої, яка перед тим тричі виїшла переможницею у боротьбі з Росією (Лівонська війна, «Смутное время», Смоленська війна). Москва мусила з цим рахуватися, що було однією з причин тривалого її роздуму над пропозицією Чигиріна.

Більш-менш чітке уявлення про Земський собор 1651 р. дають матеріали Посольського приказу. Частина документів висвітлює підготовку до проведення Земського собору — царська «привычная, повторительная» грамота від 10 лютого (31 січня) 1651 р. адресована у Кропивну воєводі В. Астаф'єву, про обрання чотирьох депутатів, 47 стереотипних відписок місцевої влади про отри-

мання царської грамоти на проведення виборів депутатів на Земський собор, постанова від 25 (15) лютого 1651 р. дворян та «дітей боярських» Новосиля про обрання своїх депутатів³. Важливішою є друга частина документів, що містять у собі «соборний акт», тобто протокол скликання Земського собору, обговорення питань черги денної з постановою наприкінці акту⁴. Так, царська грамота від 1 березня (19 лютого) 1651 р. сповіщала про скликання Земського собору, хоч і без вказівки точної дати проведення засідань; визначала його склад. Видання цієї грамоти на початку березня 1651 р. не було випадковим. Російський уряд прагнув використати нову ситуацію, що склалася в Україні в зв'язку з фактичним припиненням дії Зборівського миру*; змін у російсько-польських відносинах, що особливо виявлялись після посольства Г. Г. та О. Г. Пушкіних до Варшави (березень — листопад 1650 р.). Очевидно, важливішу роль, ніж досі вважалося, відіграло українське посольство в Росію на чолі з М. Суличичем (січень 1651 р.)

У царській грамоті від 1 березня (19 лютого) 1651 р. обґрунтовувалася необхідність скликання Земського собору і визначалася його черга денна. Слід відзначити, що головне питання черги денної — про союз України з Росією — згадувалося дуже коротко. З тактичних міркувань російський уряд робив наголос на порушенні Річчю Посполитою умов Поляновського мирного договору 1634 р., що ніби виявилось у викривленні царського імені та титулів, а також у спробах створити антимосковську коаліцію за участю Кримського ханства, а, можливо, й Швеції. Саме цей момент ґрунтовно відбився у грамоті, що завершувалася питанням: як бути, якщо король відкине претензії російського уряду.

Наступний етап роботи Земського собору 1651 р. був пов'язаний з визначенням позицій різних груп депутатів з обговорюваних питань. З підсумкових документів головного етапу роботи Земського собору зберігся лише один — думка «Освященного собору», що опрацьовувався протягом тижня. Порівняно великий строк опрацювання підсумкового документа вищого православного духовництва може свідчити й про важливість проблем і про неодностайність думок духовництва. У постанові «Освященного собору» підкреслювалася справедливість положень царської грамоти про порушення Річчю Посполитою умов Поляновського договору й схвалювався новий зовнішньополітичний курс уряду. У випадку, якщо король не вчинить як належить, духовництво погоджувалося на укладення союзу з Україною, розуміючи його як підкорення України Росією, й звільняло царя від клятви на вірність мирному договору. У випадку, якщо «король во всем справится», тобто виконає вимоги російського уряду, тоді цар міг діяти на власний

* Прополювалося навіть проведення собору невдовзі після укладення Зборівського миру, в січні 1650 р., для розгляду «королевських кривд».

розсуд. Діставши підтримку «Освященого собору», уряд у подальшому обмежився оголошенням «письма» на зібранні світських членів собору 10 березня (28 лютого) 1651 р. Судячи з первісного повного списку учасників собору, це було відходом від більш широкій програми обговорення всіх «чинов». Думка інших учасників собору залишалася невідомою, внаслідок чого історики по-різному оцінювали результати його діяльності⁵. Крім того, деякі автори помилково сприйняли думку духівництва за остаточну постанову всього Земського собору 1651 р.⁶, інші ж сумнівалися в тому, чи взагалі існував цей документ⁷. На наш погляд, якщо й була прийнята постанова Земського собору 1651 р., яка видала позитивну відповідь на питання про союз з Україною та про війну проти Речі Посполитої, то вона залишалася на папері і принципових фактичних змін у зовнішній політиці російського уряду не відбулося. Причина цього полягала в тому, що Україна зазнала поразки у Берестецькій битві і була змушена укласти тяжкий Білоцерківський мир. За таких умов російський уряд вирішив відкласти допомогу до кращих часів, коли обидві сторони (Україна і особливо Річ Посполита) ще більше виснажаться у війні. Значення ж Земського собору, за вірним визначенням О. І. Козаченка, полягало в тому, що «обговорення питання про Україну на Земському соборі 1651 р. було важливим для російського уряду з метою підготовки громадської думки до війни з Польщею за Україну»⁸.

Після низки перемог українського війська у воєнних діях проти Речі Посполитої, насамперед під Батогом (травень 1652 р.), питання про союз з Україною знову було порушено на Земському соборі. Його скликання було призначене царською грамотою від 29 (19) березня 1653 р. на 30 (20) травня того ж року. 12 (2) травня 1653 р. була і видана царська «повторительная» грамота з цього приводу. Собор почав свою діяльність 4 червня (25 травня) 1653 р., яка тривала до 11 (1) жовтня 1653 р. Собор проходив з великими перервами, що можна пояснити бажанням російського уряду врахувати результати посольства Б. А. Репніна-Оболенського до Польщі. Тільки переконавшись у тому, що Річ Посполита відмовилася укладати з повстанцями мир на умовах Зборівського договору, припинити гоніння проти православної церкви, нормалізувати російсько-польські відносини, російський уряд, а за ним і Земський собор, ухвалив оголосити війну Речі Посполитій.

Джерела Земського собору 1653 р. представлені низкою подібних матеріалів: 1. Документи про обрання депутатів на собор з дворян та «дітей боярських» по ряду міст (царські грамоти воеводам про вибори); відписки воевод про виконання царської волі; «выбор», тобто акт вибрання на з'їзді повітового дворянства депутатів на Земський собор⁹; 2. Списки депутатів білгородських дворян та «дітей боярських», що прибули до Москви¹⁰; 3. Собор-

ний акт, що складався з царського указу про скликання собору, урядового «докладу» й «приговору» бояр та думних людей, а також промов інших станових груп. Урядовий «доклад» зберігся в чернетці та біловому варіанті, що мають певні розбіжності¹¹.

Урядова доповідь дуже подібна до згадуваної вище доповіді від 1 березня (19 лютого) 1651 р. При зіставленні обох документів виявляється, що у доповіді від 11 (1) жовтня 1653 р. скорочено перелік порушень у написанні царського імені й титулу, пропущені згадки про відповідь «панів рад» російським послам у Варшаву С. Шаховському та Г. Нечаєву (1637), про посольство Речі Посполитої до Москви, яке очолювали Я. Оборський та С. Друцький (1637), шведсько-кримські переговори 1650 р. та деякі деталі. Водночас цю доповідь було доповнено актуальнішими повідомленнями, щодо обговорення даних питань під час перебування у Москві уряду Речі Посполитої на чолі з А. Пенцлавським та Г. Уніховським (1652), під час перебування у Речі Посполитій російських посольств, які очолювали А. Прончищев (1652) та Б. А. Репнін-Оболенський (1653). Крім того, Річ Посполита звищувався порушенні західних кордонів Росії («с его ж королевские стороны учали быть в порубежных местах задоры больше»). Текст постанови було дещо уточнено й деталізовано, наприклад титул посла Г. Г. Пушкіна («боярин й оружничий») доповнювався новими словами («и наместник Нижнего Новгорода»). Зазначимо також, що цілий абзац у даній частині доповіді займали опис відкриття Земського собору й характеристика його складу. Останнє, до речі, дає підстави припускати, що Земський собор 1653 р. був більш представницьким, ніж попередній. Друга частина констатуючої частини документа цілком присвячена головному питанню черги денної собору — питанню про союз з Україною. Тут відзначалося тяжке становище українських земель під владою Речі Посполитої, хоча упорядники документа відповідно до своїх класових позицій звужували це питання виключно до гонінь верхівкою Речі Посполитої православної церкви, релігійних утисків православного населення, запровадження унії. Тут йшлося про неодноразові звернення Б. Хмельницького до царя з пропозицією союзу, зокрема про посольства К. Бурляя та С. Мужилівського (квітень 1653 р.), Г. Яцкевича та П. Абрамовича (серпень 1653 р) і особливо Л. Капусти (вересень 1653 р). Відзначимо, що акт Земського собору 1653 р. є єдиним джерелом, що дає можливість встановити характер дипломатичної місії Л. Капусти. Йдеться в документі й про відмову уряду Речі Посполитої задовольнити вимоги Росії, висунуті під час переговорів з Б. А. Репнін-Оболенським, переповідаються головні положення листів Хмельницького до царя та патріарха Никона від 19 (9) серпня 1653 р.¹².

Ухвалююча частина документа («приговор») починається роз-

горнутим викладом думки бояр з питань черги денкої («И выслушав, бояре приговорили»). Тут боярська Дума схвалила курс уряду на союз з Україною, не спиняючись при необхідності й перед війною дроти Речі Посполитої. Слід відзначити, що в постанові Земського собору 1653 р. не фіксується думка духівництва. Очевидно ухвала «Освященного собору» від 9 березня (27 лютого) 1651 р. зберегла силу і її вирішили не повторювати в постанові Земського собору 1653 р. Завершується ухвалююча частина документа викладом думки інших учасників собору, які були «допрашываны и по чинам, порознь», тобто по окремих групах. Вони також, як і бояри, висловлювалися за те, щоб «гетьмана Богдана Хмельницького для православные христианские веры и святых Божиих церквей пожаловал бы великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси по их челобитью, велел принять под свою государскую высокую руку» і за те, щоб оголосити війну Речі Посполитій.

Таким чином, матеріали Земського собору 1651 та 1653 рр. є важливим джерелом для дослідження зовнішньої політики Російської імперії середини XVII ст., спрямованої на укладення союзу з Україною, яке проливає світло й на деякі дипломатичні заходи українського уряду. Слід наголосити на необхідності критично ставитися до цих матеріалів, що характеризуються високим ступенем демагогії, а також враховувати незбереженість всього комплексу документів, особливо щодо собору 1651 р., внаслідок чого не можна дати достатньо ґрунтовної оцінки прийнятим собо-рами рішень.

2. Документи сеймів та сеймиків Речі Посполитої

У той час, коли в переважній більшості європейських держав XVI—XVII ст. перемагав і зміцнювався абсолютизм, у Польщі формувалася шляхетська республіка з виборним монархом на чолі. За таких умов величезна роль у Речі Посполитій, особливо з 1573 р., належала сейму — станово-представницькому органу, що мав законодавчі повноваження. Скориставшись безкоролів'ям по смерті Сигізмунда-Августа (1572), феодала Речі Посполитої провели політичну реформу й закріпили її відповідним договором з новообраним королем Генріхом Валуа («генріхові артикули»). Згідно з останнім у Речі Посполитій встановлювався принцип обов'язкової виборності короля всіма феодалами, влада монарха значно обмежувалася. Без згоди вального (загального) сейму король не міг видати закони, встановлювати податки, складати феодальне ополчення — посполите рушення, одружуватися, т. ін.

За діючою конституційною доктриною сейм у Речі Посполи-

тій другій половині XVI—XVII ст. складався з трьох станів: короля, сенату (верхньої палати) й посольської ізби (палати депутатів)¹³. Важливу роль у системі державного устрою Речі Посполитої, особливо на місцях, відігравали сеймики — з'їзди феодалів воеводств або земель. Вони відбувалися досить часто і залежно від своїх функцій мали визначену назву (реляційні, депутатські, елекційні та ін.). Найважливішими були предсеймові сеймики, на яких слухали королівського листа про скликання сейму, обирали депутатів для участі в його роботі й опрацьовували відповідну інструкцію. Слід відзначити, що на території Речі Посполитої в середині XVII ст. діяло 68 сеймиків, в тому числі в Короні — 44, у ВКЛ — 24. Територіальне охоплення сеймиків не завжди накладалося на кордони воеводств, земель та (у ВКЛ) повітів. Це, як і складний, непослідовний, сповнений анахронізмів порядок дії сеймиків, було наслідком незавершеного процесу централізації Речі Посполитої і навіть власне Польщі, послаблення королівської влади й посилення негативних процесів у соціально-економічному житті Речі Посполитої.

На сеймах та сеймиках зовсім не було представлено селянство, тобто переважна більшість населення країни. Що стосується міст, то в сеймі брали участь тільки представники міської верхівки Кракова й Вільнюса, та й то з дорадчим голосом. Таким чином, сейм та сеймики служили насамперед інтересам магнатів, шляхти, вищого та середнього духівництва. Водночас не слід, як це було донедавна характерним для радянської історіографії, не помічати ролі сеймів у розвитку демократичних традицій в громадському житті Речі Посполитої, в т. ч. й України.

За доби Національно-визвольної війни в Речі Посполитій відбулося 10 сеймів. Три з них були пов'язані з обранням нового короля по смерті Владислава IV: конвокаційний (16 липня — 1 серпня 1648 р.), елекційний (6 жовтня — 19 листопада 1648 р.) і коронаційний (19 січня — 14 лютого 1649 р.). Три сейми були екстраординарними (23 липня — 17 серпня 1653 р.; 24 березня — 7 квітня 1654; 9 червня — 20 липня 1654 р.), а всі інші — ординарні: 20 листопада 1649 р. — 14 січня 1650 р.; 21 листопада — 24 грудня 1650 р.; 26 січня — 11 березня 1652 р.; 11 лютого — 28 березня 1654 р.¹⁴ Відзначимо також, що два сейми (1-й 1652 р. та 2-й 1654 р.) були зірвані.

Внаслідок діяльності загальних сеймів з'явилася велика кількість джерел, що безпосередньо стосуються історії Національно-визвольної війни. Їх можна поділити на 6 основних груп: 1. «Делібераторійні листи», легації й королівські інструкції на сеймики; 2. Королівські пропозиції; 3. Сеймові виступи («мови»); 4. Сеймові діяріуші та ін. 5. Конституції (постанови, ухвали); 6. Протоколи сенаторської ради.

Делібераторійними листами (від латинського слова *deliberatio* — обговорювання) в Речі Посполитій XVII ст. називали спеціальні листи короля до сенаторів. Після наради з сенаторською радою й прийняття останньою позитивної ухвали король через свою канцелярію повідомляв інших сенаторів про час проведення майбутнього сейму та сеймиків, причини їхнього скликання та головні питання черги денної й фактично домагався від сенату підтримки своєї політичної лінії. Поряд з делібераторійними листами королівська канцелярія надсилала на місця низку спеціальних універсалів (легацій), в яких містилися подібні повідомлення. Делібераторійні листи висилалися набагато раніше, ніж універсали, місцевій адміністрації, хоча бували й винятки. Так, зборівська кампанія й тяжка поразка в ній польських військ призвели до того, що король розіслав делібераторійні листи й універсали на місця одночасно. Характерно, що універсали нерідко друкувалися.

Крім «делібераторійних листів» й універсалів-легацій коронкої канцелярії канцлером або підканцлером створювалися також королівські інструкції на сеймики, що посилалися на місця. Так, королівську інструкцію на сейм 1649—1650 рр. підготував Оссолінський, на перший сейм 1652 р. — А. Лещинський, на другий сейм 1652 р. — А. Лещинський і, очевидно, С. Корицинський. Так, легацію на сейм Ян Казимир видав 1 вересня 1649 р., а інструкцію на сеймики — 22 вересня 1649 р.¹⁵ Під час безкоролів'я інструкції, як і делібераторійні листи й легації, видавали примаси¹⁶. Звичайно королівські інструкції складалися з двох частин. У першій — підбивалися підсумки діяльності короля та уряду за період від часу попереднього сейму, у другій — детально викладалася проблематика майбутнього сейму. В усіх цих документах давалася оцінка ситуації, що склалася на поточний момент. Причому тут викладалися не лише загальні настанови для панівного класу Речі Посполитої в цілому, але й специфічні, характерні для його окремих угруповань. Звичайно в інструкціях високо оцінювалася діяльність короля й уряду, перебільшувалися їхні успіхи. Типовим прикладом можуть бути інструкції на сейм 1649—1650 рр. та інструкція на перший сейм 1652 р.¹⁷ В останній перебільшувалася роль короля в кампанії 1651 р. та значення перемоги польської армії під Берестечком, відзначалися причини нетривалості Білоцерківського миру. Необхідно врахувати, що за інструкцією міг висилатися суплемент (доповнення), а також королівський лист. Тут доповнювалися положення, викладені в інструкції. Так, у суплементі до королівської інструкції на сейм 1649—1650 рр. Ян Казимир ставив під сумнів міцність Зборівського миру, розраховуючи тим самим вплинути на шляхту і схилити її до ухвали про створення сильної армії і збільшення податків на військові потреби¹⁸. Таку

ж. мету переслідував король і в суплементі до інструкції на сеймики від 23 жовтня 1650 р., лякаючи шляхту зміцненням союзу Української держави з Османською імперією¹⁹. На початку грудня 1651 р. був виданий суплемент до інструкції на сеймики, в якому король інформував шляхту про події в Україні; не приховуючи небезпеки нової війни²⁰.

В усіх документах даної групи нерідко замовчувалися або викривлялися справжні мотиви скликання сеймиків. Так, у делібераторійних листах Яна Казимира на сейм 1649—1650 рр. підкреслювалося, що головні проблеми Речі Посполитої були вирішені нібито завдяки укладенню Зборівського договору. В зв'язку з цим, головними питаннями, що ставилися на чергу денну, оголошувалися сплата боргів війську та збільшення податків. Тільки в двох делібераторійних листах Яна Казимира згадувалося про необхідність ратифікації Зборівського миру й вирішити питання про сплату данини Кримському ханству²¹, тобто про справді головні питання черги денної сейму. Не завжди розглянуті документи містили у собі повний перелік питань, які планувалося обговорювати на сеймах. Це іноді можна пояснити об'єктивними причинами, оскільки часом доводилося розв'язувати проблеми, що виникли вже в процесі роботи сеймів. Водночас король і уряд нерідко прагнули уникнути обговорення деяких гострих питань на сеймиках, що могло загальмувати вирішення невідкладних проблем і заблокувати сеймиковими ухвалами ініціативи панівної верхівки Речі Посполитої. Так, документи даної групи, які були розіслані напередодні сеймів 1649, 1649—1650 і 1650 рр.²², містили неповну інформацію про чергу денну майбутнього сейму, причому (при підготовці сейму 1649—1650 рр.) до відома шляхти навмисно не доводилися умови Зборівського миру. В інструкції на перший сейм 1652 р. не йшлося про поведінку шляхти після Берестецької битви, коли посполите рушення відмовилося переслідувати повстанців, замовчувалися питання про повноваження дипломатичних представників Речі Посполитої, які підписали Білоцерківський договір, деякі інші, в тому числі питання про ратифікацію цього миру²³.

У тісному зв'язку з делібераторійними листами, легаціями, королівськими інструкціями та доповненнями до останніх необхідно розглянути так звану королівську пропозицію. Цей документ звичайно читався на початку засідань кожного сейму й містив у собі остаточний варіант черги денної, порядку роботи, форми обговорення різних питань. Так, у пропозиції на сейм 1649—1650 рр. було передбачено розгляд питання про ратифікацію Зборівського миру на закритих засіданнях (таємних радах сейму). Тим самим уряд намагався уникнути розголосу гострого ходу обговорення даної проблеми, тим більше, що це могло створити додаткові труднощі у зносинах з українським урядом²⁴. Так само Ян Казимир та

його уряд вчинив 1652 р., прагнучи уникнути загострення суперечностей між різними угрупованнями панівного класу Речі Посполитої під час обговорення на сеймі проблеми ратифікації Білоцерківського миру²⁵. Положення королівської пропозиції часом були розвинуті в спеціальних документах сейму, наприклад у тих, що визначали чергу денну таємних нарад. Так, відома черга денна таємних засідань сейму 1649—1650 рр., що складалася з шести пунктів. Два з них безпосередньо стосувалися Національно-визвольної війни²⁶.

Після проголошення королівської пропозиції відбувалося її обговорення в сенаті. Присутні сенатори почергово викладали своє бачення проблеми, так званий «вотум» («вота»). На основі останніх король або канцлер формував загальну думку («конклюдзію»), що виносилася на обговорення в посольській ізбі. Цією процедурою звичайно завершувався перший етап роботи сеймів. На жаль, більшість «вотум», так само, як і промов, виголошених у посольській ізбі депутатами, не збереглося або ж відомі вони у стислих переказах інших джерел. Тільки в тих випадках, коли «мова» виголошувалася по задалегідь написаному тексту, вона нерідко зберігалася у повному обсязі. Йдеться, зокрема, про відому промову канцлера Оссолінського щодо ратифікації Зборівського миру, виголошену на закритому засіданні сейму 18 грудня 1649 р. Пізніше ця промова була видрукувана польською, латинською, потім німецькою та італійською мовами²⁷. Характерно, що брехливість офіційної версії Зборівської битви й укладення миру була висміяна деякими депутатами сейму вже в момент виголошення канцлером промов²⁸. Дуже важливою є також «Юстифікація» князя Домініка Острозького-Заславського, що є текстом його промови, виголошеної на коронаційному сеймі 1649 р.²⁹ У ній князь виправдовувався за поразку польського війська під Пилявцями. Промова була представлена сейму у письмовій формі й була зачитана одним з секретарів князя, через слабкість голосу останнього. Можна вказати ще на низку промов, що часом об'єднувалися в спеціальні збірки матеріалів різних сеймів Речі Посполитої середини XVII ст.³⁰ Вотум сенаторів та інші промови депутатів сейму дозволяють уточнити позиції різних угруповань феодалів Речі Посполитої щодо питань, які безпосередньо стосувалися Національно-визвольної війни. Так, С. Лянцкоронський під час обговорення питання про чисельність реєстрового козацтва (на сеймі 1649—1650 рр.) вважав цифру у 40 тис. надто високою³¹. С. Кобежицький, навпаки, запропонував схвалити цю цифру і навіть піддав критиці магнатів, які створювали в Україні удільні князівства і надто пригноблювали не лише селян, але й дрібну шляхту³². Слід відзначити, що «мови» депутатів сейму, в тому числі й вотум сенаторів, не завжди дають повне уявлення

про розстановку сил у сенаті. Це пояснюється передусім низькими явкою та активністю senatorів. Так, на сеймах часів Сигізмунда III на нарадах були присутніми в середньому 29,3% від загальної кількості senatorів, на сеймах часів Владислава IV — близько 20%³³. Ще нижчою була активність senatorів на сеймах за часів Яна Казимира. Так, на сеймі 1649—1650 рр. вотувало всього 12 senatorів, причому представники опозиції ухилилися від виступів³⁴.

Серед матеріалів станово-представницьких органів Речі Посполитої традиційно вміщують сеймові діяріуші (щоденники). При цьому враховані не стільки видові ознаки, скільки особливості походження даної категорії джерел, що мають чимало спільного з протоколами й цілковито присвячені перебігу подій на сеймі. Сеймові діяріуші створювалися senatorами й королівської, й магнатських канцелярії, й рядовими депутатами сеймів. Нерідко ці пам'ятки цілком або частинами надсилалися різним високопоставленим особам Речі Посполитої, котрі з якихось причин не брали участі в роботі сеймів, а також посилалися за межі Речі Посполитої. Так, Б. Хмельницький мав щоденник сейму 1649 р. Кількість діяріушів, що відбивали хід того чи іншого сейму, була неоднаковою, залежала від різних причин. Відомий польський історик В. Конопчинський підрахував, що за 1493—1793 рр. у Польщі відбулося 245 вальних сеймів, хід яких відбивався майже в 900 діяріушах. Сейми XVII ст. висвітлювалися у 92 пам'ятках даної категорії³⁵, з яких видрукувано 10. Що стосується сеймів середини XVII ст., то на кожен з них припадає по 1—4 діяріуша. Зазначимо, що по одному діяріушу сеймів періоду Національно-визвольної війни, крім 1654 р., скопіював мемуарист А. С. Радзивил і вмістив у своєму творі³⁶. Добре відомий також щоденник конвокаційного сейму 1648 р., опублікований за двома різними списками³⁷ та діяріуш елекційного сейму 1648 р.³⁸ Всі інші пам'ятки даної категорії знаходилися в рукописах, частину з яких, що містять діяріуші сеймів 1649—1650 та 1652 рр. і конвокаційного сейму 1649 р., виявляли польські дослідники Владислав Чаплинський, Стефанія Охман та Люція Ченьшьчик³⁹. Нами знайдені також два діяріуші ординарного сейму 1654 р. та деякі нові списки діяріушів,⁴⁰ що раніше видавалися друком.

Діяріуші, що стосуються діяльності одного й того ж сейму, звичайно відрізняються тільки обсягом інформації. Авторська індивідуальність тут виражена дуже слабо. Упорядники пам'яток намагалися лише відтворити хід засідань і дискусій, майже повністю виключали інші сюжети. Підкреслено безстороння манера розповіді не приховує, однак, негативного ставлення авторів до українських повстанців. Слід визначити, що у сеймових діяріушах є певні прогалини, бракує описів низки засідань сейму, особливо

закритих. Нерідко засідання записувалися не одразу, а через 3—7 днів, що зменшувало точність свідчень. Неточності з'являлися і через відсутність належних умов для ведення записів у залі, галас під час дискусій і навіть сутички між депутатами. І все ж, сеймові діяріуші є дуже важливими джерелами. Вони подають найповніше уявлення про хід роботи сеймів у середині XVII ст., про ту складну боротьбу, що розгорталася між різними угрупованнями панівного класу Речі Посполитої навколо українського питання, про хід переговорів, що провадилися на сеймах дипломатами Української держави з урядом Речі Посполитої. Врешті, діяріуші дозволяють зв'язати в єдине ціле розрізнені сеймові документи, встановити походження й функціонування останніх.

Нааявна досить численна кількість документів, що адресувалися сеймові або сеймикам представниками католицької церкви, військових частин, різними феодалами і навіть претендентами на корону Речі Посполитої⁴¹. Частина цих матеріалів має певне значення і як джерело з історії Національно-визвольної війни. Це стосується, наприклад, суплік (прохальних петицій) та інструкцій війська Речі Посполитої. Так, коронаційному сейму 1649 р. була представлена інструкція-петиція кварцяного війська. У ній коротко, але точно, описувалися поневіряння карателів, розбитих під Жовтими Водами та Корсунем, які капітулювали у Кодаці тощо. У восьми пунктах інструкції містилися прохання до сейму викупити полонених, в тому числі й комісара Шемберка, сплатити жолд тощо⁴². У різкіших тонах витримана інструкція війська, схвалена на засіданні рицарського кола, тобто представників армії, під Львовом 22 листопада 1649 р. Вона була передана армійськими представниками королю та сенаторам на сейм 15 грудня 1649 р. У подальшому частина їхніх вимог була задовільнена, що знайшло своє відбиття навіть у сеймових конституціях⁴³.

Серед суплік окремих осіб або ж невеликих груп вирізняються два документи, подані посольській ізбі козаками-ренегатами 15 та 19 грудня 1649 р. Авторами першої були Ясько Ясноборський, Іван Ганжа, Семен Забуський та сотник Дмитро. Другий документ подали колишні сотники Черкаського та Канівського полків Іван Дорошенко, Войцех Порський та Прокіп. Вказані особи добивалися від сейму нобілітації, відмежовуючись від «всіх бунтів та свавільної реbelieї», виставляючи свої «заслуги» перед королем та Річчю Посполитою, особливо у каральних операціях 1649 р., і тим самим викриваючи себе як зрадників українського народу. Супліки ренегатів дозволяють також уточнити ситуацію у повстанському таборі, деякі моменти битв 1648—1649 рр.⁴⁴ Серед інших документів, надісланих на сейм, можна вирізнити меморандуми щодо засобів придушення Національно-визвольної війни та реформи Речі Посполитої⁴⁵, а також супліки й листи на сейм дея-

ких магнатів, насамперед колишнього коронного підканцлера, емігранта Єроніма Радзейовського⁴⁶.

Офіційні результати сеймів відбилися у сеймових конституціях (постановах). З кінця XV ст. конституції набули силу закону. Вони оголошувалися від імені короля, але перед цим їх одночасно повинен був прийняти сейм. Остання редакція сеймової конституції належала королю, після чого текст представлявся до друку в друкарню Петра Елєрта (з 1643 р.) Після публікації примірники конституції посилалися на реляційні сеймики і в тих містах, де останні звичайно засідали, облятувалися, тобто їх вписували у гродські книги. З цього моменту конституція була юридичною основою для дій місцевої влади⁴⁷.

Необхідно врахувати, що в Речі Посполитій середини XVII ст. конституції мали ходіння в друкованому та рукописному вигляді. Найчастіше рукописні тексти були звичайними копіями друкованих⁴⁸, але інколи вони мали важливі відмінності. Річ у тім, що внаслідок редагування конституцій комісією й особливо королем, друковане видання могло серйозно різнитися від прийнятого сеймом рукописного тексту. Так трапилось, наприклад, при підготовці ухвал з питань реорганізації збройних сил Речі Посполитої на сеймі 1649—1650 рр. Ось чому рукописні тексти сеймових конституцій необхідно порівняти з друкованими й встановити: чи є рукописний текст звичайною копією друкованого, чи є первісним варіантом конституції, прийнятої сеймом.

Серед усіх конституцій сеймів середини XVII ст. особливе значення мають ті, що фіксували результати обговорення питань ратифікації Зборівського та Білоцерківського мирних договорів. Тут дуже точно відбилася вороже ставлення панівної верхівки Речі Посполитої до Національно-визвольної війни. Досить сказати, що в конституції сейму 1649—1650 рр. про Зборівський мир згадується в найзагальніших рисах, причому повний текст договору до неї не включений, хоча на цьому дуже наполягали українські дипломати⁴⁹. Таким чином, уважне вивчення тексту конституції показує, що на сеймі 1649—1650 рр. Зборівський мир не був повністю ратифікований всупереч тим поглядам, що домінують навіть у сучасній польській історіографії⁵⁰. Текст конституції необхідно зіставляти з деякими іншими документами, що доповнюють або уточнюють окремі їхні положення.

Врешті при використанні тексту конституцій треба постійно мати на увазі, що прийняті закони не завжди реалізувалися, залишалися на папері і не впливали на перебіг подій.

До сеймових матеріалів можна віднести, хоч і не безумовно, протоколи засідань сеймової ради (сенатус консультум), що мала контролювати діяльність короля у міжсеймовий період і брати участь в опрацьовуванні головних напрямків зовнішньої та внут-

рішньої політики. Протоколи створювалися королівськими секретарями, які допускалися навіть на таємні засідання: а потім вносилися до спеціальних книг, що зберігалися у регента великої королівської канцелярії. Протоколи підписували учасники наради, що підтверджувало точність відтворення висловлених ними думок. Відзначимо, що дані матеріали звичайно видавалися депутатами польської ізби на початку роботи сеймів.

На жаль, протоколи сеймової ради середини XVII ст. збереглися погано. Відомі тільки дві пам'ятки, що стосуються засідань сеймової ради 1—7 червня 1649 р. Перша з них охоплювала весь період, але її записи є дуже лаконічними⁵¹. Друга дійшла тільки у фрагментарному вигляді, в ній висвітлюється хід таємної наради лише одного дня: 4 червня 1649 р.⁵² Зате цей день описаний набагато повніше, ніж у попередньому протоколі. Обидві пам'ятки подають ґрунтовне уявлення про чергу денну цього засідання ради, на якому обговорювався звіт короля про його зовнішньополітичну діяльність, починаючи з зайняття трону. Тут йшлося про рекомендації королю з низки важливих політичних питань, зокрема щодо відносин з Османською імперією, Кримським ханством, плану карального походу в Україну та ін. На таємній раді обговорювалося питання про час і проблематику майбутнього сейму, переговори з українським урядом, а також про можливе об'єднання польських та литовських військ.

Помітно, що від senatorів не приховалася характерна зміна інскрипції листа Хмельницького до Киселя: якщо раніше він звертався до дипломата Речі Посполитої як до «добродія», то тепер, як до «приятеля». Ця зміна теж свідчила про підготовку гетьманом нового походу проти Речі Посполитої. У протоколах подано правдиву оцінку існуючого стану речей. Саме тут йдеться про справжні причини відмови короля зібрати 1649 р. посполите рушення. Ян Казимир боявся, що загальний похід шляхти на Правобережну Україну спричиниться до повстань «місцевого плебсу», тобто селян у Західній Україні та власне у Польщі. Протокол таємного засідання зберіг важливу оцінку високих бойових якостей української армії, яку дав київський біскуп. Останній, доводячи необхідність безпосереднього керівництва Яном Казимиром карального походу, сказав: «Це не хлопи, але воїни, котрих боїться і османський султан»⁵³. Отже, протоколи засідань сенаторської ради є джерелом особливого значення, що з високою точністю описує дії уряду Речі Посполитої, спрямовані на придушення Національно-визвольної війни.

Дуже значний комплекс джерел складають матеріали шляхетських сеймів і насамперед їхні «лядум» (постанови) та інструкції депутатам на сейм. Слід відзначити, що в роки Національно-визвольної війни всі 68 сеймів Речі Посполитої збиралися

досить часто: по 10—20 разів, причому в деяких випадках могли прийматися по 2, а то й по 3 спеціальних ляудум. Інколи на сеймах відбувався розкол шляхти і тоді кожна частина шляхти не могла прийти на місце і була змушена провести свій сеймик. Необхідно також врахувати вже рідкісні для середини XVII ст. шляхетські з'їзди, що за своїм характером мало чим відрізнялися від сеймиків. За даними А. Прохаски, на період Національно-визвольної війни припадає 33 сеймики шляхти Руського воеводства Речі Посполитої, причому 20 з них відбулося у Судовій Вишні, 6 у Перемишлі, 4 — у Сяноку і 3 — у Львові⁵⁴. У цей же період відбулося 26 прошовицьких сеймиків, в тому числі 6 шляхетських з'їздів і 18 сеймиків, шляхетський з'їзд князівства Заторського та Освенцімського⁵⁵. І хоча не кожний сеймик приймав ляудум, а тим більше інструкцію на сейм, можна визначити кількість цих документів, прийнятих на сеймах 1648—1654 рр., приблизно в півтори тисячі. Тут ми не враховуємо інші сеймикові матеріали («квити», «атестації», протестації й репротестації, «ординації» каптурових судів, позови на сеймові суди, листи магнатів і шляхти на сеймики тощо), що звичайно не мають особливої цінності як джерела з історії Національно-визвольної війни.

На сьогодні історики мають практично повну публікацію ляудум, інструкцій та інших матеріалів сеймиків західноукраїнських та малопольських земель⁵⁶; опублікована також частина матеріалів Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Чернігівського та деяких інших воеводств Речі Посполитої⁵⁷. Інші джерела даної категорії перебувають у різних архівосховищах і останнім часом їхній пошук значно активізувався⁵⁸.

Переважна більшість сеймів Речі Посполитої середини XVII ст. були предсеймовими або реляційними і склалися на основі відповідних документів короля або примаса. Підсумки роботи сеймиків звичайно фіксувалися в ляудум, на основі яких опрацьовувалася інструкція на сейм. Крім того, під час інтеррегnum опрацьовувалися так звані ординації, що визначали склад каптурового суду, порядок його функціонування тощо. Ці документи були дуже подібні до інструкцій, але стосувалися тільки судових справ. Форма ляудум та інструкцій була досить стандартною. Ляудум складався з преамбули й ухвалюючої частини. У першій містилася інтитуляція, чітко вказувалося місце й час проведення сеймику, причини його скликання, давалося посилення на універсал (інструкцію) короля, примаса або воеводи, що є юридичним підґрунтям сеймику. В ухвалюючій частині документа викладалися думка шляхти за пунктами королівської інструкції на сеймики (якщо сеймик був предсеймовим), а також конкретні рішення по справах, що стосувалися даного воеводства, землі або повіту. Завершувалася постанова датумом, який містив вказівки на місце й час

створювання документа, а також підпис маршалка сеймика. Нерідко тут ставилися підписи всіх шляхтичів, присутніх на сеймику.

На відміну від ляудум, у сеймикових інструкціях депутатам на сейм можна вирізнити не дві, а чотири частини. Перша частина є преамбулою, дуже подібною за складом з аналогічною частиною ляудум. Щоправда, тут обов'язково вказувалися імена й прізвища депутатів на сейм, ті посади, які вони обіймали; відзначалося, що ці особи були обрані як депутати одноголосно. У другій частині найчастіше містилися детальні вказівки на пропозиції, котрі депутати повинні були зайняти з питань черги денної сейму та деяких кардинальних питань громадсько-політичного життя Речі Посполитої. Обсяг даної частини інструкції особливо коливався і міг містити в одних випадках по декілька пунктів, а в інших—по 50—70. До їх числа включалися нерідко й «граваміна» — претензії й звинувачення уряду з різних важливих та другорядних питань. Характерно, що деякі питання, порушені королем, замовчувалися у сеймових інструкціях та ляудум. Так, деякі воеводства у своїх інструкціях депутатам на перший сейм 1652 р. не згадали про королівську пропозицію запровадити новий порядок постачання військ Речі Посполитої, що залишалися зимувати в Україні.

Звичайно, послы повинні були притримуватися інскрипції й повну свободу дій отримували тільки в спеціально обумовлених випадках або ж коли мова на сеймі торкалася питань, що не згадувалися в інструкції. На практиці справа виглядала дещо інакше, і депутатів, які повернулися з сейму і звітували на реляційному сеймику, важко було звинуватити у відступах від інструкції, тим більше, що склад даного сеймику міг дуже відрізнятись від депутатського. Таким чином, контроль над сеймовою діяльністю депутатів залишався слабким. Інструкція сприймалася ними як орієнтир, бо суворе дотримання її положень не було у той час нормою. При визначенні дієвості сеймових інструкцій й особливо ляудум велике значення мають спеціальні публічні заяви, котрі надивалися протестами. Тут звичайно підкреслювалася невідповідність прийнятих сеймиками постанов або окремих їхніх пунктів законам Речі Посполитої та правам шляхти.

Ляудум та інструкції сеймиків дають точне уявлення про позиції феодалів кожного з регіонів тодішньої Речі Посполитої з найважливіших питань політичного життя, насамперед щодо війни⁵⁹. Хоча в усіх документах зафіксоване відверто вороже ставлення до неї, шляхта різних регіонів по-різному бачила перспективи ліквідації загрози для Речі Посполитої. Так, шляхта Київського, Чернігівського, Брацлавського воеводств, в основному вимагала безумовного придушення національно-визвольної та антифеодальної боротьби українського народу, принаймні, повернення своїх володінь. При цьому вона відмовлялася визнавати Зборівсь-

кий та Білоцерківський мирні договори. Водночас шляхта ряду воеводств, особливо великопольських і мазовецьких, поділяла позицію Є. Оссолінського й виступила за мирне порозуміння з повстанцями. Ляудум та інструкції дають уявлення й про розстановку сил в середині панівного класу Речі Посполитої, що значно впливала на діяльність сейму, внутрішню й зовнішню політику короля та його уряду. Ці самі джерела яскраво засвідчують політичну короткозорість шляхти, яка навіть у той час тяжкої кризи Речі Посполитої не хотіла поступитися своїми привілеями і волею сприймала найменші спроби реформ. Ляудум та інструкції сеймиків свідчать і про заходи місцевих органів влади, спрямовані на припинення повстань; формування каральних військ та його фінансове забезпечення (обсяг й строки податків, порядок оподаткування). При цьому обов'язково зазначаються прізвиська й посади командуючих шляхетськими загонами, найманих військ, є дані щодо взаємодії місцевих шляхетських загонів з королівським військом. Інструкції, особливо ляудум, свідчать і про острах панівного класу Речі Посполитої перед Національно-визвольною війною, антифеодальними повстаннями на території етнічної Польщі. Найціннішими є ляудум сеймиків шляхти українських та білоруських земель, а також східних районів Польщі. Відзначимо, що ляудум та інструкції є головними документами сеймиків, бо такі важливі категорії джерел, пов'язані з діяльністю сеймів, як діяріуш, «вотум», промови, протоколи, на сеймиках не створювалися або ж збереглися у мізерній кількості⁶⁰.

Слід відзначити, що ляудум та інструкції сеймиків ухвалювалися, як і сеймові конституції, в інтересах насамперед панівного класу Речі Посполитої і відбивали дуже вороже ставлення шляхти до українських повстанців. Не завжди можна простежити реалізацію ухвалених на сеймиках рішень, чимало з них залишилося на папері. Бракує в аналізованих джерелах і розгорнутої розповіді про події Національно-визвольної війни, а чимало її аспектів, наприклад ситуація в середині повстанського табору, взагалі не розглядаються. Нерідко в цих документах містяться чимало другорядних і навіть дріб'язкових постанов, які висміювалися й самими шляхтичами. Починаючи з 1652 р., в них значно зменшується питома вага інформації про війну, а збільшується кількість даних щодо фінансових питань, оподаткування тощо.

Розділ VI

МАТЕРІАЛИ ПОТОЧНОГО ДІЛОВОДСТВА

1. Матеріали приказного й місцевого діловодства Росії

В процесі формування Російської імперії склалася приказна система управління. Свій початок вона бере з кінця XV ст., а до середини XVII ст. кількість постійно діючих приказів разом з тимчасовими сягала близько 80. Для багатьох приказів характерним було сумісництво судових, адміністративних та фінансових функцій, поєднання функціонального управління з територіальним; функції окремих установ не були чітко розмежовані. Це пояснюється тим, що «приказна система являла собою тільки початковий етап централізації державного апарату»¹. Поряд з приказами—центральними органами управління—в Росії діяли численні місцеві адміністративні органи. Потужний бюрократичний апарат—характерна прикмета Російської імперії XVII ст. Внаслідок діяльності цього апарату було створено величезний комплекс різноманітної документації. Чимала її частина, особливо створена у Посольському, Розрядному та деяких інших приказах, місцевих органах управління, насамперед у порубіжних центрах, має значення як джерело з історії Національно-визвольної війни. Вище нами розглянуто царські грамоти, укази, пам'яті, виконання яких було обов'язковим для приказних та місцевих установ, тому звернемося до матеріалів листування між установами й документації, що надходила «знизу» в центральні органи влади.

Відписки

Терміном «відписки» традиційно називають донесення місцевої адміністрації, звичайно воевод, що адресувалися вищим інстанціям, а іноді й офіційне листування між воеводами. Регулярне складення відписок було одним з головних обов'язків місцевої влади, бо уряд був надзвичайно зацікавленим у оперативному отриманні інформації про стан справ у країні та за її межами, особливо в сусідніх державах². Відзначимо, що в екстраординарних випадках, насамперед, коли виникала загроза зовнішнього нападу на Росію, порубіжні воеводи направляли свої відписки й адміністрації сусідніх повітів. Саме тому відписки складають один з найбільших комплексів діловодної документації Російської імперії XVII ст., причому кількість лише тих з них, що стосуються історії Національно-визвольної війни, перевищує 400.

Формуляр відписок, які звичайно адресувалися на царське ім'я,

є гранично простим і дуже стабільним. У його складі можна вирізнити чотири головних елементи: інскрипцію, інтитуляцію, салютацію й нарацію. Перші три з них об'єднувалися стабільною формулою, яка збігається з початковою формулою чолобитних: «Государю царю й великому князю Алексею Михайловичу всеа Русии холоп твой... челом бьет»³. Далі, як і в чолобитних, йшла наративна частина. Вона починалася згадкою про причини створення документа (отримання царської грамоти, прибуття з-за кордону «вістовщиків», дипломатів, купців, переселенців тощо) із зазначенням дати події: «Нынешнего, государь... году» або «В нынешнем, государь... году...»⁴ Часом наративна частина починалася згадкою про отримання царської грамоти, потім ставилася дата її отримання і стисло переказувався її зміст, наприклад: «По твоим государевым и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии грамотам, каковы присланы ко мне, холопу твоему, ис Посольского приказа в пынешнем... году»⁵.

Формально всі відписки адресувалися цареві, але фактично їх отримували керівники Посольського приказу, рідше — Розрядного. Відписки могли при необхідності розпечатуватися й читатися повноважними особами до отримання їх адресатом, але потім вони знову надсилалися адресатові з відповідним листом тієї особи, що ознайомилася з відпискою. Найважливіші відписки після вивчення їх у приказах читалися цареві та членам уряду і це видно з характерних позначок типу: «Государю чтена», «Государю чтена и бояром»⁶. Часом цар приймав рішення щодо викладених у відписці питань і це теж відбивалося у позначках. В останніх нерідко фіксувалися час надходження відписки до приказу, особа, яка привезла документ. Відписки, що стосувалися ідентичних проблем, часто об'єднувалися з іншими документами (царськими грамотами: указами, пам'ятями, «расспросными речами» тощо) і склали разом з ними великі справи⁷.

Відписки місцевої адміністрації можна поділити на три групи, виходячи з їхнього походження та призначення, а почасти й змісту. До першої, дуже нечисельної групи (понад 20)⁸ належать відписки — супроводжувальні документи до листів, які були отримані з-за кордону, рідше — до «расспросных речей» або чолобитних вихідців з-за кордону. Тут стисло вказується на походження доданих документів (час отримання листа або занотування на письмі «расспросных речей», короткі дані про осіб, які привезли листа або про інформатора — автора «расспросных речей»), іноді переказується головний зміст документа, що додавався, відзначається, куди направлені оригінали та копії останнього. Таким чином, ця стисла інформація є малозначущою і часто вторинною. На її основі можна лише уточнити деякі питання відносно того, як створювалися документи, що додавалися до відписки.

Друга, численніша група відписок містить дані про події, що відбувалися на території конкретного порубіжного міста або повіту, донесення про те, як були виконані царські чи урядові розпорядження⁹. Передусім варто вирізнити відписки, що стосувалися переселення українців в межі Російської імперії, рідше — втеч в Україну російських кріпаків, а інколи й представників інших класів та соціальних прошарків; торговельних справ, заходів щодо зміцнення кордону, різних спільних справ. Тут є дані про прибуття на територію конкретного повіту зарубіжних дипломатів, у першу чергу українських, представників релігійно-культурних місій. Серед відписок даної групи особливо вирізняються ті, в котрих йдеться про формування на території Росії загонів української повстанської армії¹⁰. Відписки даної групи містять у собі важливі свідчення про історію українсько-російсько-білоруських зв'язків періоду Національно-визвольної війни, міжнародне значення останньої.

Переважає більшість відписок належить до третьої групи. Вони можуть бути названі «вістовими», оскільки в них міститься інформація з військово-політичних питань. Ці документи ґрунтувалися на «расспросных речах» однієї чи декількох осіб, котрі прибули до Росії з-за кордону. Зазначимо лише, що соціальний стан, політичні погляди й переконання, особистий досвід кожного із згаданих осіб, а також ступінь їхньої поінформованості визначили й характер свідчень, їхню важливість, оцінки описуваних подій. Так, досить специфічними є відписки, створені на основі свідчень російських «полоняників», які втекли з турецької, ногайської або татарської неволі. Тут містилися біографічні дані інформаторів, свідчення про події в Османській імперії, Кримському ханстві, врешті в Україні. Дуже подібними до них є відписки, головним джерелом яких були «расспросные речи» православного духовництва або купців з балканських або близькосхідних країн.

Найважливішу інформацію про події Національно-визвольної війни містять відписки, створені на основі «расспросных речей» вихідців з України або ж російських «вістовщиків». Останні регулярно посилалися за межі Росії з метою збору важливої військово-політичної інформації, причому в деяких випадках згідно з спеціальним урядовим наказом. Так, в одній з царських грамот містився наказ порубіжному воеводі послати за кордон для «вістей» «людей добрых и исправных»¹¹. Що малося на увазі у даному випадку, добре пояснює відписка путивльського воеводи С. Прозоровського у Посольський приказ (від 20 (10) травня 1651 р.). Воевода послав в Україну путивльських козаків Кузьму Тишина й Степана Катіржного, які добре знали українську, турецьку й татарську мови («а не знауочим языку и незаобыченным людем проехать будет неможно») ¹². Серед «вістовщиків», а, точніше кажучи, агентів російського уряду бачимо дрібних дворян, а також

купців, рідше — селян, ремісників, пушкарів тощо. Найчастіше агенти висилалися з Путивля, де проживало чимало українців, які теж, стаючи агентами, могли краще «вписатися» в українське середовище й ефективніше виконати своє завдання. Найактивнішими путивльськими агентами, яких часто посилали в Україну, були «боярські діти» В. Бурий, П. Литвинов, Й. та В. Юденкови, купці П. Зеркальников та Й. і С. Масалітінови. Серед агентів з інших міст можна відзначити севських пушкарів С. Долбина, П. Матосова, драгуна А. Жукова, хотмижанина Т. Милкова, «боярського сина» з В'язьми У. Шумилова та ін. Агентів звичайно висилали невеликими групами по 2—5 осіб у найближчі українські міста, насамперед до Києва, Чернігова, Ніжина, Гадячого, Полтави та ін. Рідше агенти потрапляли до міст Правобережної України, а ще рідше і за її межі, наприклад у Люблин чи Кенігсберг. Час перебування агента-«вістовщика» за кордоном був нетривалим: від одного дня до двох-трьох тижнів, хоча відомі випадки, коли вони поверталися додому й через один-два місяці. Ці агенти знаходилися у вирі подій, здобували інформацію головним чином від тих представників повстанського табору, які у зовнішній політиці України були прихильниками орієнтації на Російську імперію. Тут звичайно описувався хід воєнних дій між українською та польською арміями, велика увага приділялася внутрішньому життю Української держави, дипломатичній та адміністративній діяльності українського уряду, українсько-російським зв'язкам. Тут також розповідалося про дії Кримського ханства, особливо коли ординці наближалися до російських кордонів. Відзначимо, що при висвітленні подій агенти більше уваги приділяли лівобічним полкам, інформація про які скупіше подається в польських й взагалі західних джерелах.

Питання про достовірність відписок тісно пов'язане з проблемою достовірності «расспросных речей». Відзначимо, що інформація, зафіксована у відписах, як і в «расспросных речах», проходила здебільшого складний шлях, неодноразово передавалася з уст до уст¹³. Природно, що при багаторазовій передачі інформації вона втрачала точність, насичувалася помилковими й викривленими даними¹⁴. Варто мати на увазі, що відписки створювалися представниками феодального класу Російської імперії, внаслідок чого в них виявляється негативне ставлення до селянських повстань в Україні, часом і зневажливе трактування повстанців. Автори відписок не завжди критично підходили до інформації, отриманої від представників панівного класу Речі Посполитої, котрі з неприхованою ворожістю ставилися до Національно-визвольної війни українського народу¹⁵. Знижує цінність всього комплексу відписок і те, що деякі з документів дублюються¹⁶. Не завжди у відписах осідала найважливіша інформація, одержана представ-

никами російської адміністрації під час розпитувань. Так, грек І. Миколайв 27 травня 1648 р. тільки стисло повідомив путивльських воевод про мету своєї місії до Росії, пообіцявши дати детальнішу інформацію у Москві. Справді, в його «речах», занотованих у Посольському приказі, містяться дуже важливі дані про польське посольство на чолі з М. Бегановським до Османської імперії, про задуми кримського хана та нового молдавського господаря Г. Стефана, намір Хмельницького послати морем проти Туреччини 300 човнів, надії населення Греції на визволення його від турецького панування з допомогою Росії. У відписці ж путивльських воевод М. Зюзіна та Н. Наумова від 10 червня (31 травня) 1654 р. ці дані зовсім відсутні¹⁷.

Слід відзначити певні диспропорції у комплексі відписок — джерел з історії Національно-визвольної війни. Майже половина виявлених на сьогодні документів була створена у 1648—1649 рр., а друга їхня частина розподіляється приблизно порівну по інших роках війни. Найбільша кількість відписок з проблеми, яка нами розглядається, була створена путивльськими воеводами (близько 25%). Це зумовлювалося тим, що Путивль був не тільки великим адміністративним та господарським центром, але й стояв на важливому шляху, що вів з Києва та Чернігова на Москву. Саме через Путивль їхали до Москви українські дипломати, купці, духовні особи, а також вихідці з Молдавії, Греції та інших країн Балкан та Близького Сходу. Особливе значення мають відписки російських київських воевод, які стали в Києві з своїми гарнізонами після Переяславської ради. Щоправда, цих відписок виявлено небагато (понад 10) і всі вони стосуються подій 1654 р. Чимало цінних відписок створили севські, рильські, хотмизькі, яблонівські та деякі інші порубіжні воеводи. Їм значно поступаються відписки порубіжних воевод, які знаходилися на віддаленні від України, на північно-західних та південно-східних кордонах Росії. Врешті, варто вказати на відписки отаманів Війська Донського російському уряду, де звичайно йдеться про турецькі та кримські справи, походи козаків, а також про взаємовідносини Війська Донського з Українською державою¹⁸.

«Расспросные речи»

Терміном «расспросные речи» визначаються свідчення осіб, котрі прибули до Росії. Ці дані протоколювалися в порубіжних містах у присутності воеводи чи піддячого, а також у московських приказах*. Коло «расспрашиваемых» осіб було дуже значним і охоп-

* Термін «расспросные речи» у джерелах та історичних працях часто вживається як рівнозначний терміну «пыточные речи» передусім щодо учасників антифеодальних виступів. Ми ж вважаємо доцільним вживати у таких випадках термін «конфесати», про що мова піде нижче.

лювало представників практично всіх класів та станів Російської імперії, України, Білорусі та інших країн. Серед них найчастіше трапляються російські агенти — «вістовщики», дипломати, купці, представники православного духовництва різних країн, українські та білоруські переселенці, шляхтичі Речі Посполитої, які рятувалися від війни втечу в Росію тощо. Особи, які не були підданими російського царя, мали повідомити дані про себе та про мету свого прибуття до Росії. Водночас виклад «вістей» для іноземців був справою швидше добровільною, бо відомі випадки не лише приховання, але й відвертої відмови дати інформацію такого типу¹⁹.

Звичайно «расспросные речи» редагували порубіжні воеводи та піддячі. Потім разом з іншими «расспросными речами» у вигляді відписок їх адресували вищим інстанціям. Коли ж отримана інформація являла собою особливий інтерес, «расспросные речи» оформлювали як самостійний документ, що разом з відпискою надсилався до Москви. «Расспросные речи» як самостійний документ створювалися і в московських наказах, передусім у Посольському чи Розрядному. Саме тут давали детальну інформацію про виконання своєї місії російські гінці, які поверталися з України та Речі Посполитої тощо, високопоставлені представники православного духовництва України, Білорусі, балканських та близькосхідних країн. Тут протоколювалися свідчення, що повідомлялися порубіжним воеводам, з метою уникнути зайвого розголосу і надати особливої ваги своїй інформації представникам центральних влад²⁰. На жаль, кількість «расспросных речей» незначна і вони не можуть порівнюватися з відписками. Нині відомо 59 «расспросных речей», що поділяються по роках війни так: 1648 р. — 8, 1649 — 11, 1650 — 9, 1651 — 12, 1652 — 3, 1653 — 10, 1654 р. — 6 документів²¹. Десять із згаданих документів — «расспросные речи» російських вістовщиків, 10 — грецьких та сербських ченців, 8 — українського та білоруського православного духовництва. Інші «расспросные речи» зафіксували свідчення донських козаків, «полоняників», українських та російських дипломатів тощо. Всі ці документи різняться між собою за обсягом і тематикою. Так, дуже стислими є «речи» ігумена Павла, про які вище згадувалося, ченця Григорія, путивльського купця-агента М. Антонова, грецьких ченців, що супроводжували патріарха Паїсія — Петронія, Поладія та ін.²² Значно відрізняються від інших «речи» попа Михайла, який перерахував прізвища й імена українських козаків та пушкарів, що переселилися до Росії, до міста Кам'яного²³. У більшості «расспросных речей» містяться детальні свідчення про все бачене та почуте авторами на шляху до Росії. Серед них особливо вирізняються «речи» російських гінців Г. Богданова, Д. Мордасова, М. Антонова, І. Боярчикова, Г. Климова, Б. Салтанова,

І. Тургенева, які посилалися в Україну і Річ Посполиту, посланця Б. Хмельницького грека Ю. Тафлари, російських агентів та купців, які тривалий час перебували біля гетьманської ставки і зустрічалися навіть з Б. Хмельницьким та його найближчими сподвижниками. Згадані інформатори ретельно переповідали зміст своїх розмов з гетьманом, наводили важливі дані про становище у повстанському таборі, хід воєнних дій. Для «расспросных речей» «греків», «полонянників» та донських козаків характерним є значна кількість даних про становище в Османській імперії, Кримському ханстві та Молдавії, воєнні акції донського козацтва. Менше уваги приділялося в них становищу в Україні, де інформатори перебували порівняно недовго.

Відбиття дійсності у «расспросних речах» має ті ж особливості, що і в споріднених з ними відписах. Разом з тим цінність даної категорії джерел є більшою. Річ у тім, що в «расспросных речах» фіксувалися найважливіші дані, точніше відтворювалися свідчення інформаторів. Вони менше редагувалися, не скорочувалися й не подавалися вперемішку з повідомленнями, отриманими з інших джерел, як це було з більшістю відписок.

Чолобитні

Терміном «чолобитні» у діловодстві Російської імперії XVII ст. визначали індивідуальні або колективні прохання та скарги, які подавалися представникам центральної та місцевої адміністрації. Вони ж були основною формою звернень до царя²⁴. Формуляр чолобитних є дуже стабільним і багато в чому збігається з формуляром відписок на царське ім'я, про які вже йшлося. Різняться лише кінцеві частини документів. Якщо відписка завершувалася нарацією, то в чолобитних після цього викладалося прохання або скарга, що завершувалися традиційною формулою: «Царь, государь, смилуйся» або ж «Царь, государь, смилуйся, пожалуй». По кожній чолобитній приймалося рішення, що відбивалося у відповідних позначках на чолобитних та в самостійних документах («пам'яті» та ін.). Нерідко до прийняття ухвали чолобитника додатково запитували про справу, що фіксувалося у вигляді спеціальних виписів, позначок та в нових чолобитних²⁵.

Серед великої кількості чолобитних, створених у Росії середини XVII ст., тільки відносно невелика група (понад 50) є важливою як джерело з історії Національно-визвольної війни. Річ у тім, що до укладення українсько-російського союзу 1654 р. коло осіб, які писали чолобитні, де йшлося про події Національно-визвольної війни, було дуже вузьким. За походженням, а почасти й за змістом чолобитні можна поділити на 5 груп:

- 1) чолобитні українських та російських дипломатів;
- 2) чолобитні представників українського й білоруського православного духовництва, учасників релігійно-культурних місій;
- 3) чолобитні українських, російських та білоруських купців;
- 4) чолобитні українських переселенців до Росії;
- 5) чолобитні російських поміщиків.

Найбільше значення мають чолобитні, що належать до першої групи, бо в них висвітлюються деякі питання українсько-російських політичних зв'язків, діяльності українського та російського урядів щодо реалізації договору 1654 р. Характерно, що українські дипломати враховували існуючі традиції, дипломатичний етикет Росії, однак звертаючися до царя у важливих питаннях, уникали сліпого наслідування формуляру чолобитних. Так, 14 (4) травня 1653 р. К. Бурляй та С. Мужилівський адресували цареві прохання про заключну аудієнцію та пропуск українського посольства через територію Росії у Швецію. Цей документ є швидше офіційним листом, ніж чолобитною, хоча в ньому можна простежити деякі ознаки, типові для суплік гетьманської канцелярії. Оригінальний характер цього документа, його важливість повинні були підкреслити наведення повних титулів царя та гетьмана. У кінцевій частині документа не було типового для чолобитних закінчення, а замість нього бачимо звичайний для зовнішньополітичних послань гетьмана зворот: «что мы все Божию поспешеству и вашего царского величества великому и высокому разсуждению вручаем и нас самих со униженными послугами нашими отдаем... Вашего царского величества низайшие слуги и подножие»²⁶. Ще менше нагадував чолобитну документ, адресований тоді ж послами до патріарха Никона²⁷.

Більшість чолобитних першої групи, як і інших, містить прохання авторів про збільшення «жалованья» або «корму». Разом з тим вже під час українсько-російських переговорів щодо договору 1654 р., були видані чолобитні, що значно відрізнялися від усіх створених раніше документів такого роду представниками українського уряду. Українські православна шляхта й козацька старшина прагнуть закріпити за собою права на «маєтності», привілейований свій стан і домагаються у цьому підтримки від російського уряду. Так, П. Тетеря й С. Зарудний звернулися до царя з спільною чолобитною, в якій прохали про підтвердження своїх прав на міста Смілу та Мглиїв й видання відповідних жалуваних грамот, що й було вчинено²⁸. Пізніше коло питань, що розглядалися у чолобитних, розширюється. Так, православний шляхтич І. Бирюцький, який супроводжував представників української православної церкви до Москви, звернувся до царя з чолобитною, в якій прохав притягти до суду польського шляхтича Я. Свідерського, винного у вбивстві сестри позивача²⁹. Чолобитні російських

дипломатів, учасників посольств в Україну, звичайно містили у собі прохання про збільшення жолду. При цьому у наративній частині чолобитних наводилися дані, котрі дозволяють уточнити деякі деталі україно-російських відносин. Це стосується насамперед чолобитних царських гінців до Б. Хмельницького у 1654 р. Г. Богданова, Г. Самарина, Л. Кузьміна, М. Чубарова, І. Ржевського, С.Кикина та ін.³⁰ Інколи в чолобитних російських дипломатів порушувалися питання, пов'язані з виконанням ними службових обов'язків. Так, дяк Г. Дохтуров домагався своєю чолобитною «расспроса» якогось вихідця з Білорусі³¹.

У чолобитних другої групи містяться головним чином прохання про «корм» та «жалування», про «милостиню» для ряду православних церков та монастирів України й Білорусі. Тут же автори домагалися дозволу на в'їзд у ті чи інші міста, про «отпуск» на батьківщину³². У чолобитних третьої групи, складених купцями, що вели українсько-російську торгівлю, міститься відносно мало даних з історії Національно-визвольної війни. Тут йдеться переважно про спірні питання, які виникли в ході торговельних операцій, кримінальних справ, особливо пограбування, містяться прохання про подорожні та виїзні грамоти³³.

Серед чолобитних четвертої групи переважають колективні. Так, чолобитна українських переселенців до Хотмицька подана від імені 23 осіб, чолобитна українських переселенців до Корочи — від імені 400 осіб тощо³⁴. Для документів цієї групи характерна розгорнута наративна частина, де звичайно йдеться про місце колишнього проживання переселенців, причини, що спонукали їх покинути рідні краї, про час переїзду, становище авторів чолобитної на новому місці, їх взаємовідносини з тутешньою адміністрацією. Звичайно у цих чолобитних містяться прохання про матеріальну допомогу, рідше — про певні пільги, розв'язування спірних питань (головним чином через землю)³⁵. Серед документів даної групи можна вирізнити чолобитну вишгородського священика Василя, який писав про злочини карателів Речі Посполитої, які вбили його батька й брата та змусили автора й 12 членів його сім'ї тікати з рідного краю³⁶.

Врешті, в нечисленних чолобитних п'ятої групи їх автори — російські поміщики — прохали царя про пошук і повернення їхніх кріпаків, що втекли в Україну в роки війни³⁷.

Слід відзначити, що чолобитні всіх п'яти груп є звичайно дуже стислими, а їхня інформація порівняно бідною й стереотипною, особливо коли документи створювалися однією й тією ж особою³⁸. Серед авторів згаданих чолобитних, за винятком 4-ї групи, немає жодного селянина, лише один документ було створено рядовим козаком³⁹, що певною мірою знижує репрезентативність даного джерела. Отже, розглянуті вище чолобитні містять у собі досить

обмежений обсяг інформації, що незначно доповнює свідчення інших джерел з історії Національно-визвольної війни.

«Доклади» й виписи

Даний різновид джерел виник при опрацюванні в наказах законодавчих актів та при підготовці рішень з побіжних питань. У необхідних випадках за розпорядженням вищих інстанцій їм надсилався «доклад» або ж виписи — довідки з конкретних питань, у яких звичайно знаходилися витяги з одного чи декількох документів і навіть справ. «Доклади» й виписи важливі як джерела до історії Національно-визвольної війни, є нечисленними. Вони створювалися головним чином у Посольському приказі при встановленні «жалованья» або «корму» російським та зарубіжним дипломатам, при визначенні кількості подарунків для них та для урядів, що їх посилали⁴⁰, причому тут нерідко використовувалися різні приказні справи. Тільки в тих випадках, коли останні не збереглися, «доклади» й виписи можуть частково компенсувати їхню відсутність. Врешті, інформація «докладів» та виписів є досить одноманітною і бідною даними з історії Національно-визвольної війни. Вона дозволяє лише уточнити деякі питання, що стосуються головним чином переселення українців до Росії та розвитку українсько-російських культурних контактів.

2. Матеріали судово-адміністративних та фінансових установ (САФУ) Речі Посполитої

Одним з найпотужніших комплексів джерел з історії Національно-визвольної війни є книги САФУ Речі Посполитої. Діяльність останніх була спрямована насамперед на забезпечення інтересів феодалів Речі Посполитої, збереження колоніального режиму в Україні. Феодальний суд Речі Посполитої був складовою частиною репресивного апарату цієї держави, а його діяльність спрямовувалась на придушення національно-визвольної та антифеодальної боротьби українського народу.

Як відомо, характерною особливістю феодального суду є його становий характер. Система ж судочинства Речі Посполитої, як і структура судово-адміністративних органів через певні особливості історичного розвитку Речі Посполитої була надто складною та архаїчною. Одні й ті самі установи виконували судові, адміністративні та фінансові функції, існувала велика кількість судів навіть для одного й того ж класу чи стану. Так, функціонували шляхетські суди (гродські, земські, каптурові, підкоморські, надвірні, комісарські), міські (магістратські, ратушні й вийтівсь-

кі), сільські; свої суди мали окремі національні общини (єврейська, вірменська), окремі соціальні категорії населення і навіть професійні групи (солдати, шахтарі тощо)⁴¹. Однак попри всю різноманітність судів та судових кодексів, законодавчих актів, усі вони мали чітко виражене класове спрямування і в усіх з них виступи проти існуючого ладу, особи та майна феодалів (так звані «публічні» злочини на відміну від «приватних») розглядалися як найтяжчі. Крім того, для процедури судочинства Речі Посполитої, так само як і для інших феодальних держав, було характерним поєднання в одній особі судді та слідчого.

У кожній судово-адміністративній та фінансовій установі Речі Посполитої, в тому числі й в Україні, склалися спеціальні книги, що отримували назву, однойменну з назвою установи (книги гродські, земські та ін.). За своїм походженням та формою матеріали книг САФУ можна поділити на 5 основних груп:

1. Акти державної влади (універсали короля, примаса, представників адміністрації тощо).

2. Документи станово-представницьких органів Речі Посполитої — сеймів та сеймиків.

3. Матеріали судочинства.

4. Матеріали міського самоврядування.

5. Урядові й приватні документи обліку нерухомого й рухомого майна та його контролю; документи обліку податків.

Перші дві групи джерел нами вже розглянуті. Джерела 3—5 груп мають складну будову: серед них бачимо й публічно-правові акти (наприклад, судові вироки, донесення возного) й приватно-правові акти, зокрема судові скарги, апеляції. Найбільше значення мають джерела третьої групи, оскільки саме тут зосереджені матеріали, що стосуються судових процесів над повстанцями — учасниками Національно-визвольної війни, головним чином селянами та міщанами.

Матеріали судочинства

Цю велику та різноманітну групу джерел ми поділили на ряд категорій (підгруп) за видовими ознаками. Ці категорії, якщо їх розмістити за етапами судового процесу, мають такий вигляд:

1. Скарги й емісії;

2. Донесення возного;

3. Позови;

4. Свідчення свідків;

5. Свідчення підсудних й протоколи допиту («конфесати»);

6. Судові декрети (вироки) й записи ходу судового процесу;

7. Апеляції.

Головною й найпоширенішою категорією джерел з перелічених

є скарги. Творці їх часто називали «протестаціями», «маніфестаціями» тощо. Формуляр скарг досить стабільний. Він починався звичайно датумом, у якому прописом вказувалося на час створення документа та фіксації скарги, наприклад: «Року тисяча шестсот пяддесят второго, месеця мая, чотирнадцятого дня». У випадку, коли документ був окремою копією, зробленою з оригіналу, то датум попереджувала своєрідна короборація, наприклад: «Выпис с книг мейских ровенских». Далі містилися вказівки на місце фіксації скарги та елементи, характерні для короборації, інвокації та інскрипції. Тут згадувалися офіційні особи, які були присутніми під час занесення скарги до судових книг, наводилися дані про позивача та відповідача (прізвище, ім'я, місце проживання, соціальний стан). У випадку, коли ім'я відповідача не було відомим, автори скарг залишали за собою право повторної скарги, в якій детальніше мали бути викладені обставини справи. Найчастіше йшлося про колективний виступ, і тому позивачі вказували не одну, а кілька осіб, звичайно «принципалів», «герштів», а інколи й кілька десятків осіб, ще й зауважувалося, що під час слідства можуть виявитися й інші учасники виступу. Так, шляхтич А. Филопецький подав до суду на новолубарських містян, котрі 1648 р. розорили його дім, і перелічив при цьому понад сто імен учасників виступу, зазначивши, що винними він вважає й інших жителів міста⁴². Характерно, що в числі відповідачів скаржники називали часом й імена феодалів, чиї піддані здійснювали напад на позивача чи його сім'ю, майно або підданих. Це робилося здебільшого не тому, що феодали спільно з селянами й містянами нападали на своїх сусідів, а тому що вони мали формально відповідати за вчинки своїх підданих й повинні були відшкодувати збитки. Крім того, слід відрізнити рідкісні випадки переходу української та білоруської шляхти на бік повстанців та участь у діях повстанських військ від типових феодальних «наїздів», що чинилися магнатами й шляхтою і під час Національно-визвольної війни⁴³.

Таким чином, перша частина скарг має досить стандартний вигляд, як, наприклад, наступна формула: «На вряде кгородском в замку его королевской милости володимерском, передо мною Станиславом Лыховским буркграбим замку володимерского, урожоный его милость пан Андрей Малыщинский, урожоный сестронец зошлое с того света пани». Дана частина скарг могла відкриватися подібними формулами типу: «Перед урядом и актами нынешними кгородскими кременецкими и передо мною» або «В рочки судовые кгородские... од дня... выш на акте писаного припалие и судовие отправоват зачатие, передо мною...» Дещо відмінною була формула магістратських судів, у якій вказувалися не тільки імена старости або підстарости конкретного городу, але й віята,

бурмістра та присяжних. Ця частина скарг звичайно завершувалася словами «...сведчил, оповедал и протестововался в тот способ».

Далі йшла основна частина скарги (нарація), котра містила у собі розгорнуту розповідь про події, які змусили позивача звернутися до суду. Саме тут викладалися найповніші з усіх інших судових документів свідчення про конкретні прояви національно-визвольної та антифеодальної боротьби трудящих мас, причому точно фіксували їхнє місце й час. Найчастіше у скаргах феодалів описувалися збройні напади селян та міщан на маєтності й на дім позивача, католицькі й уніатські монастирі та церкви, відзначалися факти вбивства та поранення феодалів і їхніх слуг, знищення або забрання майна; повстанські засідки на шляхах; їхня допомога українській армії тощо. Дуже часто автори підкреслювали непримиренну ворожість до них з боку повстанців, цитували вигуки й заклики повстанців, які яскраво характеризують ідеологію останніх. Так, у скарзі шляхтича Я. Добжинського вказувалося, що селяни, які на чолі з священником і війтом напали на нього, кричали: «Он лях едет! Биймо його, поганського сина!»⁴⁴ Священники, які очолили повстання селян у слободі шляхтича Гавловського (біля м. Литовина), кричали: «Отож вам, подданіе пана Кгавловского, полское право! Нехай ваш бисов пан не до полского права, але до пана Хмельницького нас позивает, бо ми се лядзского не боимо!». На адресу самого автора скарги лунали такі погрози: «якосте дваокрот утекали, але третий раз юж не утечете; лепей ся на вас опатримо и наготуемо»⁴⁵. Повсталі клеванські містяни, які добровільно впустили в місто військо полковника Тиші, стали громити «домы шляхецкие и католицкие» со словами: «Нехай и памятка лядзская не будет»⁴⁶. Дуже часто у даній частині скарг автори підкреслювали зв'язок локальних виступів із загальним повстанням, що охопило Україну, але тенденційно трактували Національно-визвольну війну як «козацьку реbelieю». Іноді у скаргах безпосередньо вказувалося на підтримку селянами й міськими низами української повстанської армії Б. Хмельницького, ставилося у провину підданним, що вони виступали як провідники повстанців, збирали для них врожай з панських земель тощо. При описі антифеодальних виступів автори часто вказували на характер дій повстанців, їхнє озброєння тощо. Так, селяни, які «кгвалтовне» вдарили з лісу «з гуком і окрыком» на шляхтянку Г. Смятковську та її слуг, «яко на неприятелей яких», були озброєні «стрелбою огнистою, косами, сокирами, осчепами (тобто списами.— Ю. М.), киями, цепами и с чим которий могл»⁴⁷.

Центральне місце у скаргах займають також описи «злочинів» повстанців, перелік шкод позивача, дані про долю останнього та членів його сім'ї. Так, більшу частину трьох скарг українського пра-

вославною шляхтича Прокопа Верещаки⁴⁸ займає розповідь про поневіряння, які випали на його долю на початковому етапі повстання. Автор згадує про втечу своєї сім'ї на захід, свою службу послам Речі Посполитої, які їхали до Б. Хмельницького (липень—серпень 1648 р.), взяття його до полону українським роз'їздом. Потім Верещака розповів про те, як його допитував Філон Дзеджелій у наметі Б. Хмельницького й засудив до смертної страти, як київський митрополит Косов заступився за нього, внаслідок чого автор скарги опинився під арештом у Києво-Печерському монастирі тощо. У другій скарзі (від 22 лютого 1650 р.) Верещака висловлював надію на придушення повстання в Україні й залишав за собою право проведення додаткового слідства, щоб повернути втрачене майно, й право внесення до суду нової, ґрунтовнішої скарги повстанців та лаврських ченців. Третя скарга Верещаки була дуже подібна за змістом до другої.

Наративна частина скарг звичайно завершувалася згадками про беззаконність дій повстанців, а часом вказувалися конкретні постанови сеймів. Потім йшла традиційна формула суддівських чиновників, згідно з якою позивач «на той час о прийнятті тоє теперешнее своеє протестации просил — што отрымал». У третій, заключній (короборативній) частині скарг ставився підпис позивача й заключна формула суду: «што все для памяти до книг нынешних ест записано».

При використанні скарг як джерела з історії Національно-визвольної війни необхідно врахувати, що вони створювалися особами, які зазнали на собі народної помсти. Внаслідок цього скарги відзначає особлива ворожість до повстанців, прагнення перебільшити їхню жорстокість тощо. З корисливих міркувань, розраховуючи на можливу компенсацію від сусіднього феодала, підданим якого формально були повстанці, позивачі часом перебільшували свої збитки й шкоди. Слід підкреслити ще одну важливу обставину. В роки Національно-визвольної війни у зв'язку з військовими діями феодальні суди функціонували із значними перервами, особливо у 1648—1649 рр., а шляхта масово тікала на захід. В зв'язку з цим переважна більшість скарг подавалася через досить великий проміжок часу (від кількох місяців до 1—2 років), що негативно впливало на точність викладених у них фактів. Врешті, під час розгляду справ суд внаслідок свого національного й класового характеру автоматично ставав на бік феодалів і тому говорити про якийсь об'єктивний погляд на дії повстанців зайве, хоча окремі нюанси могли бути уточнені. Щоправда, за умов війни знайти відповідачів не завжди було можливим і нерідко скарги не завершувалися судовим процесом. Якщо до суду як відповідача притягували феодала, у формальній власності якого перебували повстанці—селяни чи містяни, то ця особа (феодал) або його пред-

ставники рішуче відмежовувалися від дій повстанців і звичайно відмовлялися сплачувати відшкодування позивачеві. Нерідко ці феодала просто не з'являлися до суду і слухання справи у суді відкладалося або ж зовсім припинялося.

Повнішу картину подій можна отримати, коли розглядати скарги у тісному зв'язку з усім комплексом судових документів, наприклад, повторних скарг, що вносилися феодалами при встановленні нових фактів стосовно справи; апеляцій, що майже не відрізнялися від скарг за формою і були дуже близькими до відповідних скарг за змістом⁴⁹. Важливу роль тут відіграють паралельні скарги, якими повстанців звинувачували по групах, залежно від того, у чий власності вони формально знаходилися. Так, шляхтич Є. Пясецький 9 квітня 1649 р. подав до суду три скарги на селян різних сіл та містян, звинувативши їх у розгромі своєї маєтності⁵⁰. При всій подібності цих скарг вони мають і деякі відмінності, які дозволяють взаємно доповнити загальну картину виступів. Особливу цінність мають зустрічні скарги, зовсім нетипові для судових справ про антифеодальні повстання. Так, крем'янецький підстароста і війський М. Єловицький подав 21 квітня 1649 р. скаргу на ченців православного Милецького монастиря і звинуватив їх у розгромі своїх маєтностей та співучасті у діях повстанців-козаків. У свою чергу ченці внесли до суду скаргу (від 26 червня 1649 р.), в якій небезпідставно звинуватили самого шляхтича в нападі на їхній монастир⁵¹. Тут варто зазначити, що в роки війни не припинялися й типові для старої Речі Посполитої шляхетські «наїзди» — грабінницькі напади на сусідні маєтності й садиби, організатори яких приписували вчинене повстанцям. Не можна не враховувати і того, що свавілля польської солдатні, від якої потерпало населення України і до війни, надзвичайно посилювалося після вибуху повстання^{51-а}. Дуже близькими за своїм формуляром до скарг є емісії, що вписувалися виключно до гродських книг. Емісії — це записи, автори яких публічно відмовлялися від подальших судових претензій⁵².

Далі за скаргами під час судового розгляду заслуховувалися донесення — «реляції» возного, тобто судівського слідчого⁵³. Їхня перша частина звичайно збігається з початком скарг, але тут вказувалися імена возного та його помічників. Основна частина донесень возного звичайно йшла після формули «для записання книг нинешних сознал». Тут викладалися результати огляду трупів забитих шляхтичів («візія»), ран, завданих позивачу або членам його сім'ї, опис розгромленої маєтності та шляхетської садиби, наводилися дані про попереднє слідство (допит свідків на місці, попереднє повідомлення про позов, офіційне вручення позовів, арешти тощо). «Візія» могла вирізнятися в окремий документ, але це робилося тільки у виняткових випадках⁵⁴. Та й самі донесення

возного порівняно рідко складали окремий документ, здебільшого вони долучалися до скарг⁵⁵. Тоді після наративної частини скарги додавалася поєднувальна формула: «верифікуючи тую свою протестацію ставил возного енерала», котрий «тут же очевидно перед нами урядом становши, ку записанию до книг кгородских... сознал тыми словы»⁵⁶. Завершувалася розповідь возного, поєднана з скаргою, наступною формулою: «просили, абы тая их протестация и возного реляция, принятыя и до книг записаныя были, што отрымали»⁵⁷. Донесення возного були набагато меншими за обсягом, ніж скарги, й нерідко зводилися до кількох рядків, поєднаних із скаргою, згідно з якими возний стверджував все, сказане позивачем. Тим не менше у цих донесеннях містилися додаткові свідчення з історії конкретного антифеодального виступу. Слід відзначити, що донесення возного не завжди відносилися до судово-слідчих справ. Ще однією важливою функцією возного було офіційне введення феодалів або їхніх довірених осіб у володіння маєтністю. Відповідні донесення возного про це — «посесії»⁵⁸ складали дуже велику групу документів, яка входила до актових книг і є джерелом з соціально-економічної історії Речі Посполитої та України середини XVII ст.

Після того як возний переконувався у тому, що скарга позивача має підстави, він 3—4 рази сповіщав про це у публічних місцях людям «розного стану так шляхецкого, яко и посполитого» й попередньо сповіщав про позов феодала, піддані якого звинувачувалися в скарзі. Інколи саме останньому додавався офіційний письмовий позов до суду, хоча власне мова йшла про «злочини», вчинені селянами або містянами. Копії позову додавалися до деяких судових документів, насамперед декретів, і в такому вигляді дійшли до нашого часу. Позови мали свій специфічний формуляр, подібний до формуляра королівських універсалів. Вони починалися королівською інтитуляцією, а продовжувалися розгорнутою інскрипцією та диспозицією. Згідно з останньою відповідач мусив з'явитися до суду у певне місце й час до розгляду справи. Тут містився також скорочений виклад наративної частини скарги, а в заключенні позову йшла повторна диспозиція і датум⁵⁹.

Нині відомий один судовий протокол допиту свідків, що стосується антифеодального виступу періоду Національно-визвольної війни⁶⁰. У ньому містяться свідчення чотирьох свідків у справі селян с. Мильська, звинувачених у нападі на загін калуського старости, що рухався на Рівне. Формуляр даного протоколу складається з трьох частин, перша з яких дуже типова для судових документів. Після датума йшов традиційний зворот: «Передо мною... подстаростой в той время..., а также урядом мейским... персоналитер ставши...» Потім у документі вказувалося ім'я свідка, місце його проживання й вказівки на володаря його села.

Після слів «признав под присягой» йшла наративна частина, що становила один абзац. Далі містилися подібні дані про другого свідка й наводилися його свідчення тощо. Свідчення другорядного свідка (четвертого) були записані у загальному вигляді: «Ці слова підтвердив». Основна частина документа завершувалася стислою диспозицією «все це наказали записати у книги, що й записано»). У заключній частині поставлений датум й сюди ж внесена короборація — підписи членів магістратського рівенського суду й писаря.

Ціла низка записів свідчень увійшла до загальних протоколів судового процесу або ж декретів, хоча їхня кількість не дуже велика. Це не випадково, бо не по кожній скарзі починався судовий процес. Цим же й пояснюється причина значно меншої кількості декретів, а отже й записів свідчень свідків порівняно зі скаргами. Крім того, дані свідків тут не відігравали важливої ролі. Скарги від феодалів у роки Національно-визвольної війни надходили до суду у величезній кількості, а докази «злочинів» були звичайно очевидними. Тому для вироку суддям було досить скарг позивача та донесень возного. Свідки могли тільки ствердити звинувачення, зафіксовані у скарзі. Виступ свідків з боку повстанців був практично неможливим, оскільки долі повсталих селян вони не могли полегшити, але самі опинялися під реальною загрозою репресій. Винятки становлять деякі свідчення по відносно легких звинуваченнях. Саме тому протоколи допитів й записи даних свідків є однобічними. До того ж писарі у суді не фіксували даних свідчень у повному обсязі, а створювали на їхній основі екстракт, часто звідний. Особливості походження й фіксації даної групи джерел пояснюють причини її порівняно низької інформаційної цінності.

Під час допиту звинувачених створювалися самостійні документи, хоча інколи їхні свідчення фіксувалися у судових декретах. Записи свідчень звинувачених по суті не відрізняються від протоколів допиту повстанців, котрих схопили на полі бою і допитували у ворожому таборі (звичайно у «армати») або в найближчих населених пунктах, де знаходився магістратський суд або принаймні приміщення для тортур. Виходячи з цього, ми вважаємо можливим об'єднати згадані категорії протоколів допитів повстанців у одну групу й визначати їх поняттям «конфесати». Даний термін походить від латинського слова «confessio» («визнання») й вживався у канцелярській практиці Речі Посполитої XVI—XVII ст. для визначення протоколів допитів повстанців.

Полоненим повстанцям спочатку пропонувалося дати свідчення добровільно, причому використовувалися різноманітні методи впливу. Якщо полонені відмовлялися це зробити або ж давали суперечливі свідчення, тоді карателі застосовували тортури⁶¹.

Звичайно повстанців допитували по одному, щоб одержати достовірну інформацію. Доля полонених була найчастіше трагічною: їх забивали після допиту, причому страта нерідко відбувалася у Варшаві або в інших великих містах з метою залякати потенційних повстанців. Найактивніших повстанців страчували в особливо жорстокий спосіб: саджали на палю, колесували, четвертували та ін. Тільки невелика частина полонених залишалася при житті, бо їх призначали для обміну.

Перші згадки про конфесати полонених повстанців відносяться до кінця 1647 — початку 1648 р.⁶² По мірі поширення повстання зростала й кількість конфесат, але до нашого часу їх дійшло не дуже багато. Тут необхідно підкреслити дуже важливу обставину: поряд з конфесатами українських повстанців трапляються й конфесати їхніх кримських союзників, а часом і з числа військ молдавського господаря Василя Лупу. Ці особи ніколи не виступали як підсудні, а виключно як військовополонені. За формою ж конфесати повстанців та їхніх союзників тотожні. Таким чином, число відомих на сьогодні джерел даної категорії дорівнює 66, причому близько половини з них неопубліковані⁶³.

Конфесати полонених повстанців та їхніх союзників можна розділити на три категорії: індивідуальні, звідні та загальні. **Індивідуальні** конфесати створювалися у тих випадках, коли полонений займав високе становище або ж належав до розвідників. Прикладом такої конфесати є протокол допиту Федора Каліни, наказного корсунського полковника Олексія Тучка, білоруського шляхтича з Полоцька Федора Никитського, розвідників українського війська (Я. Кунцевича, В. Коланковського, Ф. Рогальського), а також Інает-мурзи (Нитшох-мурзи) й Тохтамиш-аги — ханського посла до придунайських князівств та деякі інші⁶⁴. Це найважливіші конфесати. Вони долучалися карателями до відповідних листів, які адресувалися королю або іншим високопоставленим особам. При допиті групи полонених повстанців звичайно виявляли осіб, які обіймали вищу посаду у війську і тому були обізнанішими. Їхні свідчення становили основу конфесати, до якої долучалися найважливіші оригінальні дані із свідчень інших полонених. Такі конфесати віднесені нами до числа **звідних**⁶⁵. Коли ж група полонених була досить однорідною й складалася з рядових учасників повстання, тоді створювалася **загальна** конфесата, в якій резюмувалися свідчення всіх полонених. Типовою конфесатою даної групи є конфесата п'яти безіменних повстанців або інша, де зафіксовані свідчення десяти полонених, взятих у полон під Берестечком⁶⁶.

Полоненим повстанцям ставилося 10—15 питань, але записували звичайно тільки відповідні з них. У деяких конфесатах, наприклад Інает-мурзи, питання ставилися в непрямій формі. Відо-

ма тільки одна конфесата, в якій були записані всі 10 питань, поставлених полоненим, і відповіді на них. Це звідна конфесата Павла Млинара з с. Бобовичі під Гомелем, взятого у полон карателями 1653 р., та одинадцяти його товаришів, здебільшого білорусів за походженням. Відзначимо, що її зміст даної конфесати дещо специфічний. Карателів цікавили питання локальні, пов'язані з підготовкою ними нападу на Гомель⁶⁷.

Більшість конфесат створювалася в результаті допитів полонених, взятих в ході значної битви, і тому вони стосувалися становища основних сил української армії. Карателі насамперед прагнули встановити особу полоненого (ім'я, прізвище, посада, обставини взяття до полону), потім ставилися питання про чисельність українського війська, його боездатність, командний склад, забезпеченість артилерією, рушницями, порохом, свинцем, провіантом; про плани командування, маршрут пересування військ. Деякі важливі питання були спрямовані на виявлення суперечностей між різними течіями всередині повстанського табору, між українським військом та його союзниками; на виявлення розвідників Б. Хмельницького, поінформованості останнього про дії військ Речі Посполитої тощо. Рідше ставилися питання, що стосувалися результатів того чи іншого бою, долі окремих польських офіцерів та ін. Судячи з деяких ранніх конфесат, допитуючі прагнули встановити причини війни.

Щодо конфесат полонених ординців, то вони лаконічніші й одноманітніші. Встановивши особу полоненого, його належність до якогось загону військ Кримського ханства, карателі прагнули встановити чисельність даного загону і всієї орди в цілому. Постійно ставилися питання про склад і командування орди, місцезнаходження великого й малого кошів, час виходу орди у похід й строки повернення, чисельність взятого ясиру. Природно, допитуючі прагнули встановити плани кримських воєначальників, стан відносин між кримським та українським урядами. Серед згаданих конфесат вирізняється своєю повнотою та важливістю протоколи допиту Інает-мурзи, котрий фактично став агентом Речі Посполитої, Тохтамиш-аги, Абдилфета Челебі та якогось черкеса з двору Іслам-Гірея III. Вони подали детальні свідчення про дипломатичні контакти кримського уряду, в тому числі й з українським, про долю В. Лупу після його вимушеної димісії тощо. Інает-мурза навіть повідомив про якогось особливо засекреченого агента Б. Хмельницького, який «сидить при королі за гетьманами» і ім'я якого не згадується навіть у листах Б. Хмельницького до хана⁶⁸. Відзначимо також, що полонені звичайно обмінювалися пізніше на польських вояків та членів їхніх сімей, забраних до кримської неволі. Це впливало певним чином на характер свідчень полонених татар і ногайців. Особливе значення мають три конфесати

(дві індивідуальні та одна спільна) полонених молдаван з війська Лупу, що разом з корпусом Тимоша Хмельницького билося на території Молдавії і Валахії проти польсько-трансильвансько-валаських військ 1653 р.⁶⁹ Всі полонені були взяті у полон після поразки у генеральній битві під Тирговиште і детально висвітлили хід боїв у травні-червні 1653 р.⁶⁹

Вже один перелік питань, що висвітлювалися у конфесатах, свідчить про їхні багаті інформативні можливості. Особливе значення конфесат як історичного джерела полягає у тому, що вони дають широкі можливості для характеристики внутрішнього життя повстанського табору. Можна вказати на унікальні свідчення, які проливають світло на внутрішню політику українського уряду, на біографії керівників Національно-визвольної війни. Врешті дуже важливою є фіксація в них ставлення повстанців до подій цієї війни, історичних діячів того періоду, що дозволяє краще зрозуміти ідеологію повстанців.

Природно, конфесати теж вимагають критичного до себе підходу. По-перше, далеко не всі полонені давали свідчення, незважаючи на тортури й загрозу тяжкої страти⁷⁰. По-друге, повстанці часто давали неповну або ж умисне викривлену інформацію, що дезорієнтувала карателів. З цілком зрозумілих причин полонені применшували свою роль у боротьбі проти гнобителів. Тортури ж далеко не завжди сприяли підвищенню достовірності свідчень. Так, повстанець Ярема Цецерка, взятий у полон під Мозирем у вересні 1648 р., відповівши на деякі малозначущі питання карателів, відмовився далі говорити. Розлючений карателю, що вів протокол допиту, занотував у конфесаті: «...до того незламний був хлоп, що чим більше його мучили, тим менше він говорив і просто, зціпивши зуби, мовчав, за що його було посаджено на палю»⁷¹. У деяких випадках тортури давали протилежний результат для допитуючих. Втрачаючи від болю розум, полонені давали абсолютно недостовірні свідчення, переказували якісь напівфантастичні чутки, що часом помічалосся й самими допитуючими. Навіть у нечисленних конфесатах перекинчиків було чимало вигадок, що значною мірою пояснюються «перевіркою» їхніх свідчень за допомогою тортур⁷². Конфесати свідчать про те, що повстанці часто давали карателям неповну інформацію, замовчували найцінніші дані. Так, козак М. Борисенко, взятий у полон восени 1648 р. під Замостям, був добре інформованою особою, але на допиті дав свідчення тільки про події майже річної давності⁷³. По-третє, далеко не всі повстанці мали відповідну важливу інформацію, тим більше, що задуми гетьмана були оточені глибокою таємницею і навіть найближче його оточення не знало про них, що власне відзначалосся навіть в українських народних думках. Військове командування української армії вживало заходів щодо дезінформації ворога, встанов-

лювало суворий контроль над виїздом за межі табору. Не випадково, багато листів офіцерів Речі Посполитої сповнені скаргами на неможливість дістати «язика». Ці заходи, як відомо, давали свої плоди, про що свідчить, наприклад, Зборівська битва, де перемогу українському війську багато в чому забезпечив його швидкий і таємний маневр з-під Збаража.

Врешті, конфесати мають чимало спільного з краще вивченими протоколами допитів учасників визвольних та антифеодальних рухів в інших країнах, зокрема у Росії, де вони називалися «пыточными речами»⁷⁴. Це виявляється, наприклад, у тому, що протоколи допиту оформлювалися карателями. Останні коригували зміст конфесат, часто відкидали оцінки подій повстанцями, а вносили свої. Сліди редакторської роботи упорядників з ворожого табору можна простежити практично в кожній конфесаті. Так, у свідченнях Цецерки повстанці називаються «гультьяством», а в свідченнях Борисенка Національно-визвольна війна іменується «ребелією» тощо⁷⁵. Ясно, що подібні визначення могли народитися тільки під пером представника ворожого повстанця табору. Додамо, що до конфесат нерідко долучалися «цидули», писані протоколістами, де нотувалися дані про допит, поведінку полоненого, оцінки достовірності й актуальності отриманої інформації, причому тут особливо яскраво виявлялася ворожість упорядника конфесат до Національно-визвольної війни. Отже, питання про достовірність конкретних свідчень конкретної конфесати вирішити дуже складно. Це зрозуміли й самі карателі, котрі різними засобами намагалися перевірити свідчення полонених. Саме тому вони влаштовували очні ставки полонених, порівнювали між собою різні конфесати, а також останні з даними агентури тощо. В одному випадку їм вдалося навіть підслухати розмову полонених ординців, взятих у полон під час Берестецької битви⁷⁶. Незважаючи на особливу складність аналізу достовірності конфесат, не можна не визнати великого значення останніх як джерела з історії Національно-визвольної війни. Весь хід судового процесу з моменту занесення скарги і до оголошення остаточного вироку протоколювався писарем. У створених останнім записях переказувалися основні положення скарг, донесень возного, свідків, конфесат, наводилися проміжні ухвали суду, а також чорновий варіант вироку. На базі цих матеріалів та усних вказівок суддів створювався офіційний судовий декрет (вирок). У ньому також переказувався загальний хід процесу, але в заключній частині завжди вміщувався остаточний варіант судового рішення по конкретній справі. Є також документи, в яких міститься лише текст даного рішення, тобто сама суть вироку⁷⁷. Як бачимо, декрет і судові записи — джерела складного змісту, причому оригінальні тільки рішення суду по розглянутій справі. Слід вказати також на нечисленні по-

станови каптурових судів, що діяли в період інтеррегnum 1648 р. Ці рішення головним чином стосувалися шляхти, яка ухилилася від явки на місце збору посполитого рушення; постачання військ провіантом та ін. Особливе значення мають ті постанови каптурових судів, у яких давалися повноваження загонам місцевої шляхти по придушенню «свавільства та розбоїв» у тих чи інших регіонах Речі Посполитої, в тому числі й власне Польщі⁷⁸.

До книг САФУ вносилися величезна кількість і таких приватно-правових актів, що безпосередньо не стосуються судочинства або пов'язані з останнім незначною мірою. Йдеться насамперед про заяви, автори яких звичайно вказували на неможливість виконання якихось державних функцій чи обов'язків у зв'язку з екстраординарними обставинами⁷⁹. Серед інших приватно-правових актів заслуговують на увагу тільки деякі заповіти, що, у своїй нарративній частині розповідають про деякі події Національно-визвольної війни. Так, у заповіті черниці Уневського монастиря С. Верцинської йшлося про зайняття даного монастиря повстанцями 1648 р.⁸⁰ В інших заповітах, як і в різновидах приватно-правових актів («квити», дарчі й арендні контракти тощо) інформацію з історії війни можна виявити дуже рідко й у невеликому обсязі^{80-а}.

Документи міського та общинного самоврядування, різних об'єднань містян

Величезний масив джерел з соціально-економічної, політичної і культурної історії міст України середини XVII ст., які залишилися під владою Речі Посполитої, можна поділити на три великі групи:

1. Акти вищих органів влади Речі Посполитої.
2. Книги САФУ, матеріали органів міського общинного самоврядування.
3. Документи об'єднань містян.

Серед джерел даного масиву історії Національно-визвольної війни найбільш стосуються ті, в яких висвітлювалися національно-релігійні й соціальні суперечності. Оскільки джерела, що належать до першої та частково другої групи, розглянуті нами вище, звернемося до інших матеріалів. Це насамперед протоколи й ухвали органів міського та общинного самоврядування — Ради, Лави, Колегії сорока мужів, комісій присяжних, общинних органів урядування тощо. Через низку причин до нашого часу дійшли головним чином ті матеріали, що стосувалися діяльності органів самоврядування міст Західної України й частково Поділля. Вказані протоколи й ухвали переконливо свідчать про тяжкий стан міських низів напередодні⁸¹ і в період Національно-визвольної війни.

Так, ухвала львівського магістрату від 16 березня 1648 р. про заборону православних поховальних процесій яскраво свідчить про посилення національно-релігійного гніту щодо української людності міста⁸². Велику цінність має єдина збережена книга записів про діяльність львівської Колегії сорока мужів в часи Національно-визвольної війни⁸³. Ця колегія була соціально неоднорідною і тому через її посередництво висувалися й вимоги рядових містян, їхні протести проти зловживань патриціату, утисків трудящих мас.

Збереглися також документи, пов'язані з підготовкою міської верхівки до протидії українській армії, з посиленням заходів безпеки на випадок можливого виступу з боку трудящих мас міст України й Білорусі, про подальший виступ міського плебсу проти патриціату й бюргерства. Типовим для них є протокол засідання міської ради Львова від 4 грудня 1649 р. про виступ підмайстрів зброярського та слюсарського цехів проти майстрів. Тут детально розповідалося про хід виступу, вказувалося на кари, що їх понесли його керівники⁸⁴. У протоколі № 1 книги засідань міської ради Слуцька за 1654—1663 рр. викладалися заходи, вжиті радою для зміцнення оборонних міських укріплень у зв'язку з наступом українсько-російських військ та визволенням білоруських земель з-під влади Речі Посполитої⁸⁵.

Врешті матеріали даної групи подають ряд свідчень щодо торгівлі між різними містами України, що перебували під владою як українського, так і польсько-литовського урядів; про діяльність братств, представників православного духовництва⁸⁶. Іноді в актових книгах, що містять подібні матеріали, трапляються й літописні записи⁸⁷. Певний інтерес становлять фінансові документи, передусім ті, що стосуються сплати львівським магістратом викупу українському війську під час першої облоги міста восени 1648 р.⁸⁸ Численні присяги містян й селян про неможливість сплати податків через військові дії дозволяють поповнити свідоцтва щодо історії ряду населених пунктів України доби Національно-визвольної війни. Досить часто в актових книгах фіксувалися різноманітні супліки містян, нерідко колективні, котрі уточнюють ставлення до визвольної війни різних категорій міського населення⁸⁹. Найчастіше ці супліки створювалися українськими православними містянами⁹⁰.

Серед документів містянських об'єднань найважливіша категорія пов'язана з діяльністю братств — політичних, економічних та культурно-релігійних об'єднань українських містян, що виникли в Києві, Львові, Луцьку та інших містах у відповідь на посилення колоніального гніту. Під час війни братства міст, що входили до складу Української держави, вичерпали свої функції й практично самоліквідувалися. У містах України, що залишалися на окупо-

ваних Річчю Посполитою землях, вони продовжували існування в значно тяжчих умовах. Не випадково, більшість збережених документів братств періоду Національно-визвольної війни — різні інструкції та супліки, в яких викладалися протести проти переслідувань з боку феодально-католицької реакції, вимоги не порушувати існуючі права та привілеї⁹¹. Центральне місце тут належить інструкції з дев'яти пунктів від 10 січня 1649 р., яку львівське братство дало своїм послам на коронаційний сейм у Кракові. У ній висувалися вимоги припинення дискримінації братчиків, надання права вільної торгівлі, вільного вивчення наук, врешті особливого суду для православних на зразок суду вірменської общини та ін. Низка положень даної інструкції збігається з аналогічним документом Львівського Успенського братства 1609 р.⁹² Крім того, відомі різні квити, свідоцтва, списки майна, видатків тощо, а також листи⁹³, що свідчать про фінансовий стан Львівського братства, його торговельної операції і т. д. Що стосується документів інших об'єднань містян, насамперед цехів та гільдій, то серед них можна вирізнити статuti. Хоча невідомі статuti, створені в середині XVII ст., але такі документи попереднього періоду містять у собі важливі дані про соціальні відносини та боротьбу всередині цехів, політику дискримінації українських ремісників з боку уряду Речі Посполитої⁹⁴.

Урядові та приватні документи обліку й контролю нерухомого й рухомого майна

До складу даного комплексу джерел входять інвентарні описи землеволодінь; документи, що встановлювали обсяг феодальних повинностей й порядок їх виконання; квити, «пленіпотенції» (доручення) тощо. Всі ці численні джерела, як засвідчено працями дослідників, містять багату інформацію про різні сфери життя населення України XVI—XVIII ст., його склад і заняття тощо, засвідчують соціально-економічний гніт, встановлений феодалами Речі Посполитої над трудящими масами України, особливо сильний напередодні Національно-визвольної війни. На жаль, доба, яка нас особливо цікавить, небагата на джерела. Річ у тім, що джерела такого типу, як і міського самоврядування, створені на території Української держави в роки Національно-визвольної війни, практично не збереглися (вони створювалися звичайно представниками українського уряду). На значній території інших українських земель внаслідок майже безперервних військових дій та повстань влада Речі Посполитої значною мірою була паралізована і тому проведення всіляких інвентарних описів, «ревізій» тощо, які були пов'язані з примусом підданих до колишнього «послушенства»,

стало зовсім або майже неможливим. Це звичайно відбилося на стані даної категорії джерел. Досить сказати, що інвентарних описів часів Національно-визвольної війни збереглося всього кілька. Серед них найбільше значення має, безперечно, «Інтрата Білоцерківського староства 12 травня 1652 року, котру брали майже під час заворушень»⁹⁵. Її автором був, очевидно, білоцерківський підстароста Зигмунд Чорний, більш знайий як посол Речі Посполитої до Б. Хмельницького. Поява документа, адресованого, очевидно, білоцерківському старості К. Любомирському, припадає на той короткий проміжок часу, коли Річ Посполита спробувала відновити своє панування на визволених територіях України після укладення Білоцерківського мирного договору. Джерело не збереглося повністю, оскільки у ньому бачимо опис тільки 29 сіл Кальниболотької сотні Білоцерківського полку. Відзначимо, що особи, вписані до Реестру Війська Запорозького, не включалися до цього інвентаря.

Опис згаданих населених пунктів побудовано за традиційною схемою, що має три елементи. Спочатку подавався загальний опис місцезнаходження села, відзначалася наявність ріки чи ставка, оборонних споруд, церкви та ін., а також обори, домашньої худоби й птиці. У другій частині інвентаря подавався перелік мешканців («осада підданих») із вказівками їхніх імен, прізвищ та прізвищ. У завершальній частині наводилися дані про феодалні повинності кожного жителя й розміри сплачуваного ним чиншу. Найціннішим є опис найбільших сіл — Половецького й Кутка, в яких налічувалося відповідно 56 та 21 домовласник-господар. Серед останніх звичайно зазначалися чоловіки, інколи й жінки-удови. Основна маса прізвищ є типово українськими, наприклад: Кузенко, Соченко, Дуденко, Білаш, Красножон, Замриборщ, Бут, Тригуб та ін. Трапляються прізвища, котрі можуть свідчити про російське (Москаль), білоруське й литовське (Литвин), молдавське (Волошин) походження їхніх носіїв. Незважаючи на очевидну бідність селян, посилену війною, феодали Речі Посполитої добивалися сплати ними чиншу майже у тому ж обсязі, що й до 1648 р.

Крім зазначеного вище існує ще три інвентаря населених пунктів України доби Національно-визвольної війни, а саме: м. Заслава (17 вересня 1649 р.), м. Межирич (24 березня 1650 р.), с. Підгірці й Підгорецького замку (13 березня 1652 р.)⁹⁶, а також низки належних до них сіл. Дані джерела різняться за структурою та обсягом опису. Перший з них дуже стислий і стосується тільки селян — підданих князя Острозького-Заславського; другий — розгорнутий і містить опис не лише селян, але й містян. І все ж картина, зафіксована в обох інвентарях, є дуже подібною і багато в чому типовою не тільки для Волині, але й інших українських

земель. Насамперед, впадає у вічі тяжка шкода, яку завдали містам й селам війна та грабіжницькі дії ординців. Так, згідно з відомістю внесення орендної плати державцям 13 містечок та сіл Степанської волості на Волині за один рік (з 1 квітня 1651 до 1 квітня 1652 р.) до скарбу князя Домініка надійшло 11 321 злотий⁹⁷. Важливим додатком до інвентарів є також господарська документація, що стосується справ управління феодалними маєтностями. Типовим прикладом може бути три розпорядження князя Домініка (від 29 травня 1649 і 4 березня 1651 р.)⁹⁸. Особливу зацікавленість викликає супровідна записка до згаданої вище «Інтрати» Білоцерківського староства, автором якої був вірогідно той самий З. Чорний⁹⁹. Таким чином, цей унікальний документ значно поповнив суху інформацію інвентаря, висвітлив ситуацію, в якій останній складався, і одночасно сповістив про деякі важливі факти стосовно розходжень між Б. Хмельницьким та І. Виговським.

3. Військові реєстри та записні книги

З джерел даної категорії, створених у таборі повстанців, до нашого часу дійшло тільки одне: «Реєстр Війська Запорозького» (1649—1650 рр.)¹⁰⁰. Цей реєстр (РВЗ) був складений відповідно до умов Зборівського миру, яким передбачалося збільшення числа реєстрового козацтва до 40 тис., і на початку 1650 р. відправлений за традицією королю на затвердження. РВЗ містить 40 358 імен та прізвищ козаків-повстанців. Всі козаки-реєстровці розподілені по полках та сотнях, причому вказуються імена й прізвища полкової та сотенної старшини (полковник, осавули, хорунжі, сотник, сотенний писар).

Укладення РВЗ на місцях провадилося, очевидно, за вказівками гетьмана, який встановлював контрольні цифри для полків. Спочатку створювалися сотенні реєстри, потім — полкові, після чого останні направлялися до Чигирини. Тут вони редагувалися і врешті зводилися в єдиний документ, хоча «рубці» між окремими частинами РВЗ можна помітити. Праця над створенням єдиного реєстру провадилася за безпосередньою участю Б. Хмельницького, І. Виговського, генерального обозного І. Черняти, генеральних осавулів Д. Лисовця й М. Лученко, а також, очевидно, Т. Хмельницького. Було створено два рівноцінних оригінали РВЗ. Один з них знаходився у генеральній канцелярії Української держави, а другий, писаний рукою Виговського, був направлений Яну Казимиру. Крім того, з гетьманського оригіналу було знято офіційну копію і внесено до київських гродських книг у 20-х числах березня 1650 р.¹⁰¹ Ця копія, як і переважна більшість київських

городських книг, загинула 1651 р. під час спалення Києва армією Я. Радзивила. Гетьманський оригінал загинув, очевидно, з іншими документами гетьманського архіву в Батурині 1708 р. Вцілів тільки оригінал, який адресували королю павесні 1650 р. Він врешті опинився у фонді Мазурина РДАДА (Москва)¹⁰². Слід зазначити, що рукопис дійшов до нашого часу з певними дефектами, особливо у початковій частині. Тут, наприклад, вцілів тільки фрагмент академічного вірша, присвячений завершенню РВЗ. Повний список XVII ст. даного вірша був переданий у вигляді фотокопії архівістами до ЦДІАК, потім знову виявлений Н. М. Яковенко, врешті опублікований Я. І. Дзирою¹⁰³.

РВЗ повідомляє точні дані про адміністративно-територіальний поділ Української держави, структуру й склад ядра українського війська. На його основі ще в дореволюційні часи були пояснені причини значних кількісних диспропорцій між окремими полками чи групами полків, визначена питома вага серед реєстровців української православної шляхти. Спираючися на РВЗ, історики Ф. П. Шевченко, А. Ф. Ермоленко, Р. І. Осташ, західнонімецька дослідниця Зузана Лубер визначили серед реєстровців коло осіб неукраїнського походження (приблизно 10%), передусім молдаван, білорусів, росіян, вірмен, грузин та ін.¹⁰⁴ Врешті РВЗ дозволяє прояснити біографії багатьох активних учасників Визвольної війни. Говорячи про позитивні моменти РВЗ як джерела, не можна не вказати і на його недоліки. Насамперед це джерело містить дані про порівняно невелику частину української армії (не більше як 25% її складу), не кажучи вже про повстанський табір в цілому. По-друге, РВЗ фіксує тільки ту ситуацію, яка склалася між Зборівським та Білоцерківським мирами. Вивчити аналогічні кількісні та якісні характеристики українського війська або хоча б його ядра інших періодів війни, за винятком початку 1654 р., про що буде ще йти мова, неможливо через брак або втрату інших військових реєстрів. Так, дуже важко встановити територію й склад таких полків Української держави, що існували у 1648 — середині 1649 р., наприклад: Волинського, Звягельського, Поліського, Подільського та ін. Особливо болючою є втрата 20-тисячного реєстру, складеного згідно з умовами Білоцерківського миру наприкінці 1651 — на початку 1652 р. й посланого 20 січня 1652 р. Яну Казимиру через спеціальних представників Війська Запорозького¹⁰⁵.

При використанні РВЗ необхідно враховувати його неординарний склад, відсутність єдиної системи при його створенні, а також те, що в Україні, як і в більшості європейських країн, ще не був завершений процес оформлення прізвищ. У більшості полків сотні названі по місцевостях, але в деяких (Черкаський, Канівський, Корсунський, частково Переяславський полки) за прізвищами сотників,

що дуже утруднило локалізацію сотень. Дуже часто дані про конкретну особу наводилися у скороченому вигляді, тобто без імені або без прізвища (прізвиська). В окремих випадках замість прізвища вказували патронім (по-батькові), що хоч і не було чимсь дивовижним для України, але призвело до непорозумінь. Так, і досі триває дискусія — чи одна й та ж особа, чи різні маються на увазі, коли йдеться про полковника (полковників) Івана Богуна та Івана Федоровича¹⁰⁶. Дуже обережно треба ставитись й до прізвищ, які на перший погляд свідчать про неукраїнське походження їхнього носія. Тільки в тих випадках, коли є якісь інші аргументи, хоча б відповідне ім'я, наприклад Гасан Татарин, Мустап (Мустафа) Татарин, Лиштван (Іштван) Венгрин, Брайко Сербиненко тощо¹⁰⁷, можна з великою долею вірогідності вважати, що повстанець був неукраїнського походження. В усіх інших випадках можна грубо помилитися. Так, в одному з документів згадується Іван Татарин, причому його прізвище пояснюється далі в тексті: виявляється, що цей козак тривалий час був у татарській неволі і тому отримав таке прізвище¹⁰⁸. Так само прізвище (або прізвисько) Донець нерідко давалося українцям, котрі певний час прожили на Дону. Навіть за прізвищами людей важко віднести часом до якоїсь національності. Наприклад, Андрус Бланк з Брацлавського полку або Яків Гекдун з Білоцерківського (всього такого типу прізвищ нами виявлено в РВЗ не менше 33) теоретично можуть бути не тільки німцями, але й шведами чи датчанами тощо.

Незважаючи на згадані недоліки, РВЗ 1649—1650 рр. є унікальним джерелом, до якого постійно звертаються дослідники Національно-визвольної війни, а також спеціалісти з генеалогії та ономастики.

Присяжні (записні) книги 1654 р.

В ході переговорів напередодні Переяславської ради 1654 р. було досягнуто домовленості про присягу козаків та міщан Української держави на вірність цареві Олексію І. Дані про прийняття присяги російські урядовці, які виїхали у полки, фіксували у так званих записних (присяжних) книгах, що дійшли до нашого часу у фрагментарному вигляді. Нині виявлені такі матеріали:

1. Спйсок 18 полків Української держави, куди були послані представники уряду для проведення присяги¹⁰⁹.

2. Присяжні книги Білоцерківського та Ніжинського полків¹¹⁰.

3. Звідні дані з присяжних книг¹¹¹.

У першому документі перелічується 18 українських полків, імена та прізвища царських представників. Названо також основні

міста 13 (з 18) полків, де треба було приймати присягу, причому вказується й загальна кількість тих, хто присягнув. Іноді (при переліку значних міст Білоцерківщини та Черкащини) стисло згадується про міста, що запустили внаслідок війни. Оскільки даний список був фактично планом проведення присяги, то треба враховувати розходження з ним у дійсності. Так, згідно зі списком присягу у жителів Білоцерківського полку мав відбирати стольник Л. Л. Лопухін. Між тим, присяжна книга Білоцерківського полку, що збереглася, свідчить, що поруч з Лопухіним, присягу відбирав також піддячий приказу Большого дворца Яків Портомоїн. Серйозніші неточності виявляються в переліку міст, у яких планувалося прийняття присяги. Так, міста Германівка, Фастів й Трилси показані у даному списку як пусті, між тим як там було певне населення і тому в цих містах теж провадилася церемонія присяги. Тільки дані про запустіння Дідівщини, Рожева й, можливо, Бишева підтверджуються присяжною книгою Білоцерківського полку. У списку взагалі не відзначені населені пункти Винницького, Паволоцького, Прилуцького, Уманського та Чигиринського полків, а в інших випадках (кілька міст Брацлавського, Корсунського та Черкаського полків) їх приналежність до того чи іншого полку викликає великі сумніви.

Два інших джерела мають незрівнянно більшу вартість. Насамперед, слід вказати на присяжні книги Білоцерківського та Ніжинського полків, єдині відомі на сьогодні. Щоправда, книга Ніжинського полку збереглася в ушкодженому стані, бракує її початку. Ці два джерела містять у собі описи головних населених пунктів (міст, містечок, великих сіл), в яких описуються особливості їхнього розташування, річка, стан оборонних споруд та арсеналу, церкви та ін. У даній частині присяжні книги нагадують собою інвентар і є підозра, що саме такого типу джерела лягли в їхню основу. Далі фіксуються імена й прізвища полкової і сотенної старшини, а також міської верхівки (війти, отамани, бурмистри). Потім названі імена й прізвища козаків та містан, зрідка й представників духовництва. Щоправда, російські писарі нотували українські прізвища із закінченням «-енко», «-ук», «-ський» за російським стереотипом: на «ов». Так, замість «Михайленко» писали «Михайлов» і т. д., не кажучи вже про дрібні неточності: «Верещага» замість «Верещака» і т. д. Хоча в присяжних книгах нотувалися прізвища й міщан, а чисельність козаків явно перебільшена, ніж у реєстрах 1649—1650 та 1652 рр. (за договором 1654 р. встановлювалася їх чисельність у 60 тис.), можна, однак, порівняти між собою ці джерела. Впадає у вічі, що розташування імен та прізвищ у присяжних книгах близьке до РВЗ. Це свідчить, що царські урядовці при складанні присяжних книг взяли за основу РВЗ (або пізніший реєстр 1651 р.), можливо й інвентар,

який не зберігся. Це ще раз підтверджує, що прийняття присяги відбувалося приблизно так, як це описували у своїх листах чорнобильський протопоп або шляхтич Павша, про що йшлося. Присяжні книги мали засвідчити для царського уряду й громадської думки факт присяги, незалежно від того, складали жителі полків ту присягу чи ні, а як складали, то добровільно чи примусово.

Але значення присяжних книг полягає в іншому. По-перше, вони дають досить цінний ономастичний матеріал. По-друге, вони дозволяють уточнити адміністративно-територіальний поділ України 1654 р., та динаміку змін у двох полках порівняно з 1649 р. По-третє, і це найважливіше, вони виявляють, що близько 70% реєстровців, відзначених в РВЗ, продовжували жити й діяти 1654 р. і це без урахування загибелі козаків у міжусобних сутичках (досить згадати події 1651 р.), природної смертності та переміщень козаків у полках. Таким чином, порівняння присяжних книг з РВЗ не залишає каменя на камені від брехливих тверджень джерел, що вийшли з ворожого табору, про надзвичайно великі втрати повстанців у битвах з військами Речі Посполитої.

Реєстри військ Речі Посполитої

Система організації збройних сил Речі Посполитої була дуже складною та анахронічною. Важливою функцією військ, особливо приватних та повітових, була каральна: придушення національно-визвольної боротьби поневолених народів. Оскільки Річ Посполита складалася з двох частин: Корони Польської та Великого князівства Литовського, то й війська поділялися на коронне та литовське, що звичайно діяли окремо. Однак під час Національно-визвольної війни ці два війська інколи провадили спільні операції проти української армії: бої під Білою Церквою восени 1651 р. Структура й система організації обох військ мали між собою чимало спільного. Проте існували й деякі відмінності, найголовнішою з яких було те, що у Великому князівстві Литовському бракувало кварцяного війська.

Загальна чисельність збройних сил Речі Посполитої або ж її окремих підрозділів, визначення цих даних у динаміці, співвідношення різних родів військ, їх національний склад і т. ін. традиційно належать до одного з найзаплутаніших питань, які не можна розв'язати хоч до певного ступеня без залучення військових реєстрів Речі Посполитої. Останні (вони ще називаються компутами) рідко публікувалися і лише відносно недавно стали привертати до себе увагу дослідників¹¹². Нині відомими є понад два десятки реєстрів, що фіксували чисельність і склад військ Речі Посполитої, головним чином коронних, а також окремих загонів:

1. Реєстр «солдатів з воеводств та земель коронних проти козаків і татар», затверджений під час інтеррегnum 1648 р.¹¹³

2. «Компут коронних військ у таборі князя пана воеводи сандомирського та ем. п. коронного підчасого», складений у серпні 1648 р.¹¹⁴

3. «Компут артилерії..., котра відправлена до табору» (15 вересня 1648 р.), складений Криштофом Айгердом¹¹⁵.

4. Перелік загонів війська, яке було у князя Вишневецького (1 жовтня 1648 р.)¹¹⁶.

5. «Компут кварцяного війська та доповнень з ординації коронаційного сейму 1649 року»¹¹⁷.

6. Реєстр королівських військ, створений під час зборівського походу під Красноставом (серпень 1649 р.)¹¹⁸.

7. Реєстр королівських військ, створений під час зборівського походу під Топоровим (серпень 1649 р.)¹¹⁹.

8. Реєстр королівських військ, які брали участь у Зборівській битві, складений люблінським війським Якубом Михаловським (не раніше вересня 1649 р.)¹²⁰.

9. Реєстр перемиської хоругви З. Пшедворського з повідомленнями про вбитих та поранених під Зборовом (не раніше вересня 1649 р.)¹²¹.

10. Реєстр коронних військ, складений у грудні 1649 р.¹²²

11. «Компут військ, затверджений на сеймі 1650 р.»¹²³

12. «Військо коронне, доповнене на двотижневому сеймі варшавському 1650 р.»¹²⁴

13. Компут військ, переписаних у таборі під Кам'янцем, а також й тих, котрі були набрані (за рішенням) сейму 1650 р.¹²⁵

14. Реєстр польської кінноти та іноземних частин королівського війська, створений під час походу під Берестечко 27 травня та 3 червня 1651 р.¹²⁶

15. «Компут коронного війська», створений під Сокалем 1 жовтня 1652 р.¹²⁷

16. «Компут коронного війська, переписаного під Сокалем 1 липня 1653 р.»¹²⁸

Крім того, збереглося ще п'ять реєстрів посполитого рушення деяких воеводств західноукраїнських та малопольських земель, а також один реєстр піхоти Сяноцької землі¹²⁹. Значно гірше збереглися реєстри армії ВКЛ або окремих її частин. Це насамперед «Компут військ Великого князівства Литовського» (1649)¹³⁰ та чотири реєстри хоругви перновського воеводи Олександра Полубинського, складені 2 червня та 27 липня 1650 р., 23 листопада 1652 та 1653 р.¹³¹

Реєстри звичайно містили у собі дані про загальну кількість коронних або литовських військ та склад їх підрозділів. Деякі з них (реєстр К. Айгерда) вміщували й дані про отримання сол-

датами та офіцерами платні, про артилерію, ядра й порох. Ці документи є досить точними, що дозволяє прояснити низку питань, пов'язаних з історією деяких битв Національно-визвольної війни. Порівнюючи окремі реєстри між собою, можна також простежити й важливі зміни у чисельності та складі військ Речі Посполитої, втрати, яких вони зазнали у битвах з повстанцями, особливо у 1651—1652 рр. Згаданий реєстр хоругви перемиської шляхти свідчить про тяжку поразку королівських військ під Зборовом: з 95 шляхтичів загинули 23, тобто близько однієї третини. Важливим доповненням до реєстрів є документи (іноді їх називають диспозиціями), в яких зазначалися місця розташування військ¹³². Нині відомі тільки два таких документи, виявлених нами у польських архівах. В одному з них (від 14 грудня 1648 р.) вказані місця розташування на зимових квартирах військ Речі Посполитої, що діяли на Волині і в Поділлі. Другий документ (вересень 1649 р.) подібний до першого, але в ньому зазначаються також розміри тижневої платні солдатів та офіцерів деяких частин військ Речі Посполитої, а також норми провіанту на одного солдата під час його перебування на зимових квартирах. Щоправда, обидва документи дуже лаконічні і не згадують про склад військ.

При всьому значенні реєстрів вони не дають повного уявлення про збройні сили Речі Посполитої, особливо ВКЛ. До того ж їхня третина стосується 1649 р., а реєстри, датовані 1648, 1652—1654 рр. представлені дуже слабо. Погано збереглися реєстри посполитого рушення та приватних військ. Особливо складно встановити чисельність військ Речі Посполитої після Корсунської битви, у другій половині 1648 р. Певна неточність реєстрів є наслідком особливостей їхнього створення. Річ у тім, що чисельність і склад каральних військ постійно коливалися і реєстри могли дати досить точні дані тільки щодо невеликого проміжку часу. Треба враховувати, що деякі реєстри не мають точного датування або ж писані по пам'яті, як наприклад реєстр Я. Михаловського, мають прогалини, містять суперечливу інформацію щодо чисельності окремих підрозділів, а інколи взагалі їх не називають, як у топовському реєстрі 1649 р. Відзначимо також, що командуючі деяких частин перебільшували чисельність своїх загонів, щоб отримати на неіснуючих вояків платню до своїх рук. Частина реєстрів вказує на заплановані чисельність та склад, що не завжди збігалися з реальними. Недоліки реєстрів усвідомлювалися вже тими, хто їх створював або переписував, про що красномовно свідчать записи шляхтича із табору князя Домініка, який переписував реєстр 21-тисячного війська. Автор відзначив, що в документі не згадуються загони з Малої Польщі, зокрема Краківського й Сандомирського воеводств, хоча їх чисельність становила не менше 2 тис. Не були вказані у реєстрі й великопольські частини,

хоча вони вже «давно виступили» в похід. Тому автор, дійшов правильного висновку про те, що реєстр складався не напередодні Пилявецької битви, а значно раніше, у серпні 1648 р.¹³³ Врешті, слід вказати на головний недолік реєстрів військ Речі Посполитої, через який створюється абсолютно невірне уявлення про сили української і польсько-литовської армій. При підрахунку сил першої звичайно бралися до уваги всі здатні носити зброю. Коли ж мова йшла про сили Речі Посполитої, то більшість істориків, особливо польських, звичайно посилаються на реєстри, в яких завжди відзначалися тільки професійні вояки. Між тим, майже кожен шляхтич, особливо з посполитого рушення, брав з собою у похід як мінімум кількох слуг, внаслідок чого у таборі карателів збиралася величезна кількість «лужної челяді» (слуг, їздових, фуражирів тощо). Вони не тільки виконували допоміжні чи господарські функції, але й будували оборонні споруди, брали безпосередню участь у битвах й надавали серйозну підтримку феодалам Речі Посполитої. Радянські історики не помічали цієї обставини або ж не хотіли помічати, бо тоді виходило, що представники нижчих станів виступали у таборі феодальної реакції проти своїх «братів по класу», а у досліджуваній війні ці історіографи на перший план ставили антифеодальні, а не національно-релігійні мотиви. Хоча феодали Речі Посполитої презирливо ставилися до «лужної челяді» і ніколи не включали дані про неї у військові реєстри, нерідко навіть не враховуючи її втрат. Про чисельність «лужної челяді», без урахування якої неможливо встановити справжні сили військ Речі Посполитої, говориться в небагатьох джерелах, серед яких на перше місце треба поставити унікальний «Секретний і таємний щоденник» (1651) А. М'ясківського. Говорячи про бої під Білою Церквою, що відбувалися 19 вересня 1651 р., він згадує, що в них брали участь на боці військ Речі Посполитої понад 30 тис. «лужної челяді». Усього ж, за словами А. М'ясківського, у коронному війську величезна кількість («лужної челяді») і можна налічити її там «як мінімум 150 000, а у литовському війську — безсумнівно 60 000»¹³⁴. Якщо ж говорити про війська ВКЛ, то їх максимальну кількість в середині XVII ст. визначали в 10—15 тис., між тим як вони з урахуванням «лужної челяді» налічували близько 60 000.

Відзначимо, що крім реєстрів проблеми комплектування та матеріального забезпечення військ Речі Посполитої відбилися в низці урядових фінансових документів. Найважливішими серед них є генеральні відомості сплати жолду коронним військам, особливо з 1 квітня 1650 р.¹³⁵ Подальші пошуки фінансових документів, що фіксували видатки короля, уряду, військового командування Речі Посполитої, є перспективними. Так, виявлена нами книга видатків королівського двору 1653 р. містить у собі, зокрема, записи про

сплату винагородження голландським рейтарам, козаку-ренегату С. Забуському, а також двом секретним агентам, що діяли при ставці Б. Хмельницького¹³⁶.

Особлива роль серед реєстрів належить документу під назвою «Вся потуга з Криму, з Ногаїв, білогородців, очаківців та добруджан», що включає перелік військових частин, які входили до складу військ Кримського ханства у травні 1649 р., причому вказувалася і їхня чисельність¹³⁷. Цей документ, очевидно, кримського походження, тільки перекладений польською мовою. Ще й досі деякі автори, виходячи з переписів жителів Кримського півострова наприкінці XVIII ст., визначають чисельність орди XVII ст. у 20 тис.¹³⁸ Між тим, конфесати, донесення розвідників та інші джерела вказують, що сили Іслам-Гірея III перевищували 100 тис. «Вся потуга...» наводить цілком вірогідні цифри щодо чисельності головних військових з'єднань Кримського ханства, за винятком Великих ногаїв (8 тис.) і оцінює загальну кількість військ у 60 900. Треба взяти до уваги, що поняття Крим та Кримське ханство не завжди тотожні і особливо це стосується середини XVII ст. Іслам-Гірей III брав з собою у похід не лише кримських татар, але й ногайські орди, на що прямо вказує аналізований документ, а також турецькі частини, війська з васальних північнокавказьких племен, наприклад з черкесів. Отже, безперечно, що чисельність орди сягла 100 тис. і навіть могла бути вищою. «Вся потуга...» подає важливі достовірні свідчення і щодо загальної кількості військ Кримського ханства доби Національно-визвольної війни і щодо чисельності окремих підрозділів останнього.

4. Епістолярні джерела

Як відомо, службове, ділове листування є однією з форм ділових матеріалів¹³⁹. Оскільки епістолярні джерела з історії Національно-визвольної війни мають офіційний характер, вони розглядаються у даному розділі поряд з іншими діловими матеріалами. Слід відзначити, що епістолярні джерела з історії Національно-визвольної війни представлені кількома тисячами листів, переважна більшість яких походить з ворожого українським повстанцям та Українській державі табору, насамперед з табору Речі Посполитої. Можна вказати на дві головні причини такої диспропорції. По-перше, за умов феодального ладу освіта була привілеєм панівного класу. Рівень писемності трудящих мас України, особливо селян, був нижчим і в їхньому побуті листування не могло мати такого поширення. По-друге, треба взяти до уваги масову загибель архівних матеріалів Української держави середини XVII — другої половини XVIII ст. Через це до нашого часу

дійшла тільки невелика кількість епістолярних матеріалів, створених у таборі повстанців та адресованих його представникам. Досить навести результати елементарних підрахунків, що стосуються комплексу гетьманських послань. Якщо листів, які адресувалися правителям сусідніх держав, збереглося досить багато (242), то внутрішня кореспонденція загинула майже повністю. Збереглося тільки 18 наказів гетьмана, про які мова піде нижче. Внутрішня ж кореспонденція інших представників українського уряду збереглася у мізерній кількості і налічує всього шість документів. Їхніми авторами були наказний гетьман І. Золотаренко, білоцерківський полковник С. Половець, русавський сотник М. Поповський та невідома особа з найближчого оточення Б. Хмельницького, дипломати П. Яненко та А. Кулька, брацлавський полковник Т. Носач¹⁴⁰. Незважаючи на незначну кількість цих листів, вони репрезентують основні різновиди епістолярних документів. Два листи — типові донесення, що проливають світло і на систему зв'язку між українським урядом та місцевою владою, один — дипломатична реляція. Лист наказного гетьмана І. Золотаренка до Б. Хмельницького від 9 березня (27 лютого) 1654 р. містить у собі донесення і запит¹⁴¹. Русанівський сотник М. Поповський, дізнавшись про задум карателів вдарити на прикордонні полки України, поспішив повідомити про це брацлавського полковника Т. Носача¹⁴². Останній одразу ж (27 (17) серпня 1653 р.) переслав цю новину до гетьманської ставки І. Виговському й долучив до свого донесення лист сотника М. Поповського¹⁴³. Ще один різновид внутрішнього листування повстанського табору представлено листами, якими обмінювалися між собою командуючі полками та іншими військовими з'єднаннями. Як відзначив В. Сергійчук, кожен полковник мав повідомляти ставку й сусідні полки про здобуті новини щодо ворожих сил¹⁴⁴. Це підтверджує лист С. Половця до київського полковника П. Яненка (від 20(10) березня 1654 р.)¹⁴⁵. Білоцерківський полковник вдруге (перший лист не зберігся) сповіщав про підготовку польських військ до наступу, вказував про необхідність координації дій полків для організації оборони¹⁴⁶. У типовому «вістовому листі» анонімний автор (І. Виговський ?) писав з-під Жванця невідомому адресатові про хід боїв на завершальному етапі Жванецької битви, про сепаратні переговори під Кам'янцем-Подільським дипломатів Речі Посполитої та Кримського ханства, зміст яких став відомим гетьману зі слів агента-татарина з найближчого оточення Іслам-Гірея III¹⁴⁷. Відомі також листи, створені представниками вищої православної ієрархії України (всього 5 документів), три з яких адресувалися православному братству Слуцька¹⁴⁸. Тут мова йшла про посольства українського православного духівництва до Яна Казимира тощо.

Всі інші листи-джерела з історії Національно-визвольної війни були створені представниками панівного класу Речі Посполитої, насамперед королем, магнатами, шляхтичами, які обіймали важливі державні й військові посади, а також верхівкою католицького кліру. Не випадково, більшість листів була створена під час виконання їхніми авторами безпосередніх службових обов'язків. Водночас серед авторів листів, що висвітлювали події війни, дуже рідко бачимо представників дрібної шляхти, не кажучи вже про селян та містян. Соціальний склад кореспондентів, специфіка походження, зміст листів визначали офіційний характер майже всіх з них. Звідси походять деякі особливості даної категорії джерел. Тут звичайно особисті моменти займають незначне місце або ж їх зовсім немає. Навіть у тих випадках, коли листа адресували найближчі й рідні авторів, то й тут головна увага приділялася подіям військово-політичного характеру, новинам з театру воєнних дій. На відміну від приватного листування, що мало значення лише для вузького кола осіб, зберігалось звичайно в оригіналах і тому найчастіше гинуло, офіційне та напівофіційне листування зберігалось набагато краще. Крім оригіналів, існували їхні канцелярські різновиди («відпуски»), численні копії, що осідали у державних та приватних архівах. У офіційних листах часто йшлося про події військово-політичного життя Речі Посполитої, які були так чи інакше пов'язані з Національно-визвольною війною. Навіть якщо лист мав первісно приватний характер, але в ньому автор торкався подій війни, то він ставав своєрідною рукописною газетою, яку читали, переписували для себе та знайомих, посилали в різні кінці Речі Посполитої та за кордон, використовували як джерело при написанні мемуарів та хронік. При цьому листи нерідко перероблювалися. Переписувачі-«редактори» свідомо викидали дані, що стосувалися приватного життя авторів, навіть згадки про імена останніх та адресатів, і на базі колишнього приватного листа виникали скорочені «екстракти» та «контента», в яких зберігалися тільки новини військово-політичного життя, що привертали увагу читачів.

Найбільші зібрання епістолярних джерел з історії Національно-визвольної війни зосереджувалися в королівській канцелярії, магнатських та шляхетських фамільних архівах. Особливо ретельно зберігалися листи короля Яна Казимира, примаса, канцлерів та підканцлерів, офіційні копії яких нерідко зберігалися у складі так званих «посольських книг». Щоправда, в цих копіях-«відпусках» часом не було датування документів, а інскрипція наводилася в скороченому вигляді. Так, тільки в одній з «посольських книг» було вміщено понад 100 документів, головним чином листів, за 1648—1650 рр.¹⁴⁹, з яких на сьогодні видрукувано тільки 32. Копії багатьох листів вносилися також до складу актових книг

САФУ Речі Посполитої, спеціальних збірників документів, що створювалися й зберігалися в канцеляріях магнатів, вищого католицького духівництва та інших, наприклад Карла-Фердинанда, брата королів Владислава IV та Яна Казимира, який 1648 р. був претендентом на трон Речі Посполитої. Значна кількість листів вціліла тільки завдяки тому, що вони копіювалися й зберігалися у бібліотеках високоосвічених шляхтичів, які особливо цікавилися історією та літературою. Вони, до речі, й самі часто активно займалися політичною діяльністю, мали доступ до королівської канцелярії та інших важливих архівних зібрань. Типовий приклад — деякі манускрипти із зібрання королівського секретаря й дипломата Єроніма Піночі, збірники листів з колекції якогось подільського шляхтича (Русецького ?), врешті знамениті й частково вже видані «пам'ятні книги» люблінського військового Якуба Михаловського або фоліанти краківського райці Марцина Голинського^{149-а}.

Слід відзначити, що неофіційні копії нерідко спотворювали текст листів, мали великі пропуски, насамперед стосовно імен автора та адресата, дати й місця створення листа. Отже, при копіюванні цими пам'ятками необхідно враховувати наявні копії та списки листів, провадити попереднє текстологічне опрацювання, щоб очистити первісний текст від пізніших коректив та на шарувань, нерідко неумисних перекручень. Питання про склад та класифікацію епістолярної документації офіційного характеру є слабовивченим, а якщо говорити про період Національно-визвольної війни, то вона взагалі залишалася поза увагою істориків. За особливістю форми й змісту, генези та призначення листів, ми вважаємо можливим вирізнити у даному комплексі джерел Речі Посполитої наступні 4 групи: урядове листування; донесення й «вістові листи»; рукописні й друковані газети; реляції.

До складу першої групи джерел входять листи представників вищої ланки державного апарату, військового командування й католицького кліру Речі Посполитої. Ці особи й насамперед королі визначали основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики держави, передусім щодо Української держави, опрацьовували плани воєнних кампаній. Розпорядження цих осіб були обов'язковими для нижчих інстанцій — представників судово-адміністративного апарату, мілітарних влад середньої та нижчої ланок. У зв'язку з цим певна частина листів даної групи споріднена за формою і змістом з наказами військово-адміністративного характеру. Розпорядження (нерідко з ряду питань) поєднувалися в листах з розгорнутою нарративною частиною, побудованою за всіма правилами етикету. Це значною мірою притаманно листам сенаторів, магнатів, представників вищого командування, за винятком листів католицької верхівки. Коли ж автори зверталися до вищих інстанцій, то в листах, природно, диспозиції не було.

зате містився звіт про виконання доручень, переповідалися новини, отримані з театру воєнних дій тощо. Найчастіше представники вищої ланки державного та мілітарного апарату Речі Посполитої, що займали приблизно однакове суспільне становище, зверталися один до одного як рівня. У листах вони обмінювалися актуальною інформацією, головним чином стосовно запланованих військових операцій з метою їхньої координації, переповідали отримані дані про плани і дії повстанців та ін.¹⁵⁰

Урядові листи, в яких бракує диспозиції, мають чимало спільного з донесенням й «вістовими листами», що створювалися шляхтичами, а іноді й представниками нижчого духівництва. Донесення звичайно адресувалися вищестоячим особам, яким автори безпосередньо підкорялися, а «вістові листи» з політичними новинами надсилалися також родичам і знайомим. Ці категорії листів створювалися авторами і під час виконання службових обов'язків, і з особистої ініціативи. Найактивнішими творцями донесень й «вістових листів» були також секретарі королівської сім'ї, секретарі членів уряду й магнатів. Ці особи звичайно перебували при ставці каральних військ, мали широкий доступ до інформації, що туди надходила, підтримували постійний контакт з командуючими військ Речі Посполитої. Серед секретарів королівської сім'ї особливо багато листів створили Ремігіян П'ясецький, племінник відомого польського хроніста Павла П'ясецького, Михал Мегер, Стефан Кинивинський, Єронім Піночі, С. Войша та ін. Деякі дуже активні автори виконували обов'язки секретарів де-факто, як от український шляхтич Семен Павша, який адресував низку цінних донесень Янушу Радзивилу. Найчисленнішими й найважливішими донесеннями та «вістовими листами» ми вважаємо великий комплекс листів, який створили три представники розгалуженого шляхетського роду М'ясківських: львівський підкоморій Войцех (кінець XVI ст.— 1654 р.); його брат, подільський земський суддя Лукаш-Казимир (кінець XVI ст.— 1654 р.) та син останнього — галицький стольник Анджей. Всі три М'ясківські перебували у постійному контакті між собою, листувалися з Яном Казимиром, Карлом Фердинандом, Адамом Фірлеем, Олександром Конєцпольським, краківським біскупом Петром Гембіцьким, молдавськими господарями Василем Лупу й Георгієм Стефаном тощо. В результаті вони створили чимало важливих донесень та «вістових листів», з яких нині відомо понад 100 (головним чином неопублікованих). Донесення й «вістові листи» мали своєрідну будову формуляра. Документ відкривався інскрипцією, далі йшли салютація, нарація, короборація, але нарація займала головне місце. У «вістових листах», які створювалися у Варшаві й інших містах, велика увага приділялася дипломатичним питанням, розповідям про діяльність сеймів та ін.

Ще своєрідніший формуляр мала третя група епістолярної документації — рукописні газети, що в Речі Посполитій того часу називалися «новинами», «авізами» та ін. Він складався з двох елементів — датума й нарації, причому в датумі звичайно вказували місце й час створення джерела, наприклад «Новини з Варшави від 25 серпня (1648 р.)»¹⁵¹, а потім подавалася розгорнута оповідь про події. Рукописні газети найчастіше створювалися у найбільших містах Речі Посполитої середини XVII ст. — Варшаві, Кракові, Львові, Кам'янці-Подільському, Вільнюсі та інших і на основі цих чисельних джерел, вишикуваних у хронологічній послідовності, можна скласти своєрідний літопис подій Національно-визвольної війни, особливо другої половини 1648—1651 рр.

Листи іноді передруковувалися, внаслідок цього виникали джерела, які умовно називаються «летючими листками» (від німецького «Flüglblätter»). Серед них вирізняється група німецькомовних пам'яток, що, очевидно, створювалися у містах Речі Посполитої з високою на той час питомою вагою німецького населення (Гданьськ, Торунь та ін.). Майже всі ці «летючі листки» були видрукувані нами у перекладах українською та російською мовами й прокоментовані. Зауважимо, що в цілому їхнє значення як джерела невелике. Вони звичайно являли собою передрук польських «вістових листів», краще відомих за повнішими рукописними оригіналами¹⁵². Виняток становить тільки «летючий листок», у якому передруковувався німецькою мовою лист про битву під Берестечком¹⁵³. Незначна також цінність чотирьох полонимовних «летючих листків», в яких розповідалося про смерть Владислава IV, коронацію Яна Казимира, небесне видіння 9 червня 1654 р., битву між російською та литовською арміями (1654), а також «летючі листки», перекладені російською мовою у Посольському приказі («вісті-куранти») ¹⁵⁴.

Реляції, що складають четверту групу епістолярної документації, є порівняно нечисельними (всього близько 30) та звичайно анонімними, хоча у деяких випадках імена авторів можна встановити. Ці джерела відзначає значний обсяг, зосередження уваги авторів на одній важливій події, найчастіше — битві. Творці реляцій викладали хід подій у суворій хронологічній послідовності, використовували досить широке коло джерел, приділяли певну увагу літературному опрацюванню свого твору. Вказані особливості форми й змісту категорії джерел споріднюють їх з публіцистичними творами, мемуарами й щоденниками. Найважливіші реляції описують битву під Зборовом, Лоевом, Берестечком, облогу повстанцями Львова 1648, Гомеля 1651 р., оборону повстанцями Сучави 1653 р. та ін.¹⁵⁵

Вищезгадані групи епістолярної документації створювалися здебільшого безпосередніми учасниками й свідками описуваних

подій, особами, які обіймали важливі посади у Речі Посполитій. Саме тому тут відбилися важливі питання діяльності мілітарної машини Речі Посполитої, каральні акції проти українських повстанців та ін. Звичайно ці джерела створювалися одразу ж після описуваних подій, а їхні автори прагнули викласти на папері свої спогади про бачене та почуте. Звідси випливає головна позитивна риса епістолярної документації як джерела — їхня насиченість інформацією військово-політичного характеру, що дає повну картину ходу війни. Не можна не сказати і про те, що автори даної категорії джерел — представники панівного класу Речі Посполитої, часто безпосередні учасники каральних акцій проти українських повстанців, і тому надзвичайно вороже ставилися до останніх. Українських повстанців вони називають «ребелізантами», «хлопами», «схизматиками» та ще різкіше, всіляко очорнюють їх, зображують виключно або майже виключно як розбійників та вбивць. Дуже характерним для цих листів є прагнення їхніх творців применшити успіхи українського війська і, навпаки, перебільшити значення перемог карателів. До того ж виразною є тенденція до перебільшення особистих заслуг, про що свідчить, наприклад, зауваження С. Лянцкоронського. Описуючи на початку 1651 р. каральну операцію проти повстанців на чолі з Д. Нечаєм, Лянцкоронський поскаржився на польного гетьмана коронного М. Калиновського, який у своїх донесеннях королю поспішив приписати собі всі успіхи польського війська¹⁵⁶.

Слід враховувати, що джерела даного комплексу часто створювалися з пропагандистськими цілями. Це є особливо характерним для реляцій, які іноді навіть публікувалися. Тут варто звернутися до досить типової історії походження реляції про Зборівську битву А. М'ясківського, відомої у кількох варіантах та видрукуваної німецькою мовою¹⁵⁷. При підготовці до друку реляції її єдине джерело — лист М'ясківського до королевича Карла Фердинанда — був значно переробленим, причому під скорочення потрапили якраз ті повідомлення, де відверто зображувався тяжкий стан польських військ і робився висновок про поразку Речі Посполитої. Особливо тенденційним та брехливим було висвітлення ходу Зборівської битви у друкованій реляції, в основу якої була покладена промова коронного канцлера Є. Оссолінського на сеймі 1649—50 р. Ця промова, в якій канцлер прагнув показати битву не як поразку, а як перемогу польської армії, була висміяна навіть депутатами сейму. Коли реляція побачила світ, вона викликала дошкульні зауваження шляхтичів — учасників битви, про що свідчать, наприклад, маргіналії на одному з її списків. І все ж саме дана реляція небезуспішно пропагувалася урядом Речі Посполитої в самій державі і за її межами, про що свідчить, наприклад, її значний вплив на твори зарубіж-

них історіографів другої половини XVII—XVIII ст., які описували Зборівську битву¹⁵⁸. Так само пропагувалася офіційна реляція про перемогу польських військ над українсько-кримською армією під Берестечком, причому втрати останніх були значно перебільшеними. Реляція дуже швидко (вже 12 липня 1651 р.) була віддрукована латиною великим тиражем й розіслана по всіх європейських столицях. На основі даної реляції тільки в Італії 1651 р. з'явилося кілька брошур: «Достовірна реляція» Ередія дель Гріньяні, який продовжив справу батька, що постійно знайомив італійських читачів з подіями у Польщі та в Україні; два варіанти брошури Доменіко Макарано (Неаполь, друкарня Франческо ді Томазі) — всі італійською мовою та одна латиномовна реляція Франческо Кавалі¹⁵⁹.

Ступінь обізнаності авторів листів був різним, що дуже відчутно впливало на достовірність описуваних подій. Навіть королівські секретарі, що мали доступ до найважливішої інформації, нерідко зустрічалися з великими труднощами, коли приходилося висвітлювати ситуацію, що безупинно змінювалася. Дуже характерним є визнання Стефана Кинивинського, який 2 листопада 1653 р. доповідав королеві Марії Людвиці про становище у польському таборі під Жванцем: «не писувал свою грамотку не оплошством и не забвеньем повинности своей, но что вашему величеству про вести писать без основанья не хотел, потому что все сие время подлинно проведать не мог, где недруг стоит и что поутру вестей розславят, и то ввечеру промалось (не підтверджувалося)¹⁶⁰». Хроніст Л. Рудавський, прагнучи висвітлити Батозьку битву, так і не зміг визначити, яке ж з трьох донесень про неї, що були в його розпорядженні, більше відповідало дійсності і тому навів їх усі три у своїй хроніці¹⁶¹.

Епістолярні матеріали мали часто складний зміст, бо їхні автори використовували не тільки різноманітну усну інформацію, але й уривки з інших листів, перехоплених документів та ін., причому не завжди визначали дані заповичення хоча б стереотипними виразами типу: «пишуть», «кажуть», «отримано звістку» та ін. Таким чином, свідомо чи несвідомо автори багатьох листів представляли себе учасниками подій, хоча й не завжди були такими. Це спричинялося до появи у листах недостовірних чуток, як от про взяття до неволі І. Богуна навесні 1651 р., про смерть київського митрополита Косова та ін.¹⁶² Безсумнівна недостовірність багатьох епістолярних матеріалів, особливо реляцій та «вістових листів», часом відзначалася навіть їхніми адресатами або копіїстами. Так, Я. Михаловський вніс до своїх збірників два «вістових листи», в яких сповіщалося про нібито велику поразку українсько-кримського війська від польської армії під Жванцем 1653 р. При цьому він додав у заголовку одного з листів характерне за-

уваження: «Брехливі авізи, нібито принесені пану воеводі сандомирському», а другий супроводив записом: «Але ж брехня!»¹⁶³. А «вістовий лист» у якому описувалося тяжке становище королівського війська, Михаловський розцінив як «правдивий»¹⁶⁴.

Слід відзначити, що серед сюжетів епістолярної документації виявляються значні диспропорції. Дуже погано відбилися у листах події, що відбувалися в Поліссі, Західній Україні, а також Середній Наддніпрянщині та Лівобережній Україні, особливо на теренах, очищених від польських загарбників ще 1648 р. Навіть при описі воєнних дій території Волині та Поділля трапляються прикрі прогалини. Так, якщо бої під Винницею та облога повстанців у Винницькому монастирі навесні 1651 р. відбилися у кількох десятках листів, з яких тільки нами виявлено в архівах понад 20, то про долю Винниці в інші періоди Національно-визвольної війни можна знайти лише фрагментарні повідомлення¹⁶⁵. Основна увага авторів листів зосереджена на подіях 1648 р. та найбільших битвах — Корсунській, Пилявецькій, Збараській, Зборівській, Берестецькій, Лоївській, Жванецькій та деяких інших.

Розділ VII

НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА

1. Літературно-публіцистичні твори

Національно-визвольна війна українського народу мала величезний міжнародний резонанс, привернула до себе увагу широкої громадськості, як в Українській державі і Речі Посполитій, так і далеко за їхніми межами. Одним з наслідків цього стала поява великої кількості наративних джерел і насамперед літературно-публіцистичних творів¹.

Породжені гострою ідеологічною боротьбою між українськими повстанцями та іноземними загарбниками, ці джерела зафіксували погляд на війну різних таборів та політичних течій і угруповань всередині останніх. Автори публіцистичних творів нерідко намагалися встановити причини й характер Національно-визвольної війни, оцінити її окремі аспекти та події, активних учасників війни з протилежних таборів. Для польсько-шляхетської публіцистики середини — другої половини XVII ст. характерне прагнення відшукати шляхи найефективнішої ліквідації національно-визвольної боротьби українського народу, схвалити такий політичний курс уряду, який би дозволив зберегти Річ Посполиту як колоніальну державу.

Публіцистичні риси притаманні багатьом творам українських, а певною мірою і білоруських та російських письменників, серед яких типовою була оцінка Національно-визвольної війни як прогресивного історичного явища. Маємо тут на увазі твори Лазара Барановича, Іоанікія Галятівського, Пантелеймона Кохановського, Симеона Полоцького, Сильвестра Медведєва та деяких інших². Однак справді публіцистичних творів, присвячених цій війні, було створено дуже мало і до того ж в силу загальновідомих причин збереглися переважно твори промосковські настроєних авторів або ж твори, писані в такому дусі з тактичних міркувань. Це — дві промови, виголошені на аудієнції у царя Олексія I відомими релігійними та культурними діячами України Феодосієм Софоновичем та Максимом (Мефодієм) Филимоновичем, а також історико-політичний трактат «Пересторога Україні».

Промова Софоновича, який був тоді ректором Києво-Могилянської колегії, відноситься до часу його перебування у Москві разом з іншими учасниками культурної місії — Арсенієм Сатановським та Єпифанієм Славинецьким у липні 1649 р. У цій промові Софонович висловив вдячність російському уряду за допомогу,

надану українській православній церкві й згадав про необхідність об'єднання всіх православних народів під берлом російського царя³. У промові чернігівського та ніжинського протопопа Филимоновича, виголошеній на відпускній аудієнції 7 жовтня (27 вересня) 1654 р., виразніше пролунав актуальний заклик до допомоги у боротьбі проти Речі Посполитої і визволення всіх українських та білоруських земель⁴. Пізніше невідома особа з найближчого оточення київського полковника Василя Дворецького, можливо й він сам або його син Іван, створила дуже цікавий історично-публіцистичний трактат «Пересторога Україні» (1669). Хоча твір був присвячений тогочасним подіям, але автор нерідко звертався до недавнього минулого України. Він піддав гострій критиці режим панування Речі Посполитої в Україні, особливо утиски православної церкви, віддав належне боротьбі проти гнобителів. Водночас автор виступив як монархіст, ворог антифеодальної боротьби трудящих мас, як прихильник беззастережної орієнтації на Російську імперію⁵.

Основна маса публіцистичних творів, у яких висвітлювалися події війни, була створена представниками панівного класу Речі Посполитої. Найважливішими з них є чотири анонімних трактати: «Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича»⁶, «Відповідь на цю сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького»⁷, «Дискурс про нинішню козацьку або хлопську війну»⁸ та «Думка певної особи» (1672)⁹. Перший з них був створений між жовтнем 1648 та липнем 1649 р. невідомою особою, можливо Адамом Киселем. Автор піддав критиці плани найреакційніших кіл Речі Посполитої щодо викорінення запорозького козацтва й вказував на справжні, хоч і не головні, причини повстання козаків проти Речі Посполитої. Далі він запропонував програму виправлення помилок уряду Речі Посполитої у козацькому питанні й надання запорожцям важливих «прав та вольностей». Таким чином, «Сентенція» є пам'яткою, що найповніше відбила програму припинення Національно-визвольної війни дипломатичним шляхом, висунуту представниками поміркованої течії панівного класу Речі Посполитої. Ця програма вигідно відрізнялася від реакційних поглядів князя Яреми Вишневецького та його прибічників, які «вогнем та мечем» пустошили Україну, нищачи Українську державу і її народ. Ці погляди якраз відбилися у трактатах «Відповідь...» та «Дискурс...», де навіть пропонується перетворити Україну в пустелю, якщо вона не припинить боротьби за волю¹⁰. «Думка певної особи», хоч і писалася пізніше, дещо близька за своїм ідеологічним навантаженням до «Сентенції». Невідомий автор твору, можливо Ян Клеменс Браницький (1624—1673), королівський ротмістр, коронний підстолій з 1656 р., коронний стольник з 1660 р., коронний маршалок надвірний з

1662 р., написав меморандум до уряду Речі Посполитої з українського питання, нерідко заглиблюючись у минулі часи. Тут містяться унікальні свідчення щодо ідеології повстанців, взагалі українського народу, його оцінки Визвольної війни, діяльності Богдана Хмельницького, козацьких вольностей, демократизму Української держави. Хоча автор був ворогом Української держави, однак він не міг приховати атмосферу піетету, що оточувала Українську козацьку республіку — Гетьманщину часів Національно-визвольної війни. Так, автор відзначає потужний удар, якого було завдано системі феодальних відносин в Речі Посполитій, насамперед в Україні: «панщини жодної там не буде ніколи, бо й тепер її там нема і так кажуть: «Її нам Хмельницький, праве господар наш, батько наш, так викоренив, що і до судного дня її не буде, бо цей (Хмельницький) нас вивів з тієї фараонівської неволі... Кажуть, що той (Хмельницький) був пророк і тепер по своїй смерті завжди сідає біля одного столу з Господом Богом від обіду і до вечора. Поборів, подимних і такого роду податків і не згадуй!» Автор боїться, що коли відродиться Українська держава — «Князівство Руське», то це вдарить по Речі Посполитій, бо її піддані-селяни, навіть з Мазовії повтікають до того краю волі, яким була Гетьманщина. Ідеалізуючи Річ Посполиту, автор трактату, однак, визнає тяжкі утиски та свавілля, що їх чинила польська вояччина в Україні, наводить красномовні факти, що свідчать про волелюбність народу¹¹.

Реакційні погляди, подібні до тих, що знайшли відбиток у «Відповіді на сентенцію» та «Дискурсі», висловлювалися й пропагувалися переважною більшістю польських публіцистів середини XVII ст. Велику кількість публіцистичних творів, в тому числі й друковані поеми Я. Бялоблоцького, С. Вонхоцького, Б. Зиморовича, М. Кучваревича, С. Твардовського та інших, були ґрунтовно досліджені Іваном Франком¹², який відзначив їхню велику роль як пам'яток ідеологічної боротьби. Незважаючи на відверту ворожість авторів публіцистичних творів до національно-визвольних змагань українського народу, в цих творах, як довів І. Франко, можна знайти чимало важливих, інколи й унікальних, свідчень щодо причин, характеру та рушійних сил війни, конкретних сторінок її історії. Це ж стосується й тих польських публіцистичних творів, які не досліджував І. Франко і які варто розглянути дещо детальніше. Насамперед треба звернути увагу на групу пасквілів, спрямованих проти керівників Національно-визвольної війни Б. Хмельницького¹³, М. Кривоноса¹⁴, К. Півторакожуха¹⁵, а також київського митрополита С. Косова¹⁶, керівників поміркованої течії у таборі феодалів Речі Посполитої Є. Оссолінського, А. Киселя¹⁷ й особливо князя Домініка Острозького-Заславського¹⁸. Показовим є пасквіль — пародія на генеалогічні дерева, спрямо-

ваний проти Б. Хмельницького: «Генеалогія Богдана Хмельницького», створена в 1648 — 1649 рр. та її скорочений варіант «Євангелія руська схизматицька»¹⁹. Невідомий автор пасквіля намагався всіляко принизити вождя Національно-визвольної війни. З цією метою він не лише відкидав шляхетське походження Б. Хмельницького, перелічуючи «хлопських», приписуваних гетьманові предків, але й звинувачуючи останніх у всіляких пороках і навіть у зв'язках з дияволом²⁰. Зазначимо, що поряд з літературними пасквілями в діло йшли й карикатури, зокрема на Максима Кривоноса й особливо на Б. Хмельницького, якого часом малювали як Антихриста²¹.

Пасквільний характер має також просторий «Опис весілля Тимоша Хмельницького», автором якого міг бути не обов'язково польський шляхтич, але й молдавський феодал, що притримувався пропольської орієнтації²². Автор опису пішов не зовсім звичайним шляхом. Він відмовився від явних перебільшень при висвітленні ходу подій, пов'язаних з одруженням гетьманича на Роксанді Лупу, намагаючись переконати читача у достовірності скарикатурованого ним образу Тимоша Хмельницького. Пасквілі, спрямовані проти представників поміркованого крила феодалів Речі Посполитої, не такі злі, а особи, що в цих творах зображуються, звинувачуються головним чином у некомпетентності, боягузтві тощо.

Поряд з пасквілями у польській публіцистиці широке розповсюдження дістали вірші й поеми, в яких оспівувалися діяння каральних військ, роздмухувалося значення їхніх перемог над повстанцями. Дуже характерними є панегірики королю Владиславу IV (1657)²³, катові українського народу Я. Вишневецькому («Смолоскип воїнської слави...» (1649) Яна Бялоблоцького)²⁴.

Відзначимо, що у польській публіцистиці середини XVII ст. часом висловлювалися тверезі думки при визначенні характеру й значення війни. Так, у друкованій брошурі «Шляхтич до шляхтича про козацьку війну» (1649) невідомий автор відзначав тяжкий гніт трудящих мас, особливо селянства, егоїзм та короткозорість феодалів Речі Посполитої тощо. Він несхвально писав про те, що шляхтичі «чиняють що хочуть з слабшими (станами), утискують козаків й лютеран», що шляхтич позбавлений співчуття до «бідного хлопка і ставиться до нього як до паршивої собаки»²⁵. У середині XVII ст. якийсь польський шляхтич скопіював блискучий трактат «Думка про русинський народ» (1610) Яна Шенсного-Гербурта, в якому був підданий критиці режим колоніального гніту Речі Посполитої щодо українського народу, спрямований на те, щоб «на Русі не було Русі» (під Руссю Гербурт мав на увазі Україну). Ці ідеї залишались актуальними і в середині XVII ст. Невідомий редактор долучив наприкінці трактату

оригінальну вставку, покладаючи винуватість за повстання в Україні й поразку військ Речі Посполитої на панівні кола останньої^{25-а}.

Врешті, варто згадати і про різні проекти та меморандуми, що сприймалися і як публіцистичні твори. Це стосується, зокрема, проекту воєнної реформи²⁶, меморандуму з питань дипломатичних зносин з Українською державою та іншими сусідніми країнами²⁷, «дискурсів» про деякі актуальні питання політичного життя²⁸. Особливо значний інтерес викликає твір, написаний у формі щоденника учасника Пилявецької битви, в якому гостро засуджувалися боягузливість шляхти, усобиці між регіментарями військ Речі Посполитої, а єдиним гідним головнокомандуючим називався Я. Вишневецький²⁹.

Хоч публіцистичні твори бідні на конкретні факти, але майже в кожному з них можна знайти хоча б декілька оригінальних деталей. Ось, наприклад, у поемі «Бесіди померлих поляків та чужоземців», написаній наприкінці XVII — на початку XVIII ст. є кілька цікавих згадок про події війни, насамперед повідомлення про те, що українські повстанці під Збаражем драгували обложеного там А. Фірлія жартівливою приказкою: «Діду Фірлію, продай нам олію!»³⁰. Дуже цінними є вимушені визнання публіцистів, що взагалі вороже ставилися до Національно-визвольної війни. Так, автор друкованої брошури «Фавор небесний» П. Рушель визнавав, що українські й білоруські селяни повставали скрізь, «де тільки є ця схиматична секта», тобто православна віра³¹.

Варто підкреслити, що через слабкість королівської влади й центрального апарату управління, а відповідно й цензури, польську публіцистику XVII ст. відзначає її відкритий характер — вільне висловлення авторського кредо, багатство думок та оцінок. Польські публіцисти інколи піддавали гострій критиці військово-командування, уряд, навіть короля, часто заперечуючи офіційні настанови, що безуспішно пропагувалися урядом. Головне ж значення творів польських публіцистів полягає у тому, що вони відобразили живу картину епохи, зафіксували уявлення про Національно-визвольну війну українського народу, що існували в свідомості суспільства Речі Посполитої, насамперед феодалів. Вони дозволяють краще визначити різні течії та угруповання в середовищі панівного класу, суть їхніх програм, плани розв'язання українського питання.

2. Мемуарні джерела

Дане поняття є зведеним і охоплює «всі різновиди розповідей окремих осіб про минуле, які спираються переважно на пам'ять оповідача і створених з метою фіксації й осмислення цього мину-

лого»³². Цей різновид наративних джерел може бути поділений на дві групи: щоденники й спогади, що відрізняються один від одного за методами створення, внутрішньою структурою й функцією твору. Зокрема щоденники — це синхронні записи автора про сучасні йому події, що відділяються від останніх порівняно незначною часовою дистанцією (день, тиждень, зрідка — місяць і більше).

Звертаючись до пам'яток середини XVII ст., бачимо, що діяріші, створені у повстанському таборі, не збереглися в чистому вигляді. Тому велику цінність має щоденник Павла Халебського, що відбиває тенденції повстанського табору. Павло Халебський (1627 — 1669) — відомий мандрівник і мемуарист, був сином антиохійського патріарха Макарія і супроводжував батька у тривалій подорожі по Молдавії, Україні та Росії. В Україні мемуарист побував двічі: на шляху до Москви (1654) і повертаючись на батьківщину (1656). Протягом усієї подорожі Павло Халебський робив записи в своєму щоденнику, причому майже щоденно. Автор не обмежувався роллю пасивного спостерігача, а використовував усі засоби для збагачення свого твору. Так, завершуючи розповідь про зустріч з Б. Хмельницьким, що відбулася в Богуславі 1—2 липня 1654 р., Павло зробив характерне зауваження: «Про Хміля й козаків... ми сказали детально, старанно й точно, після багатьох розпитувань та перевірок (почутого), які я зібрав тяжкою працею, переконавшись у правдивості свідчень. Скільки ночей я просиджував над записуванням, не турбуючися про відпочинок!»³³. Остаточне оформлення й перепис щоденника були зроблені автором вже на батьківщині, у Сирії, не раніше середини 1659 р.

На основі власних спостережень Павло Халебський детально описав низку міст і сіл Української держави доби Національно-визвольної війни, нотуючи дані про кількість їхнього населення, господарство, побут, релігію та культуру. Особливо вирізняється розповідь про зустріч автора з Б. Хмельницьким, у якій дається характеристика зовнішнього вигляду гетьмана, підкреслюється його простота й демократизм у спілкуванні з повстанцями. До речі, щоденник проливає світло на заплутане й перекручене питання про кольори прапора Б. Хмельницького. За словами Павла Халебського, прапор гетьмана мав чорно-жовтий колір. Мемуарист зафіксував також вигляд українського війська, висвітлив деякі аспекти діяльності українського уряду тощо. Переказуючи свідчення з усних джерел, автор попри всі наміри нерідко залишав їх без належної критичної перевірки. Багато помилок увійшло до тексту щоденника через неточний переклад, поспішність у записах, неувагу до цифрових підрахунків і хронології, тяжіння до перебільшень. Відчутною є тенденційність автора в

описі вірмен, внаслідок чого в його творі перебільшена ворожість частини повстанців до вірменської общини. Варто вказати на посилену увагу автора до становища православної церкви в Україні, через що він зобразив Національно-визвольну війну виключно як релігійну. Тут треба взяти до уваги соціальне походження Павла Халебського. Автор призначив свій твір для широкого кола читачів і тому намагався надати йому публіцистичного звучання, прагнучи вказати православному арабському населенню, яке зазнавало утисків з боку панівних кіл Османської імперії, на приклад українського народу, що повстав проти гнобителів.

Павло Халебський палко симпатизував повстанцям, їхній справі, усвідомлював велике історичне значення подій в Україні для православного населення Балкан та Близького Сходу і, природно, засуджував дії панівних кіл Речі Посполитої та польських воєначальників. Отже, щоденник відтворює оцінки подій війни, характерні для повстанського табору.

Всі інші щоденники, що висвітлюють історію Національно-визвольної війни, були створені представниками панівного класу Речі Посполитої*. Їх можна поділити на дві підгрупи: табірні та біографічні. В даному разі не беруться до уваги сеймові щоденники (діарії, діяріуші) та щоденники дипломатів Речі Посполитої, про які вже йшлося. Авторами більшості табірних щоденників були довірені особи короля або командуючих військами Речі Посполитої, яким доручалося складати журнали дій каральних сил і регулярно надсилати у вищі інстанції копії з них за певний проміжок часу. До даної підгрупи мемуарних джерел можна віднести і щоденники, що містили опис воєнних дій. Такі щоденники створювалися з особистої ініціативи шляхтичів і посилалися з табору для інформації родичів, знайомих та покровителів. Сюди ж можна віднести й щоденники, створені власне представниками вищого воєнного командування в особі Миколи Остророга³⁴ та, очевидно, Станіслава Лянцкоронського³⁵. Ці останні пам'ятки мають чимало спільного з «вістовими листами», є меншими за обсягом, ніж типові табірні щоденники. До того ж вони писалися не день у день, а після завершення битви, а в деяких інших випадках авторам доводилося відновити з пам'яті події місячної давнини.

Загальна кількість пам'яток, що віднесені нами до групи табірних щоденників, складає 23. Вони присвячені опису подій Корсунської (1 щоденник), Пилявецької (3), Збаразької (3), Зборівської (4), Берестецької (2), Білоцерківської (2) битв, а також боям під Красним та підготовці карального походу під Берестечко 1651 р. (4 щоденники)³⁶. Крім того, по одному щоденнику було

* Детальніше дане питання розглянуте нами у праці: Мицик Ю. А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури // На чолі козацької держави.— Рівне, 1994.— Вип. 1.— С. 110—170.

присвячено відступу карателів Вишневецького з Лівобічної України на Західну влітку 1648 р., взяттю литовськими військами Пинська (вересень 1648 р.) й Мозиря (лютий 1649 р.), нападу військ М. Остророга на повстанців Д. Нечая в Кацмазові, Шаргороді, Лучинці й Берлинцях (12—15 березня 1649 р.)³⁷. Усі ці пам'ятки були розглянуті нами в одній з робіт³⁸, і тому обмежимося лише стислою їх характеристикою.

Автори щоденників описували події на основі власних вражень, а також листів, реляцій, конфесат, свідчень місцевих жителів, чуток тощо. Найдостовірнішими є табірні щоденники, створені за розпорядженням короля або вищого воєнного командування. Пальма першості тут належить королівському секретареві Анджею М'ясківському, який створив чимало донесень і «Секретний та правдивий щоденник». Останній писався у ставці польських військ і приблизно раз на тиждень копії його окремих фрагментів надсилалися королю, Карлу Фердинанду і коронному канцлеру А. Лещинському. Через це дослідники часто сприймали анонімні фрагменти щоденника за самостійні джерела і так здійснювали їхню публікацію³⁹. Сам щоденник охоплює події, що відбувалися з 4 серпня до 29 вересня 1651 р. і подає надзвичайно точну картину просування коронних військ, детальні свідчення про бої з українською армією, мирні переговори під Білою Церквою. Цей щоденник призначався для інформування дуже обмеженого кола осіб (король, члени уряду Речі Посполитої) і тому його автор був гранично відвертим. Подібний характер мають два щоденники Зборівської битви, щоденник походу й Берестецької битви, що охоплював події з 12 квітня до 1 вересня 1651 р. Останні суперечили, а інколи й взагалі спростовували офіційні концепції Зборівської і Берестецької битв, що широко пропагувалися урядом Речі Посполитої⁴⁰. Дуже своєрідним є щоденник анонімного литовського шляхтича зі ставки Я. Радзивила, в якому описувалися події білоцерківського походу литовських військ з кінця серпня до 30 вересня 1651 р.⁴¹ Його автор висвітлював події у пролитовському дусі й навів важливі дані, що звичайно замовчувалися у польській історіографії того часу (про недисциплінованість коронних військ, неузгодженість між командуючими цими військами, про бездарність польного гетьмана коронного М. Калиновського і т. ін.).

Другу категорію даної групи мемуарних джерел представляють три біографічних щоденники, створені Казимиром Федором Обуховичем (початок XVII ст.—1656 р.), Станіславом Освенцімом (початок XVII ст.—після 1655 р.) та Альбрехтом Станіславом Радзивилом (1595—1656). Перший з них⁴² є дуже лаконічним та поверховим. Вигідно відрізняється від нього щоденник Освенціма, котрий служив секретарем Владислава IV і великого гетьмана

коронного Станіслава Конєцпольського. Протягом кількох років Освенцім створював свій щоденник, єдиний уцілілий список якого на жаль є дефектним і зберіг тільки опис подій 1643—1647, 1650—1651 рр., причому більша частина звісток за 1650 р. втрачена⁴³. Власне щоденником слід визнати тільки той фрагмент пам'ятки, в якому висвітлюються події 1650—1651 рр., та й то з певними застереженнями. Річ у тім, що автор долучав до рукопису копії отриманих ним листів та інших документів, причому іноді без застережень. Так, опис подій 7 і 10 липня 1651 р. було запозичено з листів А. М'ясківського до Карла Фердинанда від 10 та 11 липня того ж року. Опис першого етапу Берестецької битви ґрунтувався переважно на анонімному щоденнику, який охоплював події 27—30 червня 1651 р.⁴⁴ Отже, та частина щоденника, в якій висвітлювалися події 1650—1651 рр., багато в чому нагадує типові «сільва рерум» на зразок «пам'ятної книги» Я. Михаловського. Разом з тим тут є й авторські записи, але вони безпосередньо не стосуються найважливіших подій в Україні і власне Берестецької битви, бо Освенцім перебував у тих частинах, які король завернув з походу на Берестечко для придушення повстання Наперського під Краковом. Усі ці моменти є дуже важливими, оскільки знижують значення даного щоденника як джерела історії Національно-визвольної війни. Якщо ж говорити про погляди автора, то вони в цілому не відрізняються від офіційних. Це пояснюється, зокрема, й близькістю Освенціма до магнатів Конєцпольських, запеклих противників Української держави. Проте не можна не помітити здорового глузду Освенціма, його критичного ставлення до політики уряду Речі Посполитої і навіть короля, тим більше, що свій щоденник автор не призначав для широкого кола читачів. Так, він ставив на карб Яну Казимиру його легковажність і недосвідченість у військових справах, обурювався наказами короля і Стефана Чарнецького, що були підставою військам грабувати й спустошувати Волинь, коли «брали штурмом» навіть замки й містечка «і своїх же під претекстом, що вони руської віри, винищували вогнем і мечем»⁴⁵. Часом Освенцім критикував окремі риси суспільно-політичного устрою Речі Посполитої, крайні вияви її колоніальної політики, релігійні утиски православних тощо. Саме ці моменти сприяли реалістичному зображенню подій у творі Освенціма. Важливою позитивною рисою пам'ятки є те, що автор використав значне коло джерел, які не збереглися до нашого часу, що зумовило велику кількість оригінальних звісток у щоденнику. Особливо це відчутно при описі Берестецької битви, боїв під Красним, Мурахвою, Шаргородом та іншими містами Поділля на початку 1651 р., а також викладі історії українського посольства до Польщі на початку 1650 р.

А.-С. Радзивил — представник знаменитого магнатського роду, протягом понад 30 років (1623—1656) обіймав посаду великого канцлера литовського. Тривалий час (1630—1655) вів щоденник⁴⁶, записи в якому робив з деяким запізненням: на кілька тижнів, а часом і місяців. На сторінках щоденника Радзивил часто цитує повністю або у витягах цінні письмові джерела, серед яких бачимо практично всі конституції й щоденники сеймів 1648—1654 рр. Більшість його повідомлень ґрунтується на багатих особистих враженнях, усній інформації, отриманій від багатьох осіб, які обіймали важливі посади у Речі Посполитій. Отже, пам'ятка є найповнішим і найдостовірнішим нарративним джерелом про діяльність вищих органів державної влади Речі Посполитої, спрямовану на придушення Національно-визвольної війни. Особливо велику цінність мають ті звістки щоденника, які містять інформацію, недосягну для широкого кола феодалів Речі Посполитої. Остання розкриває залаштункові механізми варшавського двору, боротьбу між різними політичними угрупованнями і течіями північного класу Речі Посполитої. Крім того, в щоденнику досить повно відбилася історія міст Олики та Пинська, що були родовими маєтностями канцлера. Гірше вдавсє опис війни на інших територіях України й Білорусі, оскільки Радзивил через специфіку своєї посади, похилий вік та стан здоров'я не брав участі у жодній з битв. Його інформація тут була нерідко вторинною та поверховою. Занадто довірливо автор ставився до своїх інформаторів, доказом чого може бути фрагмент щоденника, де описувалася битва під Шульжинцями у червні 1649 р.

Слід підкреслити, що Радзивил був досить далекоглядним політичним діячем і розумів неможливість придушення Національно-визвольної війни виключно воєнними методами. Це наближає його до «поміrkованих» в особі Є. Оссолінського та А. Киселя, хоча Радзивил займав жорсткішу позицію щодо українських повстанців. Дуже важливим є той факт, що на сеймі 1649—50 р. Радзивил вказав феодалам на утиски своїх підданих як на основну причину Визвольної війни⁴⁷. Хоча автор щоденника був відвертим монархістом, це не завадило йому побачити невідповідність Яна Казимира ролі монарха. Радзивил виступає як ревний оборонець прав Великого князівства Литовського і гостро реагував на все відчутніші спроби Корони Польської повністю інкорпорувати Литву. Це пояснює піетет автора при описуванні дій литовських військ (на відміну від військ коронних), хоча й тут канцлер не втратив почуття міри. Так, коли його племінник, фактичний командуючий військами ВКЛ, Януш Радзивил розорив кілька міст України й Білорусі, то автор щоденника піддав його гострій критиці. Врахування згаданих особливостей світогляду А.-С. Радзивила дозволяє отримати точніше уявлення про ступінь достовірності його

щоденника — одного з найцінніших розповідних джерел з історії Національно-визвольної війни.

На відміну від щоденників, спогади є «цілісним, підкореним єдиному задуму твором, єдиний зв'язаний текст якого завжди писався пізніше того часу, про який пише автор»⁴⁸. Дана категорія джерел збереглася дуже нерівномірно. Досить сказати, що майже всі спогади про події Національно-визвольної війни були створені представниками панівного класу Речі Посполитої, тоді як подібні пам'ятки, писані в Українській державі, невідомі й нині.

Найбільшим твором даної підгрупи джерел є праця українського православного шляхтича Юхима (Йоахима) Єрлича (1598 — після 1673 р.), який служив Речі Посполитій. Твір Єрлича складний. Написаний у середині 60-х — на початку 70-х років XVII ст., він вже у першій частині, яка збереглася, являв собою історичну хроніку, побудовану на базі творів таких хроністів як Олександр Гваньїні, Мацей Стрийковський та ін. Тут висвітлювалася всесвітня історія, починаючи від найдавніших часів. У другій частині твору викладалася історія подій, сучасних Єрличу, причому головна увага приділялася Національно-визвольній війні⁴⁹. Оскільки ця частина була написана на основі насамперед спогадів автора, зафіксованих через 10—15 років після подій війни, ми вважаємо виправданим віднесення її до мемуарів.

Ставлення Єрлича до Національно-визвольної війни було вожим, його погляди переважно збігалися з офіційними, хоча й мали деякі особливості. Як православний, мемуарист не тільки не робив традиційних для польської історіографії того часу звинувачень «схизматичної» віри, але й намагався боронити її. Він схвалює діяльність А. Киселя і ліберальніший курс до православ'я, притаманний королю Владиславу IV. Оскільки мемуари призначалися для широкого кола читачів, серед яких мали бути й католики (а католиками були вже деякі потомки Єрлича), автор уникає критики релігійної політики уряду Речі Посполитої, замовчує факти переслідування православних, дані про тяжкі злочини карателів проти православної церкви, не піддає критиці й католицьку церкву. Зате простір своїм почуттям він дає, коли мовиться про дії протестантів Адама Фірлея та Юрія Немирича. Відверто неприхильно Єрлич писав про коронних гетьманів М. Потоцького та М. Калиновського, звинувачував їх у самовпевненості, злочинній недбалості, бездарності, через що, на думку мемуариста, були програні Жовтоводська, Қорсунська і Батозька битви. Неприхильно автор ставився й до короля Яна Казимира та королеви Марії Людовики. Всупереч офіційним поглядам, що возвеличували роль короля як полководця під Зборовом, Єрлич писав про боягузтво короля, який намагався втекти з обложеного україн-

сько-кримськими військами табору, коли тільки втручання деяких високопоставлених осіб дозволило запобігти цьому.

Описуючи минуле, Єрлич спирався переважно на свої спогади, але активно використовував свідчення очевидців та різні писемні джерела, що містили чимало оригінальних даних. Це підвищує цінність мемуарів Єрлича, особливо важливих при описі деяких селянських повстань на Волині, окремих моментів битв під Махнівкою (1648), Берестечком, Білою Церквою та Києвом (1651), діяльності сеймиків та волинської шляхти, дипломатичних місій Киселя. Унікальними є особисті свідчення про становище в Києві у 1648—1649 рр., а також висвітлення боротьби між деякими угрупованнями повстанського табору, виступів «черні», невдоволеної умовами Зборівського та Білоцерківського договорів, проти українського уряду. Твір Ю. Єрлича є не тільки найбільшим, але й найважливішим мемуарним джерелом з історії Національно-визвольної війни, із створених передставниками панівної класу Речі Посполитої. Мемуари С. Вежбовського, М. Ємьоловського, Б. Маскевича, Б. Радзивила та деяких інших авторів⁵⁰ є досить стислими й поверховими, містять невелику кількість оригінальних звісток, що уточнюють хід деяких подій війни. Певний виняток можна зробити хіба що для мемуарів Богуслава Маскевича (1625—1683), написаних між 1652—1677 рр., ймовірно у 60-х роках XVII ст. Тут досить повно, із зазначенням ряду оригінальних подробиць розповідалося про Корсунську битву, бої між повстанцями та карателями Вишневецького влітку 1648 р., взяття військами Радзивила Турова, Мозиря, Бобруйська та Речиці на початку 1649 р. та ін.⁵¹ Слід також згадати анонімні стислі мемуари, написані у 80-х роках XVII ст., де йшлося про становище козацтва напередодні війни⁵².

Серед спогадів, створених за межами Речі Посполитої, найчастіше використовувалося дослідниками «Донесення про походження та звичаї козаків» італійця Альберто Віміна (1603—1667). Їхній автор — посол Венеції до Польщі і України побував у Б. Хмельницького в Чигирині влітку 1650 р. і вів з ним переговори про укладення українсько-венеційського союзу проти Османської імперії⁵³. Свої мемуари Віміна написав невдовзі після повернення на батьківщину. До нашого часу вони дійшли у списку 1656 р. Тут міститься стислий, але надзвичайно інформативний опис державного устрою України, функціонування уряду й військового командування останньої. Усі ці дані ґрунтувалися на особистих спогадах автора, його щоденникових записах, свідченнях повстанців. Пізніше Віміна написав хроніку «Історія громадянської війни у Польщі», видану 1671 р. у Венеції⁵⁴. Її основу склали згадуване «Донесення...», а також латиномовні твори, видрукувані у Речі Посполитій. Тому оригінальних звісток в «Істо-

рії» небагато. Найбільшу цінність тут має опис селянського повстання на Волині наприкінці 1649 — на початку 1650 р.⁵⁵ Зазначимо, що механічне перенесення Віміною даних польсько-шляхетських авторів у свій твір надало останньому антиповстанської спрямованості, що різнить його від «Донесення». Варто відзначити також мемуари Ф. Далерака, секретаря короля Яна Собеського, який прожив у Речі Посполитій 13 років і в 1679—1681 рр. здійснив подорож по Західній Україні, де занотував деякі цікаві оповідання про Національно-визвольну війну, запорожців, тощо. На думку французького автора, головною причиною Визвольної війни був тяжкий економічний гніт: «Пани так погано поводитися з козаками, яким допикали також євреї, що нещасні не могли далі витримувати цей гніт»⁵⁶.

3. Літописи й хроніки

Перед тим як розглянути дану категорію наративних джерел, необхідно пояснити вживану термінологію. Під літописами звичайно мається на увазі «особливий вид розповіді, розподіленої по роках»⁵⁷. Його звичайно вживають, коли йдеться про пам'ятки історіографії України та й не лише її. Термін «хроніка» фактично збігається з терміном «літопис» і власне так і перекладається з грецької мови. Однак саме терміном «хроніка» визначають історичні твори, головним чином західноєвропейські, що на відміну від середньовічних анналів, звичайного переліку подій за хронологією, містили систематизований виклад подій⁵⁸. З часом, особливо з періоду пізнього середньовіччя, обидва терміни стають все менш адекватними історіографічним пам'яткам, і так вони визначаються більше за інерцією. Глибокі зрушення у соціально-економічному та політичному житті європейських країн, зародження і розвиток капіталістичних відносин, розклад феодалізму знайшли свій відбиток в ідеології та культурі, викликали загальну кризу традиційної середньовічної історіографії. Починається перехід від накопичення історичних знань до власне історичної науки. Перехідний період по-різному можна датувати в різних країнах Європи. В деяких країнах Заходу ці важливі зміни у розвитку історичної думки пов'язані насамперед з епохою Відродження. Якщо ж говорити про Україну, то вони припадають на пізніший період: XVI — початок XVIII ст. Характерно, що Національно-визвольна війна і викликаний нею ріст національної та державної свідомості українського народу сприяли посиленню прогресивних тенденцій у розвитку вітчизняної історіографії. Не випадково історичні твори, написані в цей час, мають у собі нові риси, що відрізняють їх не тільки від творів XVI, але й першої половини XVII ст. Таким

чином, терміни «літопис», «хроніка» в XVI — на початку XVIII ст. втрачають свою точність і навіть вживаються в Україні і Білорусі як синоніми для визначення однорідних історичних творів. Вживання узгоджених термінів у даній праці пояснюється головним чином наслідкуванням усталеної традиції. Літописами називаються тут українські, білоруські, російські, а також молдавські й татарські історичні твори XVII, а іноді й XVIII ст., а хроніками — пам'ятки історіографії Центральної та Західної Європи.

Серед усіх пам'яток даного комплексу найбільше, на нашу думку, значення мають українські літописи, які або були створені в повстанському таборі або ж відбили його ідеологію дещо пізніше. Це насамперед пам'ятки, створені в роки Національно-визвольної війни — Львівський та Хмельницький літописи. Автором першого з них, що охоплював події 1339—1649 рр., був український православний шляхтич, військовий канцелярист Михайло Гунашевський (початок XVII ст.—після 1672 р.)⁵⁹. Як нам вдалося встановити, саме М. Гунашевський був зятем генерального писаря, а потім гетьмана Івана Виговського⁶⁰. Гунашевський брав активну участь у війні, виконував важливі дипломатичні доручення українського уряду. Так, 1652 р. бачимо його у складі посольства до Росії, яке очолював Семен Савич, у серпні 1653 р. він вів переговори з російським послом І. Фоміним, 1657 р. Б. Хмельницький видав універсал, який стверджував купівлю Гунашевським, вже київським протопопом, будинку й землі у Києві, причому згадувалося і про «зичливість здавна к нам і всему Войску Запорозькому» літописця^{61–63}. Останній раз Гунашевський згадується у джерелах під 1672 р. як перемиський протопоп.

Твір Гунашевського можна віднести до місцевих літописів, хоча він почасти виходить за ці межі. Більшість звісток автор створив 1646 р., а потім дописав заключну частину пам'ятки, де висвітлювалися битви початкового етапу Національно-визвольної війни й дипломатичні акції уряду Української держави. Останній сюжет Гунашевський відтворив на підставі документів гетьманської канцелярії. Аналіз джерел Львівського літопису свідчить, що пам'ятка створена тоді, коли Гунашевський був військовим канцлером, тобто 1650 р. Твір вміщує низку оригінальних звісток, що стосуються поширення повстання в Україні влітку 1648 р., масової підтримки українським народом повстанських загонів. Щоправда, окремі звістки увійшли до літопису з неперевірених чуток. Так, згідно з пам'яткою, під час облоги Львова 1648 р. від пошесті помер командуючий кримськими військами Тугай-бей, насправді ж це був брат Тугай-бея, а сам перекопський мурза загинув пізніше під Берестечком.

Цінність Львівського літопису полягає насамперед в тому, що це є пам'ятка ідеології повстанців, яка до того ж вирізняється

високим літературним рівнем. Михайло Гунашевський був полум'яним патріотом України, щиро прагнув визволення батьківщини від іноземного панування, возвеличував національно-визвольні змагання українського народу. Будучи православним і до того ж особою духовного звання, він гостро засуджував католицизм та унію. Така позиція була характерною для українських повстанців на той час, про що свідчать українські народні думи та історичні пісні. У даному разі Гунашевський продовжив традиції і православних письменників-полемістів, з працями яких, принаймні «Пересторогою», був добре обізнаний. Львівський літопис містив у собі таке трактування подій, яке нерідко було діаметрально протилежним офіційній історіографії Речі Посполитої, з якою Гунашевський іноді відверто полемізує. Необхідно відзначити, що поглядам Гунашевського притаманні деякі риси, що свідчать про його належність до поміркованої течії у повстанському таборі, яка не виключала компромісних угод з урядом Речі Посполитої. Про це можуть свідчити прихильне ставлення автора до короля Владислава IV і, навпаки, негативний відгук про М. Кривоноса — керівника радикальної течії повстанського табору.

Хмільницький літопис⁶⁴, що охоплював події 1636—1650 рр., — типова пам'ятка місцевого літописання України. Його анонімний автор був мешканцем м. Хмільника, православним за віросповіданням, належав до міщанського стану. Спираючись на власний досвід й свідчення очевидців, він достовірно описав події, що відбулися в Хмільнику на початку війни, хоч і досить стисло. Автор справедливо пов'язував з Національно-визвольною військовою ліквідацію гніту Речі Посполитої в Україні, з сатисфакцією відзначав перемоги українського війська в кампанії 1649 р. Однак контрнаступ каральних військ, свавілля німецьких найманців на службі Речі Посполитої, шкоди, які чинили мирному населенню навіть союзники — кримсько-ногайські війська, охолодили його ентузіазм, породили певний песимізм в оцінці війни.

Слід вказати також на численні записи літописного характеру, що робилися різними особами на маргіналіях рукописних та друкованих книг⁶⁵. На сторінках хроніки Ц. Баронія (у польському перекладі П. Скарги, виданому 1607 р.) є пономовний автограф сподвижника Б. Хмельницького — паволоцького полковника Івана Миньківського: «Року 1650, дня 29 червня я купив ці книги Баронія поряд з іншими у отця Юшкевича за 30 злотих польських моїм малим синам. Іван К[уцевич] Миньківський, рукою власною»⁶⁶. Цікавою є також анонімна «проба пера» на евангелії-тетр 1614 р. видання, яка цитує заголовок статей Зборівського миру⁶⁷. Дарчий запис гадяцьких міщан, подружжя Кузьми й Соломоніди Гарбар, внесений 1 січня 1649 р. на сторінку евангелія 1530 р. видання, відбив ставлення її авторів до Національно-визвольної війни, ти-

пове́ для широких мас українського народу: «А сия книга надана ест в тот час, гды была война в земли нашей..., гды билис благочестивые во Христе воины козаки з ляхами за наступане благочестивое»⁶⁸. Ці та інші маргіналії дають важливий матеріал для вивчення ідеології повстанців, відношення до війни з боку представників різних прошарків населення України. Автори маргіналій також дуже часто фіксували й стихійні лиха, незвичні природні явища, неврожайні роки, пошесті тощо⁶⁹.

Серед пам'яток українського літописання, створених сучасниками Національно-визвольної війни, але вже після її завершення, вирізняється «Кройніка» (1672—1673) Феодосія Софоновича — головний твір української історіографії XVII ст. Ф. Софонович (початок XVII ст.—1677 р.) був ректором Києво-Могилянської колегії (1653—1655), з 1655 р. до самої смерті ігуменом київського Золотоверхого Михайлівського монастиря, одним з найвизначніших релігійних і культурних діячів України XVII ст. У своїй праці Софонович виклав історію України з найдавніших часів до 1673 р. Історію війни він висвітлив у третій частині свого твору — «Кройніці о землі Полско́й» (1673). Основними джерелами для цього були незбережений літопис, умовно названий нами Уманським, а також власні спогади й свідчення очевидців. Як наслідок, низка повідомлень твору про війну є оригінальною: про події в Уманському полку, в житті православної церкви України. Софонович підтримував боротьбу повстанців проти Речі Посполитої, засуджував католицизм та унію, таврував злочини, які чинили карателі в Україні. Його особливо хвилювало питання про становище православної церкви, тому помітне тяжіння автора зобразити Національно-визвольну війну насамперед як релігійну.

Певне значення як джерела з історії Національно-визвольної війни мають і переробки «Кройніки» Софоновича або її третьої частини і насамперед «Літописець» Дворецьких⁷⁰, створений тим самим автором, що написав вищезгадану «Пересторогу Україні». Незначна кількість оригінальних звісток з історії Національно-визвольної війни міститься в низці місцевих літописів другої половини XVII—XVIII ст.⁷¹, частина з яких (літописці Варлаама Ясинського та Йоасафа Кроковського, Чернігівський літопис та ін.) зазнала певного впливу «Кройніки» Ф. Софоновича.

Великий інтерес викликає літопис Самовидця, що протягом півтора ста років був у центрі уваги дослідників, які визначили коло оригінальних звісток пам'ятки і ступінь їхньої достовірності⁷². Відзначимо, що автор пам'ятки (очевидно Роман Ракушка-Романовський, який був генеральним підскарбієм за гетьманату І. Брюховецького) використовував не тільки свої спогади, як звичайно вважають, але й не збережені літописи, насамперед Уманський. Самовидець належав до представників поміркованої

течії повстанського табору і тому з недовірою і навіть ворожістю ставився до антифеодальних виступів. Слід відзначити, що пам'ятка створювалася в останній третині XVII ст., коли Україна, особливо Правобережна, перебувала у тяжкому стані, на значній її території було відновлено владу Речі Посполитої, а на іншій посилювався наступ на автономію. Вражений цим, автор літопису був схильний до песимістичної оцінки подій сьогодення і минувшини, в тому числі й Національно-визвольної війни. Він негативно ставився до українсько-кримського союзу, в зв'язку з чим навіть Б. Хмельницькому дав занадто лаконічну й дещо упереджену оцінку. Твір Самовидця був дуже популярним і вплинув на низку історичних творів, особливо на «Действия презельной и от начала поляков небывалой брани...» (1710) гадяцького полковника Григорія Граб'янки (60-ті роки XVII ст.— 1738 р.)⁷³. Зазначимо, що оригінальних звісток щодо війни у творі дуже мало, оскільки про неї автор писав, спираючись на літопис Самовидця, «Кройніку о землі Полской» Ф. Софоновича, а також на деякі інші відомі джерела. У свою чергу твір Граб'янки дуже вплинув на інший надзвичайно популярний твір в українській історіографії — «Короткий опис Малоросії» (1735). На його основі були створені історичні вірші Максима Плиски, поема Семена Дзівовича «Розмова Великоросії з Малоросією» (1761), анонімна поема «Героїчні вірші про славні воєнні дії військ запорозьких» (1784), історична п'єса «Милість Божия» (1728), поставлена в Києво-Могилянській колегії та ін.⁷⁴. Зазначимо, що «Короткий опис Малоросії» був покладений в основу низки українських літописів середини — другої половини XVIII ст., у яких тільки зрідка трапляються оригінальні звістки з історії Національно-визвольної війни⁷⁵.

Особливе місце в українській історіографії XVIII ст. належить історичному твору Самійла Величка (70-ті роки XVII ст.— близько 1728 р.), написаному 1720 р.⁷⁶. Величко використав широке коло писемних та усних джерел, в тому числі кілька небережених «козацьких літописців». На жаль, пам'ятка дійшла до нашого часу в ушкодженому вигляді, бракує аркушів, де висвітлювалися події Національно-визвольної війни (від Пилявецької до Батозької битви). Значна частина описаних Величком подій 1648 р. ґрунтується на відомій «Громадянській війні» С. Твардовського, про яку йдеться нижче. Проте у творі дуже велика кількість оригінальних звісток, заснованих на небережених джерелах, серед яких особливу зацікавленість викликає дискусійний діяріуш Самійла Зорки, канцеляриста Б. Хмельницького. Незалежно від того, чи існував Зорка насправді, можна не сумніватися у великій цінності свідчень Величка, особливо щодо біографій сподвижників Б. Хмельницького і самого гетьмана. Якщо говорити про історичні погляди автора, то вони мають деякі спільні риси з поглядами М. Гунашевського. С. Ве-

личку притаманні ширій патріотизм, демократизм, співчуття до простолюду. Взагалі погляди Величка не вписуються в трафаретну схему радянської історіографії, яка майже всіх літописців XVIII ст. підганяла під кліше «козацько-старшинських», трактуючи старшину дуже негативно. Як довів Ярослав Дзира, Величка слід вважати представником демократичної інтелігенції⁷⁷, він був своєрідним предтечею видатного українського просвітителя Григорія Сковороди. До того ж твір Величка значно виходить за межі традиційних літописів і є вже по суті історичним твором нового типу. Ось чому називати його літописцем можна ще в більшій мірі умовно, ніж усіх його попередників аж до «Історії Русів» (кінець XVIII ст.) Щодо інших українських літописів та історичних творів XVIII ст., насамперед «Зібрання історичного» (1770) Стефана Лукомського, «Короткого опису про козацький малоросійський народ та воєнних його справах» (1765), «Повість о том, что случилось на Украине с тех пор, как она Литвою завладена» та ін.⁷⁸, їхні дані з історії Національно-визвольної війни є нечисленними і не дуже важливими.

Таким чином, українське літописання, яке продовжувалося аж до XIX ст., репрезентує низку різноманітних пам'яток, у яких знайшла своє відображення Хмельниччина. Українські літописи містять у собі чимало оригінальних свідчень, важливих для наукової реконструкції минулого, є джерелом національної історіографії. Характерно, що творцями літописів, які висвітлювали історію Хмельниччини, були представники різних класів і прошарків українського народу — шляхтичі, козаки, духівництво, містяни. Деякі з них (М. Гуцашевський, В. Дворецький, Р. Ракушка-Романовський) брали активну участь у збройній боротьбі за визволення України від іноземного панування. Інші були сучасниками подій або ж використовували інформацію, отриману від повстанців. Як історіографи Національно-визвольної війни вони відображали тенденції повстанського табору і це обумовило їхню більшу об'єктивність порівняно з авторами з табору Речі Посполитої.

Кількість літописів, створених поза табором повстанців, за межами України, дуже невелика. З російських літописів, що розповідали про цю війну, можна назвати лише твори Тимофія Камєнєвича-Рвовського, українця за походженням, а також дяка Федора Грибєєдова, й кілька коротких анонімних літописців⁷⁹. У згаданих літописах містяться стислі й малооригінальні дані, причому наголошується на подіях 1654 р., в офіційному дусі укладення російсько-українського союзу трактується як інкорпорація України в Російську імперію. Якщо говорити про білоруське літописання, то тут лише в одному творі (Могилєвський літопис) є більш-менш розгорнута розповідь про Визвольну війну. Автором даної

частини пам'ятки, написаної у 1696—1701 рр., був лавник і купецький староста Могилева Трохим Сурта⁸⁰. Ставлення останнього до війни є суперечливим. Білорус за походженням, православний за віросповіданням Сурта, з одного боку, зазнав на собі національно-релігійного гніту Речі Посполитої і не міг не співчувати українським повстанцям, які прагнули цей гніт ліквідувати. З другого боку, як представник багатого містянства Сурта неприязно тлумачив антифеодальні тенденції війни. Ось чому в літописі він називає Національно-визвольну війну «шкідливим вітром», хоча позитивно відгукується про Б. Хмельницького, який звільнив «Україну від польського підданства»⁸¹.

Літописання Кримського ханства XVII ст. репрезентує єдина пам'ятка — «Історія хана Іслам-Гірея», яка охоплює події 1648—1649 рр. Її автором був придворний ханський історіограф хаджи Мехмед Сеная, котрий закінчив свою працю 1 серпня 1651 р.⁸² При написанні «Історії» Мехмед Сеная використовував документи й записи ханської канцелярії, три офіційних щоденники походів Іслам-Гірея III та султана-калги Крим-Гірея проти Речі Посполитої у 1648—1649 рр., свідоцтва самого хана та інших учасників цих походів. Незважаючи на лаконізм, літопис подає дуже важливі дані про маршрут пересування ординських військ, їхню участь у ряді битв, а також про ту шкоду, котру завдали татари українським землям. Твір Мехмеда Сеная був написаний в офіціозному дусі у точній відповідності з поглядами Іслам-Гірея на зовнішню політику Криму. Мехмед Сеная возвеличує Іслам-Гірея, Тугай-бея та інших командуючих військами Кримського ханства, перебільшує успіхи ординців у битвах, але при цьому майже однаково ставиться до обох суперників — Української держави та Речі Посполитої. При всій обмеженості розуміння суті Національно-визвольної війни погляд Мехмеда Сеная на її події є поглядом «третьої сторони», що дуже важливо для дослідника. Автора важко запідозрити у симпатіях до обох сторін, проте він також відзначає великий успіх повстанців у битвах під Збаражем та Зборовом, спростовуючи зайвий раз офіційний погляд на ці події уряду Речі Посполитої.

Серед молдавських літописців історію війни висвітлював у своєму творі Мирон Костин (1633—1691 рр.). Останній походив з поважного молдавського роду, дитячі та юнацькі роки провів у Речі Посполитій, зокрема вчився в єзуїтській колегії у Барі. Певний час він служив в армії Речі Посполитої і навіть брав участь у Берестецькій битві, діючи на боці карателів. Костин повернувся на батьківщину 1652 р. і згодом став одним з визначних державних діячів Молдавії, обіймаючи посади хотинського пиркалаба, великого логофета та ін. 1653 р. він перебував у складі військ Г. Стефана, що обложили у Сучаві українське військо

Т. Хмельницького⁸³. При висвітленні Визвольної війни в одному з своїх найголовніших творів («Літопис Молдавської землі») Костин солідаризувався з польською тогочасною історіографією. Не випадково, його відгуки про повстанців, зокрема про Тимоша Хмельницького, відверто ворожі. Значення твору Костина полягає насамперед у його оригінальних свідченнях, що стосуються історії молдавських походів повстанців⁸⁴. Цікавим є також запис літописного характеру, зроблений молдавським господарем Г. Стефаном 25 вересня 1656 р. на євангелії-тетр, поверненому господарем Хоморському монастиреві⁸⁵. Тут повідомляються деякі деталі про взяття військами Т. Хмельницького Сучави та Хоморського монастиря 1653 р. У творах вірменських літописців Хачатура Кафаєці та Аракела Даврижеці є дані про спустошення, чинимі ординцями в Україні, про антиуніатську боротьбу львівських вірмен в роки Національно-визвольної війни⁸⁶.

Польські хроніки середини — другої половини XVII ст. — найбільший комплекс наративних джерел з історії Національно-визвольної війни. Останній тут завжди приділялася особлива увага, причому деякі твори були спеціально їй присвячені. Інша справа, що висвітлення історії Визвольної війни подавалося з позицій панівного класу Речі Посполитої, відверто ворожих антифеодальній та національно-визвольній боротьбі українського народу. Частина хронік (Йоахима Пасторія, Альберта Віюка Кояловича та ін.⁸⁷) була створена вже в період Національно-визвольної війни, частина — у другій половині XVII ст., а деякі навіть ще пізніше.

Найпопулярнішою польською хронікою XVII ст., в якій висвітлюється історія Національно-визвольної війни, була «Громадянська війна» Самійла Твардовського. Ця римована хроніка друкувалася частинами ще в 50—60-х роках XVII ст., а перше повне видання побачило світ у Каліші 1681 р.⁸⁸. Основним джерелом для твору стали хроніки Й. Пасторія⁸⁹, щоденники й листи учасників подій, наприклад С. Кушевича, А. М'ясківського, свідчення очевидців. На їх основі Твардовський висвітлив насамперед битви між українськими й польськими військами, всіляко перебільшуючи успіхи останніх. Історичні погляди Твардовського в основному збігаються з офіційними, однак є й різниця. Автор «Громадянської війни» критично ставився до анархічних дій феодалів Речі Посполитої, безсилля королівської влади, корупції, що дозволило йому дещо глибше показати причини війни.

Не поступається твору Твардовського хроніка видатного польського поета та історика другої половини XVII ст. Веспазіяна Ковховського (1633—1700 рр.) У цьому фундаментальному творі охоплені історичні події Речі Посполитої 1648—1673 рр., причому перші три томи з чотирьох, присвячені пануванню Яна Казимира,

були видрукувані ще за життя автора⁹⁰. При створенні хроніки «Польські аннали від смерті Владислава IV» автор використав велику кількість джерел, в тому числі твори Й. Пасторія, П. П'ясецького, А. Кордецького, рукописні збірники документів Марцина Голинського, Павла Коноядського, А. Бискупського, документи коронної канцелярії, до яких він мав вільний доступ як офіційний королівський історіограф, свідчення очевидців і власні спогади. Зазначимо, що Коховський брав участь у Берестецькій битві та інших битвах проти повстанців, перебуваючи у складі полку Стефана Чарнецького і тому вмістив на сторінках свого твору велику кількість оригінальних даних. Щоправда, хроніст, наслідуючи свого улюбленого античного автора Тита Лівія, інколи приписував героям своєї розповіді такі слова, яких вони ніколи не говорили. Це стосується, наприклад, антитурецької промови Б. Хмельницького.

В. Коховський був прихильником сильної королівської влади, яку вважав можливим поєднати із збереженням шляхетських вольностей, хоча й не всіх. Зловживання вольностями хроніст гостро засуджував, небезпідставно вбачаючи в них причину анархії, ослаблення Речі Посполитої. Історію Хмельниччини хроніст висвітлював майже у повній відповідності з урядовими настановами, апологетизуючи не тільки Вишневецького, Чарнецького, Любомирського, але й таку одіозну постать серед карателів як Самуїл Лаш, про якого з відразою писали навіть деякі польські автори — сучасники Національно-визвольної війни. Тенденційність хроніста у ставленні до українських повстанців відчувається постійно і такі вислови як «чернь», «розгнуздане хлопство», «багатоголова гідра» тощо насичують кожен сторінку твору Коховського. Хоча автор часом знаходить добрі слова для Б. Хмельницького, І. Богуна та деяких інших керівників, однак не ці моменти визначають тональність хроніки. Концепція «Польських анналів», які є блискучим літературним твором, справила надзвичайно сильне враження на польську історіографію та літературу і стала навіть своєрідним еталоном для деяких істориків і письменників. Досить сказати, що хроніка В. Коховського лягла в основу антиукраїнського роману Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем», в якій автор не шкодував чорної фарби для зображення Національно-визвольної війни.

Менш відомою була «Польська історія» Яна Лаврентія Рудавського⁹¹, секретаря Владислава IV, який емігрував 1656 р. до Австрії. Визвольна війна, якій хроніст присвятив половину свого твору, описана автором переважно з офіційних позицій. Крім того, даються взнаки релігійні переконання Рудавського — фанатичного католика. Серед усіх інших польських хронік «Польська історія» вирізняється багатством джерельної бази і точністю їхнього

відтворення. Досить сказати, що описуючи події війни, хроніст процитував повністю тексти понад 70 документів, частина з яких відома тільки з хроніки Рудавського. Можна назвати також низку історичних та публіцистичних творів, різноманітних документальних джерел, які були використані хроністом. Це дозволяє високо оцінити «Польську історію» як важливе джерело, багате на оригінальну інформацію. Треба відзначити й деякі розходження історичної концепції Рудавського з офіційною. Це пов'язане насамперед з тим, що Рудавський належав до прихильників «австрійської партії» у Польщі, вбачав ідеал державного устрою в Австрійській імперії. Автор гостро висміяв сейми Речі Посполитої, анахронічний механізм їхньої дії, критикував анархічну, схильну до чвар магнатську верхівку Речі Посполитої й самовпевнену польську шляхту. За словами хроніста, ці «герої-троянци, які хотіли втримати на своїх плечах небо з зірками, замість цього задихалися від втечі і ледве перепочили у Варшаві, а хто — у Краківі за Віслою»⁹² (опис Пилявецької битви). Надзвичайно помилковою хроніст вважав політику уряду Речі Посполитої щодо козацтва, яке, на його думку, самим Богом призначено для боротьби проти агресії Османської імперії. При цьому він характеризує козацтво, основу якого складав «русинський простолюду позбавлений всього, який не знаходить ніде безпеки». Короткозорою Рудавський вважав і українську політику уряду Речі Посполитої, неохоче визнавав, що український народ підтримав Б. Хмельницького як «батька вітчизни, відновителя (православної) релігії та давніх вольностей». Хроніст чудово усвідомлює величезне значення Національно-визвольної війни українського народу, вважаючи, що вона стала «Божою карою» для Речі Посполитої, підкреслює триумф повсталого «Русі» (України.— Ю. М.), яка повертала «свої давні землі, відсовуючи кордони Польщі аж до Вісли»⁹³. Всупереч офіційним поглядам Рудавський відмовився зобразити Берестецьку битву як катастрофу для повстанців. Він бідкається, що повна перемога вислизнула з рук, оскільки повстанці втекли вночі з обложеного табору: «Думаю, що навіть і в подальших віках буде оплакувати Річ Посполита помилку цієї ночі, від якої залежала загибель нашої країни або перемога. В одну мить було втрачене через необачність те, що готували мужність і мудрість стількох мужів»⁹⁴. Завершуючи цей дуже стислий розгляд твору Яна Рудавського, слід відзначити, що він є загалом достовірніший порівняно з хроніками та В. Коховського.

За межами Речі Посполитої створювалася і латиномовна хроніка Самуїла Грондського (20-ті рр. XVII ст.— після 1672 р.)⁹⁵, освіченого польського шляхтича, відомого дипломата. Будучи аріянином за віросповіданням, Грондський опинився у таборі противників Яна Казимира, а 1657 р. взагалі перейшов на бік тран-

сильванського князя Д'єрдя II Ракоці, союзника Б. Хмельницького. Коли Д'єрдь зазнав поразки, хроніст емігрував до Трансильванії, де обійняв посаду секретаря князя. Історію Національно-визвольної війни у своїй хроніці «Історія козацько-польської війни» (1672) Грондський висвітлював в цілому з офіційних позицій, чому сприяло й широке використання ним як джерел польських друкованих хронік, листів карателів тощо. Однак автор дуже критично ставився до дій Яна Казимира й уряду Речі Посполитої, не приховував секретних заходів уряду та військового командування, інколи з симпатією змальовував керівників Української держави. Оригінальних звісток у творі Грондського не багато і тому він може бути віднесений до другорядних джерел з історії Хмельниччини.

Віршована хроніка виявлена нами у відділі рукописів Бібліотеки ПАН у Кракові⁹⁶. Вона створена невідомим автором, очевидно подільським шляхтичем українського походження, який прийняв католицизм і брав участь у придушенні Національно-визвольної війни, воюючи в частинах М. Калиновського та інших командуючих військами Речі Посполитої. Хроніка, очевидно, писалася у 70-х роках XVII ст., а її завершення можна датувати початком 80-х років XVII ст., приблизно 1681—1683 рр. Хоча твір охоплює події 1648—1681 рр., проте центральне місце у ньому належить історії Національно-визвольної війни. Слід зазначити, що рукопис зберігся в ушкодженому вигляді, бракує початку хроніки, а в деяких історичних екскурсах автор сягає раніших періодів історії України, наприклад, описуючи подвиги Петра Конашевича (Сагайдачного). Якщо стисло охарактеризувати погляди невідомого автора, то слід відзначити їхню подібність до поглядів згаданого вище В. Коховського. Віршована хроніка має велику кількість оригінальних даних з історії Визвольної війни, особливо ходу останньої на Поділлі. Тут чимало важливих звісток, які висвітлюють біографії та участь у Визвольній війні таких керівників подільських повстанців, як Остап Гоголь, Іван Сірко, а також Кияшко, Редька, Рибка, Хрін та ін. Чудово володіючи українською мовою, автор часом цитував деякі фрази й уривки україномовних текстів, наприклад, саме тут зафіксовано перший запис знаменитої думи про Корсунську перемогу і встановлено обставини її створення⁹⁷.

Останньою фундаментальною польською хронікою, в якій висвітлювалася історія Національно-визвольної війни, є латиномовний твір офіційного королівського історіографа, краківського (пізніше перемиського) каноніка Станіслава Темберського (1615—1679)⁹⁸. Ця хроніка охоплює 1647—1672 рр., а при її створенні Темберський послуговувався добре відомими на той час творами Й. Пасторія, С. Твардовського, а також «летючими листками», щоденниками й листами вояків Речі Посполитої, свідченнями

очевидців, наприклад сандомирського каштеляна Станіслава Витовського. Оригінальних даних з історії війни небагато і стосуються вони в основному Берестецької та Жванецької битв.

Всі інші польські хроніки мають набагато менше значення. Серед них вирізняються чотири твори, написаних в середині XVII ст. у різних католицьких монастирях Львова (домініканському, єзуїтському, кармелитському і францисканському)⁹⁹. Їхні автори належали до католицького духовництва, що і позначилося певною мірою на виборі сюжетів оповіді. В цілому, для цих творів характерне відверто вороже ставлення до повстанців. Згадані хроніки мають певну цінність як джерело з історії першої облоги Львова українським військом 1648 р. Близькою до цих пам'яток є хроніка «Замітки про життя львівських архиєпископів» Яна Юзефовича (Йоанна Йосифовича), що жив у 1668—1728 рр. Цей автор походив з багатого вірменського купецтва, свій твір писав, уже будучи каноніком львівської римо-католицької капитули. У «Замітках...», що охоплюють 1614—1700 рр., велика увага приділяється висвітленню історії Львова часів Національно-визвольної війни, але цінність авторських свідчень знижується через релігійний фанатизм Юзефовича, його нетерпимість до інаквовірних¹⁰⁰. Окреме місце займає рукописна спадщина краківського райці Марцина Голинського (початок XVII ст.— після 1672 р.), на яку часто посилалися дослідники, називаючи цей твір хронікою. Насправді ж це — збірники, що містять у собі історичні компіляції, які не мають відношення до Хмельниччини, або ж типова «пам'ятна книга», де справді є копії документів з проблеми, яка нас цікавить¹⁰¹. Нарешті, слід згадати досить велику кількість (понад 20) малих історичних творів («хронічок»), у яких відбилися насамперед події місцевої історії, пов'язані з Національно-визвольною війною¹⁰². Серед них вирізняються записи згадуваного вище секретаря Яна Казимира Єроніма Піночі, який подав важливі дані до біографії Б. Хмельницького, про запорозьке козацтво, визначив причини війни та ін.¹⁰³. Відзначимо також літописні замітки шляхтича Криштофа Камінського, учасника Батозької битви і датського походу Стефана Чарнецького (1657). Його стислі записи подають деякі цікаві деталі. Так, згадуючи про Жовтоводську битву і тяжке поранення там Стефана Потоцького, автор зазначив: «над Дніпром його козаки поховали». Описуючи Батозьку битву, зазначає, що «тут Погорський Миколай, вуй мій загинув»¹⁰⁴. Варто звернути увагу і на різні редакції та переробки історичних творів. Так, аналізуючи невідомий список виданої 1840 р. переробки хроніки В. Коховського, можна побачити у ньому деякі оригінальні або принаймні не позбавлені історіографічного інтересу доповнення. Так, характеризуючи Б. Хмельницького, невідомий упорядник додав: «Родовитий козак Хмель-

ницький, людина вчена і добрий солдат, котрого король Владислав використовував у різних експедиціях, а особливо проти турків». Далі, завершивши опис Зборівської битви, невідомий упорядник сказав про місію Карач-бея, який сповістив обложених у Збаражі польських вояків про мир. З наказу Карач-бея його сурмач-перекладач звернувся до обложених, але не польською, а українською мовою, яку кримці краще знали. Цей фрагмент варто процитувати в оригіналі, щоб відчутти звучання української мови часів Визвольної війни: «Dayte myni Lachy musztuluk u prypustit do sebe! Weselu pesu wam howynu, że już korol z hanem pobratymstwo prysiahl, a chłopy u kozaki jak były waszy poddany, tak i teper budut, okrom tych, kotorych do komputu bere junakow 40 000»¹⁰⁵.

До вищезгаданих пам'яток польської історіографії прилягають хроніки та історично-літературні твори єврейських авторів середини — другої половини XVII ст., насамперед хроніка Меера з Щебрешина «Лихі часи», видана у Кракові 1650 р. та хроніка Натана-Ноте Гановера «Глибоке болото», видана у Венеції 1653 р.¹⁰⁶. Обидва твори дуже подібні, очевидно, мають у своїй основі якесь спільне джерело, що не збереглося. Тут висвітлюється історія Національно-визвольної війни, причому головна увага приділяється подіям 1648 р. (взяття повстанцями Бару, Немирова, Полонного, Тульчина та деяких інших міст Правобережної і Західної України), а також долі єврейських общин. Автори описують тяжкий стан єврейських общин, до яких вороже ставилися повстанці, перелічують великі втрати єврейського населення в Україні. Хроністи, так само, як і представники польсько-шляхетської історіографії XVII ст., з неприхованою ворожістю ставилися до Національно-визвольної війни, схильні до апологетизації князя Я. Вишневецького. Відбиваючи насамперед інтереси єврейської верхівки (орендарі, багаті купці й лихварі), автори замовчують участь частини єврейського населення на боці українських повстанців¹⁰⁷. Характерно, що обидва автори проігнорували навіть цілком доступні джерела (друковані хроніки, газети, «летючі листки» тощо) і побудували свою розповідь на основі переважно чуток, внаслідок чого явно перебільшеними видаються їхні дані щодо кількості втрат єврейських общин в Україні. Але не можна не вказати і на дуже важливе свідчення Гановера, що в російських та польських перекладах умисно пропускалося: «православне населення було обернене (напередодні Національно-визвольної війни — Ю. М.) у кріпаків і слуг поляків і навіть євреїв»¹⁰⁸. Можна назвати ще кілька історично-літературних творів таких єврейських авторів як Сабатай бен Маеер Гаконен (1621—1665) («Послання». Амстердам, 1651 р.), Габріель бен Єгошия («Ворота покаяння». — Амстердам, 1651 р.), анонімних («Гниле болото»)

та ін.¹⁰⁹. Але вони є лаконічнішими й менш цінними, ніж два попередніх твори.

Серед історіографічних пам'яток інших країн вирізняється фундаментальна німецька хроніка «Театр Європи» Й. Г. Шледера¹¹⁰, а також твір італійського історика М. Бізачіоні¹¹¹. На відміну від згаданих двох пам'яток французькі історіографічні твори не мають великої цінності. До них можна віднести насамперед твір Лінажа де Восьєна «Справжні причини повстання козаків проти Польщі» (Париж, 1674 р.)¹¹². Щодо історичного твору великого французького драматурга XVII ст. Жана Расіна, то в його фрагментах, у яких висвітлюється історія Визвольної війни, відчувається велика залежність від хроніки В. Сірі¹¹³. Широковідома хроніка П'єра Шевальє, що її часто вважають цінним джерелом, насправді є компіляцією з творів Г. Л. де Боплана та Й. Пасторія¹¹⁴. Тільки вступ до хроніки, в якому йдеться про перебування Б. Хмельницького у Франції до 1648 р., характеристика гетьмана як «другого Кромвелля» та окремі дрібні звістки, засновані на власних спогадах Шевальє, є оригінальними. Варто згадати й історично-географічний твір А. Жовена «Подорож по Європі» (Париж, 1672 р.) та п'ятий розділ книги Отевіля «Історичний опис Польщі» (1697), автором якого був французький офіцер і дипломат Гаспар де Тандр (1618—1697). Автор першого твору присвятив невеликий розділ описові України й історії Національно-визвольної війни¹¹⁵. Гаспар де Тандр писав тільки про Національно-визвольну війну і додав свої спогади про перебування в Україні 1674 р. У творі останнього повертає до себе увагу аналіз причин війни. Викликає зацікавлення альбом подорожі по Україні у 1781—1784 рр. відомого французького художника Жана-Анрі Мюнца (1727—1798 рр.). Він створив великий альбом з близько 300 малюнків, до яких долучив стислий коментар. Тут є унікальні малюнки, що певною мірою зачіпають історію Національно-визвольної війни. Є й записи легенд та переказів, деякі з них стосуються подій війни. В інших, відомих на сьогодні хроніках та історично-літературних творах країн Центральної і Західної Європи, можна виявити окремі оригінальні звістки стосовно історії Національно-визвольної війни.

ПІСЛЯМОВА

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. мала велике історичне значення, що усвідомлювалося вже її сучасниками. Не випадково історія війни відбилася у численних джерелах, публікація яких має глибоку і міцну традицію. Великий внесок у благородну справу збагачення джерельної бази зробили передусім українські вчені, особливо у дорадянський період, а також російські, польські, німецькі, італійські, румунські, угорські та ін. Незважаючи на певні недоліки археографічних публікацій, що в основному зумовлювалися тогочасним станом розвитку історичної науки, вони створюють достатній, хоч і неповний фундамент для проведення глибоких досліджень проблем історії Національно-визвольної війни. Подальший розвиток історіографії останньої неможливий без розширення джерельної бази, без запровадження до наукового вжитку матеріалів вітчизняних та зарубіжних архівосховищ, особливо московських, варшавських, краківських. Тільки пошуки, проведені нами, дозволили встановити, що загальна кількість джерел перевищує 5000, причому опубліковані становлять трохи менше половини. Нами визначений загальний характер і структура джерельної бази історії Національно-визвольної війни, нерівномірність та диспропорції у складі джерельної бази за видом, хронологічним, територіальним і тематичним аспектами, а також за походженням.

Весь масив писемних джерел можна поділити на два види — документальні й наративні, що значно різняться між собою за своїми кількісними характеристиками й інформативними можливостями. Провідне місце у даній системі належить документальним джерелам, які можна поділити на чотири основних комплекси: розпоряджувальна урядова документація з питань внутрішньополітичного характеру; дипломатична документація; діловодча документація, матеріали станово-представницьких органів. Наративні джерела значно поступаються документальним у кількісному відношенні, нерідко повнотою й достовірністю, але саме вони найчастіше були у центрі уваги дослідників.

Проведене дослідження джерельної бази історії Національно-визвольної війни дозволяє зробити висновок про те, що джерела, створені в повстанському таборі або ж які відбили його тенденції, збереглися особливо погано. Причинами цього були, зокрема, свідоме нищення карателями документації повстанців, втрата української державності, внаслідок чого архівні багатства України нищилися, гинули, не використовувалися належним чином. Це призвело до того, що історія війни писалася переважно на основі джерел, автори яких вороже ставилися до національно-визвольних

змагань та антифеодальної боротьби українського народу, а це негативно впливало на достовірність їхніх повідомлень.

Виявлені значні диспропорції в тематиці джерел, їхньому територіальному охопленні. Здебільшого пам'ятки вміщують дані, що стосуються питань воєнно-політичної та дипломатичної історії, хоча й тут чимало прогалин. Інші сюжети відбилися в джерелах ще гірше: історія відродження Української держави, повстанського табору, особливо його радикальних течій. Погано відбилися в джерелах події, що відбулися в Наддніпрянщині, Лівобережній та Сіверській Україні, надзвичайно скупою є інформація, що стосується біографій сподвижників Богдана Хмельницького. Можна назвати деякі джерела, відомі лише із згадок про них, знахідки котрих дозволили б внести уже важливі корективи у висвітлення історії Національно-визвольної війни. Це, наприклад, «Реєстр Війська Запорозького» 1651 р., статут Війська Запорозького 1648 р. («артикули про устрій»), «зазивні універсали» Б. Хмельницького та ін. Але навіть і те, що вдалося виявити в архівах, може скласти основу для фундаментальних публікацій з історії Національно-визвольної війни. На часі фронтальне обстеження всіх архівосховищ з метою виявлення та публікації джерел, насамперед тих, що походять з табору повстанців. Актуальною є проблема створення «Українського Дипломатарію XVI—XVIII ст.», куди б увійшли документи, творцями яких були гетьмани України та Війська Запорозького, полковники, сотники, генеральна старшина в цілому. Давно назрілими є дослідження діяльності українського уряду в роки Національно-визвольної війни, судово-адміністративних установ місцевої влади України, функціонування генеральної, полкових та сотенних канцелярій тощо, військового мистецтва України доби Національно-визвольної війни, багатогранних дипломатичних зв'язків з різними країнами Європи та Азії. Маловивченим залишається питання про ідеологічну боротьбу часів Національно-визвольної війни, вплив останньої на ментальність українців, розвиток їхньої національної свідомості. Досі немає комплексних досліджень, в яких була б проаналізована дореволюційна та зарубіжна історіографія, немає й фундаментального бібліографічного показника літератури, присвяченої Національно-визвольній війні. Реалізація цих складних завдань потребує часу і великих зусиль істориків, але значення даної праці важко переоцінити, оскільки вона дасть вичерпне уявлення про Національно-визвольну війну середини XVII ст.— епохальне явище в історії України, дозволить розв'язати низку кардинальних проблем вітчизняної та зарубіжної історії.

ДОДАТКИ:

ПЕРЕЛІК ДжЕРЕЛ

З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ, ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ

1. Два записи літописного характеру середини — другої половини XVII ст. (*Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века.*— Днепропетровск: ДГУ, 1978.— С. 85—86).

2. Уривки з трьох літописців, створених В. Ясинським та Й. Кроковським (*Мыцык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII — начала XVIII в. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения.*— Днепропетровск: ДГУ, 1978.— С. 34—41).

3. Німецький «летючий листок», присвячений Зборівській битві 1649 р., в основу якого покладено лист А. М'ясківського до королеви Карла Фердинанда (*Мыцык Ю. А. Малоизвестный немецкий источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Исследования по истории русско-германских отношений.*— Днепропетровск: ДГУ, 1978.— С. 155—164).

4. Уривок з «Кройніки» Феодосія Софоновича. (*Мицик Ю. А. «Кройніка о землі Полской» Ф. Софоновича про Визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. і воз'єднання України з Росією // УІЖ.*— 1979.— № 6.— С. 116—123).

5. Універсал Б. Хмельницького від 20 (30) липня 1648 р., забороняючий повстанцям чинити шкоди у маєтностях князя Домініка Острозького-Заславського на Волині (*Мыцык Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины.*— Днепропетровск: ДГУ, 1980.— С. 175—185).

6. Німецький «летючий листок» з описом подій 1648—1649 рр. (*Мыцык Ю. А. Немецкая печатная реляция 1649 г. об Освободительной войне украинского народа 1648—1649 гг. // Вопросы германской истории. Историографические проблемы германской истории в новое и новейшее время.*— Днепропетровск: ДГУ, 1980.— С. 135—153).

7. Рукописний «летючий листок» про події 1651 р., Берестецьку та Ріпенську битви 1651 р. (*Мыцык Ю. А. Немецкие «летучие листки» об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // Вопросы германской истории. Классовая борьба и социальные движения нового и новейшего времени.*— Днепропетровск: ДГУ, 1981.— С. 144—156).

8. Три листи Б. Хмельницького (*Мицьок Ю. А.* Три неизвестных письма Богдана Хмельницького Адаму Киселю 1649 г.// Советские архивы.— 1982.— № 4.— С. 45—47).
9. Листи Б. Хмельницького до короля Владислава IV від 26 травня 1648 р. (*Мицьок Ю. А.* История Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов в освещении немецкой хроники «Театр Европы»// Вопросы германской истории. Русско-германские отношения нового и новейшего времени.— Днепропетровск: ДГУ, 1982.— С. 145—158).
10. Уривок з віршованої хроніки. (*Мицьок Ю. А.* «Під городом Корсунем...»// Жовтень.— 1983.— № 7.— С. 100—102).
- 11—27. Документи Б. Хмельницького (*Мицьок Ю. А.* Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепропетровск: ДГУ, 1983.— С. 64—74).
28. Уривок з польського анонімного літописця 70-х рр. XVII ст. (*Мицьок Ю. А.* Краткие польские летописцы середины — второй половины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории.— Днепропетровск: ДГУ, 1983.— С. 27—35).
29. Лист Т. Хмельницького до молдавського господаря В. Лупу від 19(9) травня 1653 р. (*Мицьок Ю. А.* Невідомий лист Тимофія Хмельницького.// УІЖ.— 1984.— № 1.— С. 128—131).
- 30—36. Промова М. Кривоноса, універсал П. Шумейка, два листи Д. Нечая, листи П. Яненка та А. Кульки, С. Подобайла, перемиського архидіакона за 1648—1651 рр. (*Ковальський Н. П., Мицьок Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.— Днепропетровск: ДГУ, 1984.— С. 74—79).
- 37—44. Зразок глейта полковника Війська Запорозького на проїзд українських купців до Росії 1650 р., два листи Б. Хмельницького 1650 р., уривок з компуту коронного війська 1650 р., конфесата Яхима з Остра від 9 липня 1651 р., уривок з заповіту княгині О. Оболенської 1649 р., уривок з листа чорнобильського протопопа від 6 лютого 1654 р., Мостиська хроніка (Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР»,— Днепропетровск: ДГУ, 1984).
45. «Літописець» Дворецьких (*Мицьок Ю. А.* «Літописець» Дворецьких — памятник украинского летописания XVII в.// Летописи и хроники. 1984.— М.: Наука, 1984.— С. 219—234).
46. «Летючий листок» з описом Зборівської битви 1649 р. (*Мицьок Ю. А.* О двух немецких «летучих листках» XVII в.// Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование.— Днепропетровск: ДГУ, 1984.— С. 136—145).
47. Уривок з хроніки «Театр Європи» з описом Берестецької

битви (Мицик Ю., Сवेशніков І. У світлі німецької хроніки // Жовтень, 1985.— № 7.— С. 83—91).

48—49. Лист О. Конецпольського з повідомленням про Жовтоводську і Корсунську битви та уривок з хроніки Я. Рудацького (Мицик Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск: ДГУ, 1985.— С. 81—82).

50—57. Лист Б. Хмельницького до Д'єрдя II Ракоці (серпень 1653 р.), дві конфесати повстанців 1648 і 1653 рр., листи хотинського пиркалаба Йонашко до Б. Хмельницького від 19 травня 1651 р., чотири листи польських шляхтичів, в тому числі й А. М'ясківського про події 1648 р. (Мицик Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск: ДГУ, 1986.— С. 74—79).

58. Мицик Ю. А. Невідомий лист Яна Соколовського — сподвижника Б. Хмельницького // УІЖ.— 1987.— № 5.— С. 118—121.

59. Мицик Ю. А. Невідомий лист Богдана Хмельницького періоду Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. // УІЖ.— 1987.— № 4.— С. 62—63.

60—76. Документи за 1648—1657 рр., в тому числі заповіт І. Волевача 1650 р., звіт українських дипломатів — послів до Криму М. Богаченка, Л. Пухальського і Залепкаря 1654 р.; данна грамота С. Мужилівського 1654 р., два листи Виговського, лист П. Тетері, універсал й привілеї Я. Воронченка і Р. Василевича 1651—1657 рр., чотири конфесати полонених козаків 1648—1655 рр., лист Іслам Гірея III 1648 р., чотири листи польських шляхтичів про Корсунську битву та бої на Сіверщині. (Мицик Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск: ДГУ, 1988.— С. 54—71).

77. Дисертація про запорожців кінця XVII ст. (Мицик Ю. А., Кулинський М. О. Йоган-Йоахім Мюллер і його твір // Всесвіт.— 1988.— № 6.— С. 131—137); вони ж і Оліщук Р. Перша дисертація // Козацтво.— 1993.— № 1.

78. Мицик Ю. А. Нововиявлений лист Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького // Архіви України.— 1989.— № 5.— С. 71—74.

79. Мицик Ю. А. Перший український історико-політичний трактат // УІЖ.— 1991.— № 5.— С. 129—138.

80—83. Чотири польських листи 1648 р. про бої на Поділлі і наступ українського війська на Кам'янець-Подільський. (Мицик Ю. А., Степанков В. С., Стороженко І. С. Сполохи козацької звитяги.— Дніпропетровськ: «Січ», 1991.— С. 201—204).

84. Німецький «летючий листок» про Берестецьку битву

1651 р. (Мицик Ю. А., Підгорна Н. М. Біля джерел німецької історіографії козацтва.// Зарубежная історіографія історії запорожского козацтва.— Запорозьке, 1992.— С. 21—30).

85. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх.— К.: Наук. думка, 1992.

86. Німецький «летючий листок» про Берестецьку битву 1651 р. (Мицик Ю. А., Підгорна Н. М., Пройслер Б. Німецький «летючий листок» про Берестецьку битву // Берестецька битва в історії України. Тези III республіканської науково-технічної конференції. Рівне, 1992.— С. 63—66).

87—88. Два коротких літописця XVIII ст. (Мицик Ю. А. Два коротких українських літописця XVII ст. // Питання історії України. Історико-культурні аспекти.— Дніпропетровськ, ДДУ, 1993.— С. 38—48).

89. Польський публіцистичний трактат 1672 р. (Мицик Ю. А. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. 1993.— № 4.— С. 2—11).

90. Другий Замостський літописець середини XVII ст. (Мицик Ю. Легенда про Хмеля // Газ. «Гомін» / Варшава.— 1994.— № 7).

91—112. 22 документи й уривки з хронік. (Мицик Ю. А. З джерел до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького.— Дніпропетровськ, 1994.— С. 6—34).

113. Мицик Ю. А. Документ до історії Вигуровщини // Київська старовина.— 1994.— № 5.— С. 71—73.

114. Уривки з мемуарів Ф.-П. Далерака (Божо) (Мицик Ю. А. Французький мемуарист Ф.-П. Далерак про Україну XVII ст. // Хроніка-2000.— К., 1995.— Вип. 2—3.— С. 92—103).

115—117. Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького.— К., 1995.— С. 265—272.

118. Листи з Чорнобиля від 4 або 7 серпня 1648 р. (Мицик Ю. До історії старого Чорнобиля. // Сіверянський літопис.— 1995.— № 4.— С. 38).

119—122. Чотири листи про події на Поділлі 1648 р. (Мицик Ю. З недрукованих кам'янецьких новин XVII ст. // Поділля і Волинь у контексті українського національного Відродження.— Хмельницький, 1995.— С. 307—309).

123—136. 15 конфесат полонених повстанців і їхніх союзників 1648—1657 рр. // Київська старовина.— 1995.— № 4.— С. 15—35.

137. Звіт Мисловського, посла Я. Радзивила до Б. Хмельницького у 1651 р. (Мицик Ю. Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур'єр Кривбасу.— 1996.— № 49—50.— С. 27—31).

138—140. Три листи 1649—1651 рр. про хід повстання на Ста-

родубщині (Мицик Ю. Десять документів до історії Стародубщини і Стародубського полку XVII—XVIII ст. // Сіверянський літопис.— 1996.— № 1.— С. 105—106).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГАД — Архів головних актів давніх у Варшаві.
АЗ — Архів Замойських (фонд АГАД)
Акты ЗР — «Акты, относящиеся к истории Западной России»
Акты ЮЗР — «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России»
АКВ — Архів коронний у Варшаві (фонд АГАД)
АЛРГ — «Акты Литовско-Русского государства»
АМГ — «Акты Московского государства»
АР — Архів Радзивилів (фонд АГАД)
АС — Архів Сангушків (фонд ВДА у Кракові)
АЮЗР — «Архив Юго-Западной России»
АУ — «Архіви України»
БАН — Бібліотека Академії наук у Петербурзі
БВУ — Бібліотека Вроцлавського університету
БН — Бібліотека Національна у Варшаві
БПАН — Бібліотека Польської Академії наук у Кракові
БУВ — Бібліотека Варшавського університету
БЯ — Бібліотека Ягелонська (Ягелонського університету в Кракові)
ВДА — Воеводський державний архів
ВИ — «Вопросы истории»
ВУАН — Всеукраїнська Академія наук
ВУР — «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В трех томах». М.: Изд-во АН СССР, 1953—1954
Д — «Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.» (К.: Наук. думка, 1965)
ДБЛ — Державна бібліотека ім. Леніна у Москві
ДБХ — «Документи Богдана Хмельницького, 1648—1657 рр.». К.: Вид-во АН УРСР, 1961
ВК — Відділ книгознавства
ВМ — Відділ мікрофільмів
ВР — Відділ рукописів
ВС — Відділ стародруків
ЗП — Зібрання Піночі (фонд ВДА у Кракові)
ЗР — Зібрання Русецьких (фонд ВДА у Кракові)
ДІМ — Державний історичний музей у Москві
ДОІМ — Дніпропетровський обласний історичний музей
ДПБ — Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедрина у Санкт-Петербурзі
ЗНТШ — «Записки наукового товариства ім. Шевченка»
Збірник ІФВ — «Збірник історично-філологічного відділу ВУАН»
ЗІФВ — «Записки історично-філологічного відділу ВУАН»
ИА — «Исторический архив»
ИЗ — «Исторические записки»
ИТНЛ — Історичне товариство ім. Нестора-літописця у Києві
ІПБ — Імператорська публічна бібліотека у Петербурзі
КС — «Киевская старина»
ЛБАН — Бібліотека ім. В. Стефаніка АН України у Львові
МАКІС — Московський архів колегії іноземних справ
МАМІС — Московський архів міністерства іноземних справ
МАМЮ — Московський архів міністерства юстиції

НІВ	— «Науково-інформаційний бюлетень»
ПВІ РАН	— Петербурзьке відділення інституту історії РАН
ПИ	— «Проблемы источниковедения»
ПКК	— Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов»
ПСРЛ	— «Полное собрание русских летописей»
ПУ	— «Пам'ятники України» ("Пам'ятники України")
РЕІУ	— «Радянська енциклопедія історії України»
РИБ	— «Русская историческая библиотека»
РИО	— «Русское историческое общество»
СГГидД	— «Собрание государственных грамот и договоров»
УІЖ	— «Український історичний журнал»
ЦНБ	— Центральна наукова бібліотека ім. Вернадського НАН України у Києві
ЦНБ, ІР	— Інститут рукопису центральної наукової бібліотеки ім. Вернадського НАН України
РДАДА	— Російський державний архів давніх актів (Москва)
ЦДІАК	— Центральний державний історичний архів України у Києві
ЦДІАЛ	— Центральний державний історичний архів України у Львові
Ч	— Бібліотека Чорторийських у Кракові
ЧІМ	— Чернігівський історичний музей
ЧОИДР	— Чтения общества истории и древностей российских
AGZ	— «Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczy Polskiej z archiwum t.zw. bernardynskiego we Lwowie»
DPR	— «Documenta pontificorum Romanorum Historiam Ucrainae illustranti»
HUS	— «Harvard Ukrainian Studies»
КН	— «Kwartalnik historyczny»
М	— «Jakuba Michalowskiego księga pamiętnicza» (Kraków, 1864)
РН	— «Przegląd historyczny»
РНW	— «Przegląd historyczno-wojskowy»
SW	— «Slavia Wratislaensis»
VL	— «Volumina Legum»

ПРИМІТКИ

ДО ПЕРЕДМОВИ

¹ Мицик Ю. А. Полин-корінь. Скільки дія українсько-російський договір 1654 року? // Старожитності.— 1991.— № 1.— С. 10—11.

² Див.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк).— К.: Наук. думка, 1984; Марков П. Г. М. О. Максимович — видатний історик XIX ст.— К.: Вид-во КДУ, 1973; Мицик Ю. А. Формирование и развитие источниковедения Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов в отечественной историографии (дооктябрьский период).— // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований.— Днепропетровск: ДГУ, 1989.— С. 115—121.

³ Левицкий О. И. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.— К., 1870.

⁴ Пушкарев Л. Н. Источниковедение // Советская историческая энциклопедия.— М.: Изд-во «Сов. энциклопедия», 1965.— Т. 6.— С. 598.

⁵ Москвич Л. Г., О. І. Левицький // РЕІУ.— К., 1970.— Т. 2.— С. 554.

⁶ Сарбей В. Г., Швидько Г. К. Видатний радянський історик (життєвий і творчий шлях М. Н. Петровського) // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура.— К.: Наук. думка, 1986.— С. 14.

⁷ Див.: *Мицик Ю. А.* Іван Франко як історик Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. // Іван Франко і світова культура.— К.: Наук. думка, 1990.— Кн. 1. С. 439—441.

⁸ ЦНБ, ІР. № 228499. Нині цей твір підготовлено до друку М. П. Ковальським.

⁹ *Иконников В. С.* Опыт русской историографии.— К., 1908.— Т. 2.— Кн. 2; Див.: *Киреева Р. А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 р.— М.: Наука, 1983.— С. 5—6; 46—48; 61—62.

¹⁰ *Клепацкий П. Г.* Обзор джерел до історії України.— Кам'янець-Подільський, 1920; *Клепацкий П. Г.* Літопис Самійла Величка.— Полтава, 1926; *Петрикевич В.* Літопис Самійла Величка і «Война домовая» Самійла Твардовського. Порівнювача студія.— Тернопіль, 1913.

¹¹ *Грушевский М. С.* История Украины-Руси.— Київ: Відень, 1922.— Т. 8.— Ч. 2; С. 46, 81—130, 200—211. Т. 8.— Ч. 3; К., 1928.— Т. 9.— Ч. 1; Т. 9.— Ч. 2.

¹² *Грушевский М. С.* О так называемой «Львовской летописи» (1498—1648) и ее предполагаемом авторе // Известия Академии наук СССР.— 1935.— № 5.— Серия VII (отделение общественных наук).— С. 569—587.

¹³ *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. Гетьманські універсали // ЗНТШ.— Львів, 1927.— Т. 147.— С. 55—64; *Його ж.* З козацької сфрагістики // ЗНТШ.— Львів, 1917.— Т. 123—124.— С. 1—16.

¹⁴ *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. III. Гетьманський архів // ЗНТШ.— Львів, 1926.— Т. 146; *Його ж.* До історії українського державного архіву в XVII ст. // ЗНТШ.— Львів, 1924.— Т. 124—125.— С. 67—79.

¹⁵ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— К.: Вид-во АН УРСР, 1954; Львів: «Світ», 1990 (2-е вид., випр. і доп.); *Його ж.* До питання про авторство листів Богдана Хмельницького // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— 1964.— № 3.— С. 18—21 (Далі — НІВ). *Його ж.* Листи Максима Кривоноса // НІВ.— 1965.— № 2.— С. 57—61; *Його ж.* Літописи XVI—XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. К.: Наук. думка, 1964.— Вип. 1.— С. 63—80. Див. також виданий разом з І. Л. Бутичем корпус документів Б. Хмельницького: *Документи Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.)*.— К.: Вид-во АН УРСР, 1961.

¹⁶ Див.: *Кревецкий І.* Універсал Ганни Хмельницької // ЗНТШ.— Львів, 1906.— Т. 69.— С. 117—118; *Томашівський С.* Перший зазивний лист Хмельницького // ЗНТШ.— Львів, 1898.— Т. 23/24.— С. 1—9; *Chrzaszcz I. K.* Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświecieniu uczestnika wyprawy żółtowodzkiej i naoczno-go świadka wypadków // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrewskiego.— Lwów, 1934.— S. 249—267; *Górka O.* Liczebność tatar i ich wojsk // PNHW.— Warszawa, 1936.— Т. 8.— Z. 2.— S. 31—69; *Сичинський В.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожею по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть.— 2-е вид.— Прага, 1942; *Яковлів А.* До питання про автора «Історії Русів» // ЗНТШ.— Львів, 1937.— Т. 154. С. 71—113; *Яковлів А.* Україно-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Наріжний С.* «Действия презельной брани».— Прага, 1938; *Андрусак М.* До питання про авторство Літопису Самовидця // ЗНТШ.— Львів, 1928.— Т. 150; *Возняк М.* Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? Львів, 1933; *Borsschak E. L.* "Ukraine dans la literature de Europe Occidentale."— Paris, 1935; *Doroschenko D.* Ukraina und das Reich.— Leipzig, 1942.

¹⁷ Див. напр.: *Грушевский М. С.* Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения Академии наук СССР.— Л., 1932.— Г. 1; *Его же.* Об украинской историографии XVIII века: Несколько соображений // Известия АН СССР. VII серия, отд. общественных наук.— 1934.— № 3.

¹⁸ *Багалій Д. І.* Нарис української історіографії. Джерелознавство.— К.: 1925.— Вип. 2; *Горбань М.* Нарис української історіографії.— Харків, 1930.

¹⁹ *Єршов А.* До питання про час написання «Історії Русів», а почасти і про автора її // Збірник ІФВ.— К., 1927.— № 76.— С. 286—294; *Курц Б.* Звістки чу-

жинців як джерело // ЗІФВ.— К., 1929.— Кн. 19.— С. 93—102; *Маслов С. Д.* До питання про літописну спадщину С. В. Лукомського // Збірник ІФВ.— 76.— С. 253—260; *Перетц В. Н.* Грамота царя Олексія Михайловича київським міщанам // ЗІФВ.— К., 1923.— Т. 6—7.— С. 195—196; *Петровський М. Н.* Псевдо-діяріш Самійла Зорки // ЗІФВ.— К., 1928.— Т. 17.— С. 161—186; *Щербина І.* До питання про статті Б. Хмельницького // Збірник ІФВ.— № 76.— С. 195—204.

²⁰ *Маггид Д.* Події 1648—1656 рр. на Україні й Польщі в єврейській літературі XVIII—XIX ст. // Збірник єврейської історико-археографічної комісії.— К., 1929.— Т. 2.— С. 247—271.

²¹ *Боровой С. Я.* Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // ИЗ.— М., 1940.— Т. 9.— С. 81—124.

²² *Horn M.* Powinności wojenne żydów w Rzeczypospolitej XVI—XVII ww.— Warszawa, 1978.

²³ *Петровський М. Н.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століття (Досліди над літописом Самовидця).— Харків, 1930.

²⁴ *Петровський М. Н.* Нариси з історії України. Вип. 4. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654 рр.).— К.: Вид-во АН УРСР, 1940.

²⁵ *Сарбей В. Г., Швидько Г. К.* Зазн. праці.— С. 14.

²⁶ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— К.: Вид-во АН УРСР, 1954; *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К.: Вид-во АН УРСР, 1959.

²⁷ *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до сер. XIX ст.).— К.: Вид-во КДУ, 1959.

²⁸ *Бевзо О. А.* Львівський літопис та Острозький літописець.— К.: Наук. думка, 1971.— С. 18—31; 47.

²⁹ *Ісаєвич Я. Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст.— К.: Наук. думка, 1972; *Ковальський Н. П.* Источниковедение истории Украины (XVI — первая половина XVII века).— Днепропетровск: ДГУ, 1977.— Ч. 1; 1978.— Ч. 2; Ч. 3; 1979.— Ч. 4; *Его же.* Источники по истории Украины (XVI — первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА).— Днепропетровск; ДГУ, 1982; *Его же.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI — первая половина XVII в.).— Днепропетровск: ДГУ, 1983; *Его же.* Источниковедение истории русско-украинских связей (XVI — первая половина XVII в.).— Днепропетровск, ДГУ, 1985; *Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.).*— К.: Вид-во АН УРСР, 1962; *Кучернюк М. Ф.* Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648—1654). Львів: «Вища школа», 1980; *Литвиненко М. А.* Джерела історії України XVIII ст.— Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1970; *Лях Р. Г., Литвиненко М. А., Довгопол В. М.* Джерелознавство історії Української РСР.— К.: Вища школа, 1986; *Санцевич А. В.* Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970).— К.: Наук. думка, 1972; *Швидько А. К.* Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII — первая половина XVIII вв.).— Днепропетровск, ДГУ, 1987; *Швидько А. К.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII — середина XVIII в.).— Днепропетровск: ДГУ, 1986.

³⁰ *Пронштейн А. П.* Методика исторического источниковедения.— Ростов-на-Дону: РГУ, 1976; *Улащик Н. Н.* Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода.— М.: Наука, 1973; *Улащик Н. Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания.— М.: Наука, 1985; *Копытский З. Ю.* Источниковедение аграрной истории Белоруссии.— Минск: Наука и техника, 1978; *Бокщанин А. Г.* Источниковедение древнего Рима.— М.: Изд-во МГУ, 1981; *Григорьева М. А.* Источниковедение истории нового и новейшего

времени стран Европы и Америки.— М.: Высшая школа, 1984; *Источниковедение древней Греции (эпоха эллинизма)*.— М.: Изд-во МГУ, 1982; *Источниковедение истории СССР*.— М.: Высшая школа, 1981; *Советское источниковедение Киевской Руси*.— Л.: Наука, 1979; *Иванов В. Ф.* Письменные источники по истории Якутии XVII в.— Новосибирск, 1979; *Янин В. Л.* Очерки комплексного источниковедения.— М.: Высшая школа, 1977.

³¹ *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.— М.: Наука, 1981; *Заборовский Л. В.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40—середине 50-х годов XVII в. // *Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII в.*— М.: Наука, 1979.— С. 263—275; *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М.: Наука, 1982; *Поршнев Б. Ф.* Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в.— М.: Наука, 1970; *Пушкарев Л. Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории.— М.: Наука, 1975; *Робинсон А. Н.* Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский.— М.: Изд-во АН СССР, 1963; *Сакун Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.— М.: Наука, 1987; *Софинов П. Г.* Из истории русской дореволюционной археографии.— М., 1957; *Софроненко К. А.* Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII—начала XVIII века.— М.: МГУ, 1960; *Черепнин Л. В.* Русские феодальные архивы XIV—XV веков.— М.— Л.: Изд-во АН СССР, 1948.— Т. 1; *Черепнин Л. В.* Русская историография до XIX века.— М., 1957; *Чистякова Е. В.* Синописис // *ВИ*.— 1974.— № 1.— С. 215—219.

³² *Апанович Е. М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники.— К.: Наук. думка, 1983; *Дзира Я. І.* Українська історіографія другої половини XVII—початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького // *Історіографічні дослідження в Українській РСР*.— К.: Наук. думка, 1968.— Вип. 1.— С. 171—195; *Дзира Я. І.* Самійло Величко та його літопис (до 300-річчя від дня народження літописця) // *Історіографічні дослідження...*— К.: Наук. думка, 1971.— Вип. 4.— С. 198—223; *Дзира Я. І.* Українські літописи XVI—XVII ст. в радянській історіографії // *Історичні джерела та їх використання*.— К.: Наук. думка, 1968.— Вип. 3.— С. 188—199; *Заремба С. З.* Хронологічні системи літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка // *УІЖ*.— 1974.— № 8.— С. 98—104; *Коваленко О. Б.* Маловідомий список «Літопису Самовидця» // *УІЖ*.— 1979.— № 12.— С. 124—129.

³³ *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі.— К.: Вид-во АН УРСР, 1960; *Наливайко Д. С.* Західноєвропейські історико-літературні джерела про Визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. // *УІЖ*.— 1989.— № 8—12; 1970.— № 1; *Плохий С. Н.* К вопросу об источниковой основе сочинения П. Шевалье по Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // *Анализ публикаций источников по отечественной истории*.— Днепропетровск: ДГУ, 1978.— С. 48—57; *Плохий С. Н.* Латиноязычные сочинения середины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. / Автореф. дис. канд. ист. наук.— Днепропетровск: ДГУ, 1982; *Плохий С. Н.* Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века.— Днепропетровск: ДГУ, 1983; *Полотнюк Я. С.* Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського «Подорож патріарха Макарія» // *Історичні джерела та їх використання*.— К.: Наук. думка, 1971.— С. 68—82; *Степанков В. С.* Рукопис М. Голінського як джерело до вивчення визвольної боротьби народних мас Брацлавщини в середині XVII ст. // *Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*.— Вінниця, 1986.— С. 61—62; *Качій Ю. Ю.* Нововиявлений прижиттєвий портрет Богдана Хмельницького // *АУ*.— 1981.— № 3.— С. 31—32. *Михайлина П. В.* Висвітлення історії Північної Буковини другої половини XVII ст. в молдавських літописах (1648—1700 рр.) // *Минуле і сучасне Північної Буковини*.— К.: Наук. думка, 1973.— Вип. 1.— С. 27—32; *Свешніков І. К.* Берестеч-

ко // Жовтень.— 1985.— № 7.— С. 91—108; *Кучернюк Н. Ф.* Записки иностранцев как источник по истории русско-украинских связей в годы освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // *Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения.*— Днепропетровск: ДГУ, 1976.— Вып. 3.— С. 38—49.

³⁴ *Кучернюк М. Ф.* Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648—1654).— Львів: «Вища школа», 1980; *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр. // *Історичні джерела та їх використання.*— К.: Наукова думка, 1964.— Вип. 1.— С. 81—113; *Шевченко Ф. П.* История Русов или Малой России (до 120-річчя з часу видання твору) // *УІЖ.*— 1966.— № 7.— С. 146—149.

³⁵ *Мыцык Ю. А.* Источники по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. / Автореф. дис. ... доктора ист. наук.— К., 1988. Див. також додатки до даної книги, де зазначені всі публікації джерел з історії Визвольної війни, здійснені автором.

³⁶ *Софонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх.— К.: Наук. думка, 1992; *Величко Самійло.* Літопис.— К.: Наук. думка, 1991.— Т. 1, 2; *Історія Русів.*— К.: «Рад. письменник», 1991; *Г. Л. де Боплан.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен.— К.: Наук. думка, 1990; *Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття:* Волинь і Наддніпрянина.— К.: Наук. думка, 1990; *Апанович О.* Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя // *Наука і культура. Україна.*— К.: Знання, 1989.— Т. 23.— С. 213—219; *Шевчук В. О.* Загадка літопису Самійла Величка // *Наука і культура. Україна.*— К.: Знання, 1986.— Т. 20.— С. 338—393. *Ивонин Ю. Е.* Немецкая историография позднего Просвещения о запорожском казачестве // *Зарубежная историография истории запорожского казачества.*— Запорожье, 1992 — С. 12—20; *Ивонина Л. И.* Французская историография XVII в. о запорожском казачестве // *Зарубежная историография.*— Запорожье, 1992.— С. 31—35.

³⁷ Останнім часом побачили світло ряд цінних досліджень, що стосуються Визвольної війни безпосередньо або ж її передісторії. Для цих досліджень характерним є високий рівень джерелознавчої кваліфікації їхніх авторів. Див.: *Свешніков І. К.* Битва під Берестечком.— Львів: «Слово», 1993; *Мюллер В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький.— Київ: «Либідь», 1993; *Вони ж.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.— Київ, 1992; *Степанков В. С.* Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654).— Львів, «Світ», 1991; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648—серпень 1649 рр.).— Львів, 1993; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст (Волинь і Центральна Україна).— К.: Наук. думка, 1993.

ДО РОЗДІЛУ I

¹ *Гісцова Л. З.* ЦДІА УРСР у м. Києві у першому році дванадцятої п'ятирічки / АУ.— 1986.— № 6.— С. 25.

² Див.: *АЮЗР.*— К. 1908.— Ч. 3.— Т. 6.

³ *Лохвицька* ратушна книга другої половини XVII ст.— К.: Наук. думка, 1986.

⁴ *ЦДІАК.*— Ф. 1767, оп. 1, № 1.— Арк. 1—1 зв.; Ф. 1471, оп. 1.— Арк. 160—167 зв.

⁵ *Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.* К.: Наук. думка, 1965.

⁶ Див.: *ЦДІАК.*— Ф. 1230, оп. 1, № 50.— Арк. 5; № 348.— Арк. 1—8.

7-8 Там само.— № 194.— Арк. 24; № 185.— Арк. 64; № 307, 308 та ін.

9 Там само.— № 33.

10 Детальні дані з історії ЦДІАЛ містяться у підготовленому до друку львівськими архівістами путівнику по архіву. Див. також: *Врадій Н. Ф.* Науково-методичний кабінет із спеціальних історичних дисциплін ЦДІА УРСР у м. Львові // АУ.— 1986.— № 6.— С. 36—40; Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве // Справочник.— Львов: Изд-во Львовского гос. ун-та, 1955.— С. 13—35.

11 *Джерела до історії України-Русі.*— Львів, 1898.— Т. 4; *Матеріали до історії Галичини.*— Т. 1: Акти з рр. 1648—1649; Львів, 1901.— Т. 5; *Матеріали до історії Галичини.*— Т. 2: Галицькі акти з рр. 1649—1651.

12 ЦДІАЛ.— Ф. 132, оп. 1.— № 1—13, 708—710, 798 та ін.

13 Див.: *Визвольна війна українського народу в 1648—1654 рр.* Воз'єднання України з Росією: Анотований покажчик рукописних матеріалів бібліотеки.— Львів, 1954.

14 ЛБАН, ВР.— Ф. Оссолінських.— № 225 / I; 231 / I; 113 / I.

15 Див.: *Степанков В. С.* Ценный источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории.— Днепропетровск: ДГУ, 1983.— С. 52—59.

16 ЦНБ, ІР.— № І, 3866; VIII, 156 М / 54; 313 / 526 С; І, 7972; II 262 / 154 С; II. 260 / 152 С; VIII. 147 М / 56; II. 537 / 174 С; II. 538 / 1744.

17 Там само.— № І, 48988; І, 48989; І, 48990 та ін.

18 Там само.— № II. 13698—II. 13701.

19 Див.: *Апанович Е. М.* Рукописная светская книга... С. 206—219; *Мицук Ю. А.* Документи Дніпропетровського історичного музею як джерело до вивчення історії Росії та України XVII—XVIII ст. // АУ.— 1985.— № 5.— С. 58—61.

20 *Ковальський Н. П.* Источники... С. 34. Загальний огляд зібрань РДАДА міститься у книзі: *Центральный государственный архив древних актов СССР: Путеводитель в четырех томах.*— М., 1991.— Т. 1.

21 Див.: *Акты ЮЗР.*— СПб., 1861.— Т. 3; СПб., 1875.— Т. 8; СПб., 1878; ВУР.— Т. 2—3.

22 *Акты ЮЗР.*— Т. 10.— С. 306; 781—832; ЦДАДА.— Ф. 124, оп. 1.— 1654 р.— № 2—3. Нині присяжні книги підготовлені до друку дніпропетровською дослідницею М. В. Кравець.

23 РДАДА.— Ф. 124, оп. 1.— 1654 р.— № 36.

24 Там само.— № 24.

25 Там само.— № 11.

26 Там само.— 1651 р.— № 10.

27 Там само.— 1649 р.— № 10.

28 Там само.— 1649 р.— № 1; 1650 р.— № 3; 1652 р.— № 1.

29 Там само.— 1654 р.— № 32, 33; 1649 р.— № 8.

30 Там само.— 1654 р.— №№ 25, 26.

31 ДБХ.— № 278.

32 РДАДА.— Ф. 124, оп. 1, 1654 р.— № 31.— Арк. 1.

33 *Софроненко К. А.* Зазн. праця.— С. 39.

34 *Оглоблин Н. И.* Обзорение столбцов и книг Сибирского приказа.— М., 1895—1901.— Ч. 1—4.

35 *Сергейчук В. І.* Розвідка у війську Богдана Хмельницького // *Отчий край.*— К.: Молодь, 1985.— С. 98.

36 РДАДА.— Ф. 79, оп. 1, кн. 77, 78, 81, 83, 84; 1648 р.— № 11; 1649 р.— № 7; 1650 р.— № 1—5, 8; 1652 р.— № 2; 1653 р.— № 2, 3; кн. 76, 80, 82; 1648 р.— № 2, 3, 8, 15; 1649 р.— № 3, 4; 1650 р.— № 6, 9; 1651 р.— № 3, 9; 1652 р.— № 3; 1653 р.— № 11.

37 Там само.— 1649 р.— № 6.

38 Там само.— 1651 р.— № 8; 14; 1654 р.— № 3, 4, 8, 13, 15.

39 Там само.— 1653 р.— № 4.

- 40 Там само.— № 9.
- 41 Там само.— № 8. Ця справа є опублікованою (ВУР.— Т. 3.— № 197).
- 42 РДАДА.— Ф. 79, оп. 1, 1651 р.— № 13.
- 43 Там само.— 1654 р.— № 12.
- 44 Там само.— Кн. 79.
- 45 Там само.— 1648 р.— № 6—7.
- 46 Санин Г. О. Зазн. праця.
- 47 РДАДА.— Ф. 123, оп. 2.— № 100—140.
- 48 Там само.— № 54, 55.
- 49 Там само.— Оп. 4.— № 7, 8.
- 50 Там само.— Ф. 89, оп. 1.— Кн. № 7.
- 51 Там само.— Оп. 1, 1650 р.— № 1.
- 52 Там само.— Ф. 89, оп. 1.— 1653 р.— № 1; 1649 р.— № 2.
- 53 Там само.— 1657 р.— № 1; 1685 р.— № 2.
- 54 Там само.— Оп. 2.— № 27—32.
- 55 Там само.— № 27—29, 31.
- 56 Там само.— № 27.
- 57 Там само.— № 26.
- 58 Публікувалися раніше два листи В. Лупу та Г. Стефана до Олексія І, а також окремі витяги зі «справ» (матеріали листування Олексія І з М. Басарабом та Г. Стефаном, а також лист Б. Хмельницького до путинвільського воеводи Ф. А. Хилкова *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.*— М.: Наука, 1968.— № 73, 75, 78—81; ДБХ.— № 184).
- 59 РДАДА.— Ф. 68, оп. 1.— 1648 р.— № 1—3; 1652 р.— № 1—2; 1654 р.— № 2.
- 60 Там само.— 1649 р.— № 2; 1651 р.— № 1; 1652 р.— № 3; 1648 р.— № 1.
- 61 Там само.— 1649 р.— № 1; 1650 р.— № 1.
- 62 Там само.— 1654 р.— № 1.
- 63 Там само.— 1652 р.— № 3.
- 64 ДБХ.— № 184.
- 65 РДАДА.— Ф. 68, оп. 1, 1648 р., № 3.— Арк. 9.
- 66 Там само.— 1648 р., № 1.— Арк. 6—7; № 3.— Арк. 3—6.
- 67 Там само.— 1652 р., № 1.— Арк. 1.
- 68 Там само.— 1648 р., № 3.— Арк. 14—21.
- 69 Там само.— Оп. 2, 1654 р.— № 1.
- 70 Там само.— Ф. 40, оп. 1, 1654 р.— № 1.
- 71 Забелин И. Е. Малороссийская переписка, хранящаяся в московской Оружейной палате // ЧОИДР.— 1848.— № 8—9. Варто вказати на інші списки цих листів, що зберігаються в «польських справах» (РДАДА.— Ф. 79, оп. 1, 1654 р., № 1.— Арк. 1—11).
- 72 РДАДА.— Ф. 40, оп. 1, 1654 р., № 1.— Арк. 1—3 зв.
- 73 Там само.— Арк. 12—16.
- 74 Див.: ВУР.— Т. 2.— №№ 3, 7—9, 14, 15, 22, 23 та ін.; Т. 3.— № 30—32, 35 та ін.; АМГ.— Т. 2.
- 75 РДАДА.— Ф. 210. Московський стіл.— Ствп. 169.— Арк. 229—231; Білгородський стіл.— Ствп. 297.— Арк. 119—126; Приказний стіл.— Ствп. 196—Арк. 473—473 зв.
- 76 Там само.— Ф. 13, оп. 1, № 4; № 3.— Арк. 1; ДБХ.— № 232.
- 77 Там само.— № 2/3.
- 78 Там само.— № 17, 18.
- 79 Там само.— Ф. 12, оп. 1.— № 2.
- 80 Там само.— Ф. 150, оп. 1, 1651 р.— № 10; 1653 р.— № 3.
- 81 Там само.— 1653 р.— № 5.
- 82 Там само.— Ф. 389, оп. 1.— № 220.
- 83 Там само.— Ф. 181, оп. 1.— № 92 / 121; 93 / 122; 54 / 74.
- 84 Там само.— Ф. 196, оп. 3.— № 174, 180.

⁸⁵ *Центральный* государственный исторический архив БССР в Минске: Путеводитель.— Минск: «Полымя», 1974.— С. 3—5.

⁸⁶ *ЦДІА Білорусі*.— Ф 1715, оп. 1, № 151.— Арк. 454.

⁸⁷ *Там само*.— Ф. 694, оп. 3.— № 12.

⁸⁸ *Там само*.— Оп. 1.— № 180, 181; Оп. 4.— № 688.

⁸⁹ *Путеводитель* по архиву Ленинградского отделения Института истории. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958; *Курдюмов М. Г.* Описание актов, хранящихся в архиве Императорской Археологической комиссии.— СПб., 1907.

⁹⁰ *Див.: ПКК*.— Т. 1—3.— К., 1898—1899; *Акты ЗР*.— СПб., 1853.— Т. 5.

⁹¹ *Архів ПВІІ*.— Ф. 68, оп. 1.— № 24, 32, 41, 49, 56, 57.

⁹² *Архів ПВІІ*.— Ф. 179.— № 7.

⁹³ *Там само*.— Ф. 115, оп. 1.— № 623, 238.

⁹⁴ *ДБЛ. ВР*.— Ф. 205.— № 420, 421; Ф. 152.— № 30, 26, 28; Ф. Муз. 435 / 2899, 740.

⁹⁵ *Там само*. Зібрання М. П. Погодина.— № 2020; Q. XVII. 220.— Арк. 12—31 зв.; F. IV. 214; F. IV. 215; F. IV. 808; F. IV. 809; F. IV. 810.

⁹⁶ *ДПБ. ВР*.— Зібрання Ф. Дубровського.— № Авт. 152; Авт. 158 / 8. Копії листів Б. Хмельницького та І. Виговського зберігаються також у фондї 293 («Западнорусские акты») під № 309, 311, 311-а, 312.

⁹⁷⁻⁹⁸ Огляд матеріалів польських архівосховищ з історії Національно-визвольної війни поданий нами у циклі робіт, серед яких треба відрізнити три: *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.— Днепрпетровск: ДГУ, 1984; *Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепрпетровск: ДГУ, 1989; *Миццик Ю. А.* Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник.— К.: Наук. думка, 1992.— Вип. 1.— С. 72—93. Див. також фундаментальний каталог-путівник по всіх польських архівах: *Katalog inwentarzu archiwalnych*.— Warszawa, 1981; *Tomczak A.* Zarys dziejów archiwów polskich.— Toruń, 1982; *Benkowski M.* Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie traktatu Ryskiego i ich dotychczasowe opracowania.— Kraków, 1937; *Zbiory* rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce. Przewodnik.— Warszawa, 1988.

⁹⁹ *АГАД*.— Ф. АКВ.— № 42 / 43.

¹⁰⁰ *Миццик Ю. А.* Невідомий лист Богдана Хмельницького періоду Національно-визвольної війни українського народу 1648—1654 pp. // *АУ*.— 1987.— № 4.— С. 62—63. Див. недрукований лист Б. Хмельницького до Сефер-Кази-аги, великого візиря Кримського ханства від 3 листопада (24 жовтня) 1654 р.: Наукова бібліотека в Курніку. ВР.— № 991.— С. 456.

¹⁰¹ *АГАД*.— Ф. АЗ.— № 433.

¹⁰² *Там само*.— № 447, 449, 450.

¹⁰³ *ВДА* у Кракові.— Ф. ЗР.— № 31, 41.

¹⁰⁴ *Там само*.— № 56—59.

¹⁰⁵ *Там само*.— № 70.

¹⁰⁶ *Там само*.— Ф. ЗП.— № 363.

¹⁰⁷ *Там само*.— № 364, 374—377, 369.

¹⁰⁸ *Див.: Ковальский Н. П.* Документальные источники по истории Великого княжества Литовского в архиве Сангушек // Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение.— Вильнюс, 1978.— С. 35—41; *Ковальский М. П.* Документи родинного фонду Сангушків Краківського воеводського архіву як джерела до соціально-економічної історії України XVI—XVIII ст. // *АУ*.— 1983.— № 3.— С. 60—63.

¹⁰⁹ *ВДА* у Кракові.— Ф. АС.— № 144, 164, 118, 140, 141.

¹¹⁰ *Там само*.— № 67.

¹¹¹ *БН. ВР*.— № IV. 6633; III. 6634; IV. 6635; IV. 6637.

¹¹² Там само.— № IV. 8526; IV. 8525; IV. 8542.

¹¹³ БУВ. ВР.— № 53, 105.

¹¹⁴ Ч., ВР.— № 1—217, 1592, 1747, 1762.

¹¹⁵ БПАН. ВР.— № 269, 270.

¹¹⁶ Там само.— № 2251—2257.

¹¹⁷ Там само.— № 353, 354, 367, 397, 1017, 1062, 1065.

^{117-а} Там само.— № 1275.

¹¹⁸ БЯ. ВР.— № 5481, 5993, 90, 5.

¹¹⁹ «Оссолінеум» (Вроцлав).— ВР.— № 5656 II.

¹²⁰ Там само.— № 217 II; 206 II, 187 II, 188 II.

¹²¹ БВУ. ВР.— № Акс. 1949/440; Акс. 1949/441; Акс. 1949/438; Акс. 1949/439.

¹²² Там само.— № Акс. 1949/440.

¹²³ Библиотека герцога Августа у Вольфенбютелі (ФРН).— ВР.— 115.2. Extravag. 2. 281.1. Extr. 4°.

ДО РОЗДІЛУ II

¹ Детальніше про ряд аспектів археографічної роботи щодо Визвольної війни див.: Ковальський Н. П., Мицько Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск: ДГУ, 1986; Мицько Ю. А. Зарубіжні публікації джерел з історії Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.// УІЖ.— 1988.— № 9.— С. 17—26.

² Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. 2-е изд.— М., 1830.— Ч. 2. Примечания.— С. 49—53. З вищезгаданих праць авторів XVIII ст. вкажемо на наступні: Краткая летопись Малой России.— Спб., 1777; Туманский Ф. Летописец Малая Россия // Российский магазин.— Спб., 1793.— Ч. 2/3.

³ СГГид.— М., 1822.— Т. 3.

⁴ Вестник Европы.— 1827.— Июль.— № 13.— С. 24—33. Невідомий видавець (опублікував тут 5 листів та чолобитних, адресованих патріарху Никону, авторами яких були Б. Хмельницький, І. Виговський, К. Бурляй та С. Мужилівський. Див. також: Полное собрание законов Российской империи.— Спб., 1830.— Т. 1. (Далі.— ПСЗ); Синбирский сборник.— М., 1845.— Т. 1.

⁵ Детальніше про це див. у кн.: Тодийчук О. В. Публикации источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. и воссоединения Украины с Россией в «Чтениях Московского общества истории и древностей российских» // На путях дружбы и сотрудничества.— К.: Наук. думка, 1981.— С. 15—22; Тодийчук О. В. Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских.— К.: Наук. думка, 1989.

⁶ Забелин И. Е. Малороссийская переписка, хранящаяся в московской Оружейной палате // ЧОИДР.— М., 1848.— Кн. 8.— Отд. II.— С. 1—20; Курц Б. Г. Состояние России в 1650—1655 гг. по донесениям Родеса // ЧОИДР.— М., 1915.— Кн. 2, отд. II.— С. 1—268; Якубов К. И. Россия и Швеция в первой половине XVII века // ЧОИДР.— М., 1898.— Кн. 1, отд. II.— С. 289—493; ЧОИДР. М., 1848.— Кн. 8.— Отд. II.— С. 28—30.

⁷ Журба О. І. Київська археографічна комісія — К., 1993.

⁸ Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов..., учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. 1-е изд.— Киев, 1845.— Т. 1; Киев, 1846.— Т. 2; 1852.— Т. 3; 1859.— Т. 4; (Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов). 2-е изд. Киев, 1898.— Т. 1; 1897.— Т. 2; 1898.— Т. 3. У подальшому посилення будуть робитися тільки на 2-е, повніше та якісніше видання ПКК.

⁹ ПКК.— Т. 1.— Отд. 3.— № 5, 40, 66; Т. 2.— Отд. 3.— № 5, 15, 74, 84, 85, 86, 87; Т. 3. Отд. 3.— № 11.

¹⁰ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Киев, 1848.— Т. 1; 1851.— Т. 2; 1853.— Т. 3; 1864.— Т. 4.

¹¹ *Грбянка Г.* Действия презельной от поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского с поляками ... Киев, 1854; Южно-русские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским.— Киев, 1856; *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам*.— Киев, 1878; *Лазаревский А.* Черниговская летопись по новому списку (1587—1725). КС.— 1890.— Апрель. С. 70—104; *Лазаревский А.* Отрывки из летописи Мгарского монастыря // КС.— 1891.— Март.— С. 53—76. Див.: *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Украинские летописи // ВЛ.— 1985.— № 10.— С. 81—94.

¹² *Supplementum ad historica Russiae monumenta.* Дополнение к актам историческим, относящимся к России.— СПб., 1848; *Акты ЗР*.— СПб., 1846.— Т. 1; СПб., 1848.— Т. 2, 3; СПб., 1851.— Т. 4; СПб., 1853.— Т. 5. Джерела з історії Визвольної війни були вміщені тільки в п'ятому томі Актів ЗР.

¹³ *Улащик Н. Н.* Очерки по археографии ... С. 28—40; *Ковальский Н. П.* Источниковедение ... Ч. 2.— С. 15—18.

¹⁴ *Карпов Г. Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся: за время 8-е января 1654—20-е мая 1672 года.— М., 1870.— С. 28—30.

¹⁵ *Карпов Г. Ф.* Критический обзор...— С. 25, 146—147.

¹⁶ *Буганов В. И.* «Акты Южной и Западной России» // Советская историческая энциклопедия.— М.: «Сов. истор. энциклопедия», 1961.— Т. 1.— С. 318—319; (Далі—СІЭ); *Ватуля Б. С.* Публікації джерел з історії визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією // УІЖ.— 1979. № 5.— С. 134—135; *Ковальский Н. П.* Источниковедение...— Ч. 2.— С. 18—23; *Улащик Н. Н.* Очерки ... С. 203—206.

¹⁷ *Акты ЮЗР*.— Т. 10.— № III/22, XIII/4, VIII/17, XI/8; *СГГид*.— Т. 3.— № 156, 157, 159, 163, 164, 171, 174; *ПСЗ*.— Т. 1.— № 115, 119; *Акты ЮЗР*.— Т. 1.— СПб., 1861.— № 2; Т. 3.— № 303; *Бантыш-Каменский Д. М.* Указ. соч.— С. 74—75.

¹⁸ *Дитятин И. И.* К вопросу о земских соборах XVII столетия // Русская мысль.— 1883.— Кн. 12.— С. 84; *Литвин В. Н.* Земские соборы древней Руси.— 1885.— С. 231—235.

¹⁹ *АЮЗР*.— Киев, 1861.— Ч. II.— Т. 1.— № 29—41; Киев, 1894.— Ч. 8.— Т. 2.— № 43—45; Киев, 1908.— Ч. 3.— Т. 6.— № 1—17.

²⁰ *АЮЗР*.— Киев, 1914.— Ч. 3.— Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого.

²¹ *Пецак М. М., Русанівський В. М.* Правила видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст.— К.: Вид-во АН УРСР, 1961.

²² *АЮЗР*.— Киев, 1908.— Ч. 3.— Т. 6.

²³ *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*.— Киев, 1915.— Вып. 2.

²⁴ *Лазаревский А. М.* Акты по истории землевладения в Малороссии. // ЧИОНЛ.— Киев, 1890.— Кн. 4.— С. 83—135; *Каманин И. М.* Материалы по истории казачьего землевладения (1494—1668 гг.) // ЧИОНЛ.— Киев, 1894.— Кн. 8.— С. 5—28; *Каманин И. М.* Новые данные о борьбе казачества с Польшей в эпоху Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ.— Киев, 1899.— Кн. 13.— С. 157—158; *Перетц В. Н.* К истории Киево-Могилянской коллегии // ЧИОНЛ.— Киев, 1900.— Кн. 14.— С. 7—25; *Местечко Борисполе в XVII веке:* Акты мейского уряда 1612—1699 с предисловием А. В. Стороженка.— Киев. 1892.

²⁵ *Франко І.* Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ. Львів, 1898.— Т. 23—24.— Ч. 3—4.— С. 1—114; *Франко І.* Студії над українськими народними піснями // ЗНТШ.— Львів, 1910.— Т. 98.— С. 31—54; 1911.— Т. 101.— С. 39—62; Т. 103.— С. 28—53; Т. 104.— С. 38—72; Т. 105.— С. 18—49; Т. 106.— С. 41—76.

²⁶ *Величко С.* Сказаніє о війні козацької з поляками.— К., 1926.

²⁷ *Євфимовський В.* До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини // Науковий збірник за 1927 р.— К., 1927.— С. 51—70; *Маггид Д.* Події 1648—1656 рр. на Україні й Польщі // Збірник єврейської історично-археологічної комісії.— К.: ВУАН, 1929.— Вип. 2.— С. 247—271; *Шамрай С.* Згадки омбишського боярина про Хмельниччину // Україна.— 1928.— № 6.— С. 12—20; *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького.— К., 1932.— С. 124.

²⁸ *Історія України* в документах і матеріалах.— К., 1941.— Т. 3.

²⁹ *Україна* перед визвольною війною 1648—1654 рр.: Збірник документів (1639—1648 рр.).— К., 1946.

^{30—31} *Кучернюк Н. Ф., Ковальський Н. П.* Документальні джерела о руско-українських зв'язках періода Освободительної війни українського народу 1648—1654 гг. в археологічній публікації «Воссоединение Украины с Россией» // *Анализ публикаций источников по отечественной истории.*— Днепропетровск: ДГУ, 1978.— С. 3—13.

³² *Документи* об Освободительній війні українського народу 1648—1654 гг.— Киев.: Наук. думка, 1965.

³³ *Документи* Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр.— К.: Вид-во АН УРСР, 1961; Див. також: *Бутич І. Л.* До історії українсько-трансильванських взаємин (1648—1654 рр.) // *АУ.*— 1966.— № 3.— С. 62—71.

³⁴ *Соціальна боротьба* в місті Львові в XVI—XVII ст.— Львів, 1961. У цьому збірнику були вперше опубліковані два документи, що висвітлювали хід соціальної боротьби у Львові в період Визвольної війни.

³⁵ Детальніше про це див.: *Мыцык Ю. А.* *Анализ источников ...*

³⁶ *Русско-белорусские связи.*— Минск, 1963.— Т. 1; 1966.— Т. 2.

³⁷ *Исторические связи народов СССР и Румынии.*— М., 1965.— Т. 1; 1968.— Т. 2; 1970.— Т. 3.

³⁸ *Там же.*— Т. 2.— № 86.

³⁹ *Там же.*— С. 256, 266.

⁴⁰ *Украинско-армянские связи* в XVII веке.— К.: Наук. думка, 1969.— № 28—31; *Белоруссия* в эпоху феодализма.— Минск: Изд-во АН БССР.— № 110; *Правда* про унію: Документи і матеріали.— Львів: «Каменярь», 1965.

⁴¹ *Пецак М. М., Русанівський В. М.* Зазн. праця.

⁴² *ДБХ.*— С. 18—19; *Бутич І. Л.* Література до історії української археології // *Історичні джерела та їх використання.*— К.: Наук. думка, 1968.— С. 16—17.

⁴³ *Бевзо О. А.* Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI—XVIII ст. // *Вісник АН УРСР.*— 1958.— № 2.— С. 12—26.

⁴⁴ *Бевзо О. А.* Львівський літопис та Острозький літописець // *УІЖ.*— 1965.— № 4—9.

⁴⁵ *Бевзо О. А.* Львівський літопис та Острозький літописець.— К.: Наук. думка, 1970.

⁴⁶ *Сарбей В. Г., Швидько Г. К.* Зазн. праця.— С. 14.

⁴⁷ Детальніше про це: *Мыцык Ю. А.* *Украинские летописи XVII века.*— Днепропетровск: ДГУ, 1978.— С. 39—51.

⁴⁸ *Літопис Самовидця.*— К.: Наук. думка, 1971; *Правила* издания исторических документов в СССР.— М., 1969.— С. 29—30; *Жовтбрюх М.* Нове видання пам'яток староукраїнської писемності // *Мовознавство.*— 1971.— № 4.— С. 80.— 83; *Дзира Я. І.* Ще раз про публікацію історичних джерел // *УІЖ.*— 1972.— № 2.— С. 113—115.

^{49—50} *Ділова мова* Волині і Наддніпрянщини XVII ст.— К.: Наук. думка, 1981.

⁵¹ *Вести-Куранты.* 1645—1646, 1648 гг.— М.: Наука, 1980; *Вести-Куранты.* 1648—1650 гг.— М.: Наука, 1983.

⁵² *Памятники* южновеликорусского наречия: таможенные книги.— М.: Наука, 1982.— С. 19.

⁵³ Миллер И. С. К вопросу о публикации источников по истории крестьянского движения в Польше в 1651 г. // Краткие сообщения института славяноведения.— М.: Изд-во АН СССР, 1954.— Т. 13.— С. 63—81. Можна відзначити також публікацію п'яти документів О. М. Мальцевим, однак вони раніше публікувалися у згадуваній вище статті В. Євфимовського. Див.: Мальцев А. Н. Новые документы по истории социальных отношений на Украине в середине XVII в. // Археографический ежегодник за 1958 год.— М.: Изд-во АН СССР, 1960.— С. 331—334.

⁵⁴ Грабовецкий В. В. З історії селянсько-міщанських збройних виступів у Галичині в період визвольної війни українського народу (1648 р.) // АУ.— 1979.— № 1.— С. 37—39; Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень.— 1980.— № 1—3; Страшко В. В. Лист отамана Війська Донського О. Петрова до Б. Хмельницького // АУ.— 1979.— № 1.— С. 35—36; Страшко В. В. Переселення українців в період визвольної війни українського народу 1648—1654 гг. // Советские архивы.— 1979.— № 3.— С. 13—17; Машгафаров А. В. «...Чтоб есми вовеки вси едино были» // Советские архивы.— 1979.— № 3.— С. 17—23; Сварник І. І. Невідомий лист Богдана Хмельницького періоду Визвольної війни 1648—1654 рр. // АУ.— 1984.— № 5.— С. 71—73.

⁵⁵ Повний список археографічних публікацій автора щодо історії Визвольної війни поданий у додатках.

⁵⁶ Annales de la Petite-Russie ou Histoire des Cosaques-Zaporogues et des Cosaques de l'Ukraine ou la Petite-Russie.— Paris, 1788; Grondski S. Historia belli cosacico-polonici.— Pestini, 1789.

⁵⁷ Volumina Legum.— Warszawa, 1787.— Т. 4.

⁵⁸ Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, tudzież dzieł przez J. U. Niemcewicza.— Puławy, 1830.— Т. 5.

⁵⁹ [Grabowski A.] Starożytności historyczne polskie.— Kraków, 1840.— Т. 1—2. У подальшому це видання буде позначене нами «Старожитності».

⁶⁰ ВДА у Кракові.— Ф. ЗП.— № 363.

⁶¹ ВДА у Кракові.— Ф. Зібрання А. Грабовського.— № Е. 100.— С. 199.

⁶² [Grabowski A.] Ojczyznie spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Kraków, 1845.— Т. 1—2. Далі це видання буде позначене нами «Рідні спомини».

⁶³ Рідні спомини ... Т. 1.— С. 78—144; ВДА у Кракові.— Ф. ЗП.— № 363.— С. 943—1111. Одинадцять документів, що висвітлюють хід воєнних дій у Білорусі 1654 р., були майже повністю перекладені російською мовою та видані К. Сапуновим. Див.: Витебская старина.— Витебск, 1885.— Т. 4.— № 89.

⁶⁴ [Baracz S.] Pamiętnik dziejów polskich z aktów urzędowych i rękopisemnych.— Lwów, 1855; [Jerlicz J.] Latopisec albo kroniczka Joachima Jerlicza — Warszawa, 1853.— Т. 1; Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wezpazjana Kochowskiego.— Poznań, 1859; Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznaneго автора.— Poznań, 1840; Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII w., posługujące w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe.— Wilno, 1859; Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku.— Lwów, 1842; Pamiętnik o wojnach kozackich.— Wrocław, 1847; Pamiętniki Mikołaja Jemiołowskiego.— Lwów, 1850; Przylecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów.— Wilno, 1841; Radziwill A. St. Pamiętniki Albrыchta Stanisława Radziwilla, kanclerza w litewskiego.— Poznań, 1839.— Т. 1—2; Rudawski W. L. Historia Polska.— Petersburg, Mohilew, 1855.— Т. 1—2; Źródła do dziejów polskich.— Wilno, 1843.— Т. 1.

⁶⁵ Księga pamiętnicza Jacuba Michałowskiego.— Kraków, 1864.

⁶⁶ М.— № 3—6, 12, 14—16, 19, 22—26, 33—36, 38—40, 48, 50—59, 63—66, 71, 79, 81, 83—84, 86, 91—93, 94—b, 96, 100—103, 105, 108, 111—116, 122—123, 128, 143, 253; ПНК.— Т. 1. № 2—5, 7, 9, 11—12, 15—17, 19—21, 23—26, 14, 30—33, 35—38, 41—47, 49—54, 56—63, 65—71, 73—77, 79, 84, 86—87, 92; Т. 3.— № 13.

⁶⁷ Przylecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów Wilno, 1841.

⁶⁸ Szajnocha K. Przegląd krytyczny pierwszej wiekszej połowy dzieła Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza.— Lwów, 1865.

⁶⁹ Szajnocha K. Dwa lata z dziejów naszych. 1646, 1648. Lwów, 1869.— T. 2.
⁷⁰ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum t. zw. bernardyńskiego we Lwowie (AGZ).— Lwów, 1911.— T. 21; Lwów, 1931.— T. 24; *Oswiecim St.* Dyaryusz 1643—1651.— Kraków, 1907; *Stanisława Temberskiego* roczniki 1647—1656.— Kraków, 1897; *Kubala L.* Szkice historyczne.— Lwów, 1880. Serya m. 4.

⁷¹ *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg: Politische Verhandlungen.*— Berlin, 1864.

⁷² [*Szilagi Sz.*] Transsylvania et bellum boreo-orientali.— Budapest, 1890.— T. 1; Budapest, 1891.— T. 2; [*Veress A.*] Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei si Tarii.— Bucuresti, 1937.— T. 10; *Documente* privitoare la istoria Romanilor.— Bucuresti, 1885.— V. 5.— T. 1; *Cronice* inedite atingatoare de istoria Romanilor.— Bucuresti, 1895; *Documente* Bucovienene de Teodor Balan.— Cernauti, 1933.— T. 1; 1937.— T. 3; *Costin M.* Letopisetul Tarii Moldovei.— Bucuresti, 1950.

⁷³ *Rawita-Gawronski F.* Sprawy i rzeczy ukraińskie.— Lwów, 1914.

⁷⁴ *Там же.*— S. 147.

⁷⁵ *Chrzaszcz I. E.* Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeceniu uczestnika. wyprawy Żółtowodzkiej i naoczego świadka wypadków // *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego.*— Lwów, 1934.— S. 249—267.

⁷⁶ *Франко І.* Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ.— 1898.— Т. 23/24.— Ч. 3/4.— С. 1—114.

⁷⁷ *Возняк М.* Битва під Загалем у сучасній українській поезії // ЗНТШ.— Львів, 1927.— Т. 147.— С. 161—164.

⁷⁸ *Вагуля Б. С.* Публікації джерел з історії визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією // УІЖ.— 1979.— № 5.— С. 134—139.

⁷⁹ *Жерела* до історії України-Русі.— Львів, 1898.— Т. 4. Матеріали до історії Галичини.— Т. 1. Акти з рр. 1648—1649.

⁸⁰ *Жерела...* Львів, 1901.— Т. 5. Матеріали до історії Галичини. Т. 2. Галицькі акти з рр. 1649—1651.

⁸¹ *Жерела...* Львів, 1913.— Т. 6. Літописні пам'ятки з 1648—1657 рр.

⁸² *Томашівський С.* Матеріали до історії Хмельниччини // ЗНТШ.— Львів, 1896.— Кн. 6.— С. 1—14; *Томашівський С.* Перший похід Хмельницького у Галичину.— Львів, 1911.

⁸³ *Жерела...* Львів, 1911.— Т. 12: Акти до Хмельниччини 1648—1657 рр. Львів, 1911.

⁸⁴ *Жерела...* Львів, 1924.— Т. 16. Ватиканські матеріали до історії України.— Т. 1.— Донесення римських нунціїв про Україну 1648—1657 рр.

⁸⁵ *Томашівський С.* До історії перелому Хмельниччини. Листи королівського секретаря Паоло Доні до нунція П'єтро Відоні з 1653 р. // *Науковий збірник ВУАН.*— К., 1927.— С. 1—58.

⁸⁶ *Томашівський С.* Перший похід Хмельницького в Галичину.— Львів, 1911.

⁸⁷ *Przybos A.* Materiały do powstania Koszki Napierskiego 1651 r.— Wrocław, 1951; *Akta* sejmikowe województwa krakowskiego.— Kraków, 1953.— T. 2.— F. 1—Wrocław-Kraków, 1955.— T. 2.— F. 2; *Czaplinski Wl.* Ruchy ludowe w roku 1651 // *РЖ.*— 1953.— Т. 44.— З. 1.— С. 65—90; *Leszczynski J.* Agenci Bohdana Chmielnickiego i Jerzego Rakoczogo na Morawach i na Slasku. // *Sobótka.*— 1955.— Т. 10.— S. 677—689.

⁸⁸ *Kersten A.* Na tropach Napierskiego. W kęgu mitów i faktów.— Warszawa, 1970.

⁸⁹ *Akta* sejmikowe województwa krakowskiego.— Kraków, 1953.— T. 2.— F. 1. Wrocław-Kraków, 1955.— T. 2.— F. 2.

⁹⁰ *Malewska H.* Listy staropolskie z epoki Wazów.— Warszawa, 1977.

- ⁹¹ *Pamiętniki Maśkiewiczów*.— Wrocław, 1961; *Radziwiłł B.* Autobiografia. Warszawa, 1979; *Radziwiłł A. S.* Memoriale rerum gestarum in Polonia Warszawa—Wrocław—Kraków—Gdańsk, 1974.— T. 4; *Radziwiłł A. S.* Pamiętniki.— Warszawa, 1980.— T. 1—3; *Hadzy Mechmed Senai z Krymu.* Historia chana Islam Gereja III.— Warszawa, 1971; *Kowalska M.* Ukraina w połowie XVII w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo.— Warszawa, 1986.
- ⁹² *Corfus M.* Documente privitoare la storia Romanilor culuse din Archivele polone. Secolul al XVII-lea.— Bucuresti, 1983.
- ⁹³ *Там же*.— № 97, 104—110, 112, 114—115, 117—121, 123, 130, 132, 135, 139—142, 146—158, 160—167, 169—170.
- ⁹⁴ [*Theiner A.*] Monumenta historica poloniae.— Romae, 1863.— T. 3.
- ⁹⁵ *Documenta pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* — Romae, 1953.— T. 1.
- ⁹⁶ *Правда про унію*.— Львів, 1965.
- ⁹⁷ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550—1850)*.— Romae, 1962.— V. 6 (1639—1648); V. 7 (1649—1651); V. 8 (1652—1656).
- ⁹⁸ *Acta S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantia*.— Romae, 1953.— T. 1; *Litterae S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes*.— Romae, 1954.— V. 1 (1622—1670); *Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes*.— Romae, 1956.— V. 1 (1622—1728).
- ⁹⁹ *Epistolar* R. Korsak, A. Sielava, G. Kolenda (1637—1674).— Romae, 1956.
- ¹⁰⁰ *Litterae Basilianorum in terris Ucrainae et Bielarusjae*.— Romae, 1979.— T. 1; 1601—1730.
- ¹⁰¹ *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes*.— Romae, 1973.— T. 2: 1641—1664; *Supplicationes ecclesiae unitae Ucrainae et Bielarusjae*.— Romae, 1960.— T. 1: 1600—1699.
- ¹⁰² *Supplicationes...* T. 1.— S. 178.
- ¹⁰³ *Monumenta Ucrainae historica*.— Romae, 1965.— T. 2; 1624—1648.
- ¹⁰⁴ *Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil 1600—1653.— Cambridge, 1985.
- ¹⁰⁵ *Sysyn F. E.* Documents of Bohdan Kmelnycyij // HUS. 1978. December. V. 2.— Nr. 4.— S. 500—524.
- ¹⁰⁶ *Sysyn F. E.* A contemporary's Account of the Causes of the 10 Khmelnytsky Uprising // HUS. 1981.— V. 5.— Nr. 2.— S. 246—257.
- ¹⁰⁷ *Ridmaier A., Ostapczuk V.* Bohdan Chmelnycky and the Porta (A Document from the Ottoman Archives) // HUS. 1984. December. V. 8.— Nr. 3.— S. 453—473.
- ¹⁰⁸ *Останчук В.* Проблеми і перспективи розвитку української османістики // Український археографічний щорічник.— К.: Наук. думка, 1992.— Вип. 1.— С. 94—112.

ДО РОЗДІЛУ III

¹ Детальніше універсали й накази Б. Хмельницького та його сподвижників розглянуто у працях: *Мицьк Ю. А.* Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск: ДГУ, 1983; *Мицьк Ю. А.* О формуляре универсалов и приказов сподвижников Богдана Хмельницкого // Историкографические и источниковедческие проблемы отечественной истории.— Днепропетровск: ДГУ, 1985.— С. 107—113.

² *ДБХ*.— № 36, 39, 83, 89.

³ *ДБХ*.— № 100, 111.

⁴ *Крип'якевич І. П.* До питання про авторство листів Богдана Хмельницького // УІЖ.— 1964.— № 3.— С. 18—21; *Крип'якевич І. П.* Підробки документів

Богдана Хмельницького // НІБ — 1960.— № 3.— С. 3—8; *Мыцык Ю. А.* Аналіз
источников... С. 7.

⁵ *БАН. ВР*— № 4, 7, 25.— Арк. 377—382. Див. також пізній (XVIII ст.)
формулярник І. Вербівського (ДОІМ. ВР № Арх.— 1532).

⁶ *Каштанов С. М.* Русские княжеские акты X—XIV вв. (до 1380 г.) // Архео-
графический ежегодник за 1974 год.— М.: Наука, 1975.— С. 94—117; Див. та-
кож грамоти князя Витовта, видрукувані в АЛПРГ під № 1—9, 25.

⁷ *ДБХ*.— № 467.

⁸ *ПКК*.— Т. 1.— Отд. 1.— № 12.— С. 421.

⁹ *Там само*.— С. 406, 429.

¹⁰ *Там само*.— С. 391, 429.

¹¹ *ДБХ*.— № 462. Див.: *Крип'якевич І.* Студії... С. 57—58; *Шевченко Ф. П.*
Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648—1654 рр. // *Історичні джерела та їх використання*.— К.: Наукова думка, 1964.— Вип. 1.—
С. 81—113; *Барабой А. З.* Чому Богдан Хмельницький самотитулувався по-різ-
ному // *УІЖ*.— 1977.— № 2.— С. 70—74.

¹² *ПКК*.— Т. 2.— Отд. 1.— С. 418.

¹³ *ВУР*.— Т. 2.

¹⁴ *ДБХ*.— С. 408.

¹⁵ *Мыцык Ю. А.* Аналіз источников...— С. 10—14.

¹⁶ *АЮЗР*.— Ч. 3.— Т. 1.— К., 1863.— № 48.

¹⁷ *Там же*, № 5, 11, 13, 55.

¹⁸ *Мыцык Ю. А.* Аналіз источников...— С. 11.

¹⁹ *АЮЗР*.— Ч. 3.— Т. 1.— № 60; *ПКК*.— Т. 1.— Отд. 2.— № 4.

²⁰ *Dokumenty do dziejow Kujaw i ziemi Dobrzyńskiej XIV—XIX w.*— Warsza-
wa—Poznań, 1974.— S. 31.

²¹ *АЮЗР*.— Ч. 3.— Т. 1.— № 74.

²² *ПКК*.— Т. 2.— Отд. 1.— № 19, 20.

²³ *Грамоти XIV ст.*— К.: Наук. думка, 1965.— № 9.— С. 25, 61, 84, 118;
АЛПР.— С. 2—3, 158—159 та ін.

²⁴ *ДБХ*.— № 110, 382.

²⁵ *АЮЗР*.— Ч. 3.— Т. 1.— № 42; *Ковальський Н. П.* Источники по социаль-
но-экономической истории Украины.— С. 79—80; *Грабовецький В. В., Гаврилен-
ко В. С.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія
Лободи з 1595 р. // *Середні віки на Україні*.— К.: Наук. думка, 1971.— Вип. 1.—
С. 205—206.

²⁶ *ДБХ*.— № 16, 229, 131.

²⁷ *ПКК*.— Т. 2.— Отд. 1.— № 2—6, 8, 16, 18; Т. 1.— Отд. 1.— № 10, 11.

²⁸ *ВУР*.— Т. 2.— № 14. Див.: *Мицик Ю. А.* До видання Українського Дипло-
матарію XVI—XVIII ст. // *Листи Б. Хмельницького та його сподвижників часів*
Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. // *Проблеми історіографії*
та джерелознавства історії України.— Дніпропетровськ: ДДУ, 1991.— С. 119—129.

²⁹ *ДБХ*.— № 40, 226; *АЮЗР*.— Ч. 3.— Т. 1.— № 42, 45, 72, 75, 83.

³⁰ *ДБХ*.— № 83, 131, 462.

³¹ *ДБХ*.— № 81. Див.: *Крип'якевич І.* Студії... С. 59—60; *Каштанов С. М.*
Очерки русской дипломатики.— М.: Наука, 1970.— С. 56—57.

³² *ДБХ*.— № 39, 115, 152, 190, 226, 274, 322.

³³ *ДБХ*.— № 13, 15, 84, 138, 156, 249, 301, 318, 344, 356, 403, 430, 460.

³⁴ *ДБХ*.— № 460.

³⁵ *ДБХ*.— № 83, 251, 283, 305.

³⁶ *ДБХ*.— № 181.

³⁷ *ДБХ*.— № 283; *Лазаревский А. М.* Акты по истории... С. 101—102; Див.:
Мыцык Ю. А. Аналіз источников... С. 16.

³⁸ *ВУР*.— Т. 3.— № 13.

³⁹ *ДБХ*.— № 131, 226, 297, 322, 410, 462.

⁴⁰ *Крип'якевич І.* Студії... С. 60—61.

- ⁴¹ АЮЗР.— Ч. 3.— Т 1.— С. 264
- ⁴² ДБХ.— № 407.
- ⁴³ ДБХ.— № 83.
- ⁴⁴ Мыцык Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины.— Днепрпетровск: ДГУ, 1980.— С. 183—184; ДБХ.— № 15, 111.
- ⁴⁵ Крип'якевич І. Студії... С. 61—62.
- ⁴⁶ Гробоувський В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал... С. 206. Див. також короборацію універсала Ф. Полоуса: АГАД.— Ф. АЗ.— № 3036.— Арк. 1.
- ⁴⁷ ДБХ.— № 4, 5.
- ⁴⁸ АГАД.— Ф. АЗ.— № 3036.
- ⁴⁹ ДБХ.— № 222, 181, 40, 319, 323, 462, 114.
- ⁵⁰ ПКК.— Т. 2.— Отд. 2.— № 11, 12; Див. також: Грамоти XIV ст... С. 10, 14, 19, 38, 22; АЛРГ.— С. 66, 206, 211.
- ⁵¹ ДБХ.— № 462, 109.
- ⁵² ДБХ.— № 190, 269.
- ⁵³ До сумнівних ми відносимо, зокрема, універсал Б. Хмельницького від 17.1.1654 р. (ДБХ.— № 226).
- ⁵⁴ При розподіленні універсалів та наказів Б. Хмельницького на групи та підгрупи ми ґрунтувалися на принципах класифікації, запропонованих О. П. Пронштейном. Див.: Пронштейн О. П. Зазн. праця.— С. 51—57.
- ⁵⁵ ДБХ.— № 100, 111, 142, 422 та ін.
- ^{56—57} ДБХ.— Додатки.— № 1, 3, 4, 19, 20, 23.
- ⁵⁸ Там же.— № 3, 4. Детальніше про це див.: Мыцык Ю. А. Анализ источников... С. 24—25.
- ⁵⁹ Буанов В. И. Прокламации С. Т. Разина и его сподвижников — памятники идеологической борьбы в годы второй крестьянской войны в России // Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв.— М.: Наука, 1974.— С. 290.
- ⁶⁰ ДБХ.— Додатки.— № 3, 4; Степанов И. В. Крестьянская война в России в 1670—1671 гг. Восстание Степана Разина.— Л.: ЛГУ, 1966.— Т. 1.— С. 9.
- ⁶¹ Степанов И. В. Крестьянская война... Т. 1.— С. 14.
- ⁶² Буанов В. И. Прокламации... С. 287—306; Овчинников Р. В. Из опыта реконструкции утраченных документов на примере указов и манифестов Е. И. Пугачева // Источниковедение отечественной истории. 1975.— М.: «Наука», 1976.— С. 222—247.
- ⁶³ Томашівський С. Перший зазивний лист Хмельницького // ЗНТШ.— Львів, 1898.— Т. 23/24.— С. 1—9.
- ⁶⁴ Див.: ДБХ.— № 119, 120 та ін.
- ⁶⁵ Там само. № 368, 441.
- ⁶⁶ Там само.— С. 653—663.
- ⁶⁷ Д.— № 141; ВУР.— Т. 3.— № 13.
- ⁶⁸ Мальцев А. Н. Новые документы... № 3.— С. 339;
- ⁶⁹ ДБХ.— № 83, 190, 411, 419, 229, 305, 322.
- ⁷⁰ Лазаревский А. М. Акты... № 10; ДБХ.— № 110, 178, 205, 344, 350, 412.
- ⁷¹ ДБХ.— № 245.
- ⁷² Там само.— № 77, 438, 452.
- ⁷³ ВУР.— Т. 2.— № 108.— С. 235.
- ⁷⁴ Местечко Борисполе...— № 64—75.
- ⁷⁵ ДБХ.— № 410, 222, 307.
- ⁷⁶ Там само.— № 282, 291, 297, 410; 319, 323, 383, 403, 428, 460; 141. Див. також: № 89. Мыцык Ю. А. Анализ источников.. С. 29.
- ⁷⁷ ДБХ.— № 307-6.
- ⁷⁸ ДБХ.— № 190, 356. Про приписки до останнього універсалу від 12(2)

березня 1656 р. мова йде у праці: *Введенский А. А.* Лекции по документальному источниковедению истории СССР.— Киев, 1963.— С. 111.

⁷⁹ *ДБХ.*— С. 408; *ЦДІАК.*— Ф. 145, оп. 1.— № 4.

⁸⁰ *ДБХ.*— № 374.

⁸¹ *Там само.*— № 18, 440; 249.

⁸² *Степанков В. С.* Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654) и борьба против неа крестьянства и казацкой гольтыбы / *История СССР.*— 1979.— № 3.— С. 71—84.

⁸³ *ДБХ.*— № 228, 270, 285; Див. *Мыцьки Ю. А.* Анализ источников...— С. 31.

⁸⁴ *Там само.*— № 56, 250, 360.

⁸⁵ *Там само.*— № 176, 384. Див.: *Грушевський О. Л.* 3 економічного життя українських монастирів XVII—XVIII ст. Перші гетьманські універсали. // *Україна.*— 1914.— Т. 4.— С. 42—48.

⁸⁶ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 286—293, 330—353.

⁸⁷ *ДБХ.*— № 39.

⁸⁸ *ДБХ.*— № 16, 51, 118.

⁸⁹ *АЮЗР.*— Ч. III.— Т. 4.— № 27-а, 27-б.

⁹⁰ *ДБХ.*— № 52; 322; 348; 113.

⁹¹ *Местечко Борисполе...* № 72.

⁹² *ДБХ.*— № 164.

⁹³ *Там само.*— № 40.

⁹⁴ *ПКК.*— Т. 1, отд. 1.— № 19, 20.

⁹⁵ *Там само.*— № 16, 24; *Савич А. А.* Пять документов рода Силичей // *КС.* № 1887.— Сентябрь.— С. 153.

⁹⁶ *ПКК.*— Т. 3, отд. 3.— № 2.

⁹⁷ *Там же.*— Т. 1, отд. 1, № 33; Т. 3, отд. 1.— № 14, 16.

⁹⁸ Див. *Там же.*— Т. 3, отд. 1.— № 13 (грамота Львівського братства 1608 р.).

⁹⁹ *ДБХ.*— № 173.

¹⁰⁰ *Каштанов С. М.* Грамоты // *СИЭ.*— М.: Сов. энциклопедия, 1961.— Т. 4.— С. 690.

¹⁰¹ *Каштанов С. М.* Очерки...; *Лаппо-Данилевский А. С.* Очерк русской дипломатики частных актов // *Русский исторический журнал.*— 1922.— № 8; *Пронштейн О. П.* Зазн. праця.— С. 49—57; *Черепнин Л. В.* Русские феодальные архивы XIV—XV веков.— Т. 1—2.

¹⁰² *ПКК.*— Т. 2, отд. 1.— № 21.

¹⁰³ *Акты ЮЗР.*— Т. 10.— № VIII/21-а, VIII/21-б, VIII/21-в, VIII/21-г, VIII/21-е.

¹⁰⁴ *Там же.*— № VIII/22.

¹⁰⁵ *Акты ЮЗР.*— Т. 10.— № XVI/18. Тут видрукувана тільки жалувана грамота, дана С. Косову. Про інші грамоти згадується у примітці.

¹⁰⁶ *Там же.*— № XVI/22 (Грамота від 21(11) серпня 1654 р.). Див. також: *Мальцев А. Н.* Новые документы...— С. 334.

¹⁰⁷ Типовою «опасною» грамотою є документ від 9 вересня (30 серпня) 1650 р., яким дозволявся в'їзд до Москви ченців Києво-Братського монастиря Арсенія та Єпифанія (*ВУР.*— Т. 2.— № 176). На жаль, у ньому не вказані прізвища Арсенія (Сатановського) та Єпифанія (Славинецького), не говориться про те, що разом з ними був і Феодосій Софонович. Можна вказати і на типові «митні» грамоти: *ВУР.*— Т. 2.— № 64; *АМГ.*— Т. 2.— № 532.

¹⁰⁸ Див.: *Акты ЮЗР.*— Т. 10.— № VII/3, VII/4, VII/9, VII/9 (примітка), 1/2; Т. 2.— № 28; *АМГ.*— Т. 2.— № 589, 603, 604; *ВУР.*— Т. 3.— № 99.

¹⁰⁹ *Акты ЮЗР.*— Т. 10.— № VII/3, VII/4, VII/6 (примітка), VII/9, XVI/19, XIII/13; *ВУР.*— Т. 3.— № 218, 228, 241.

¹¹⁰ Див.: *Акты ЮЗР.*— Т. 10.— № III/17, VII/6-б (примітка), VII/9 (примітка), XIII/11-а, XIII/11-б, XIII/11-е, XV/4, VIII/1, VIII/2, VIII/3, VIII/4, VIII/5. Грамоти й укази, дані безпосередньо дипломатам, розглядаються нижче.

¹¹¹ *ВУР.*— Т. 2.— № 101; *Страшко В. В.* Переселение...— С. 13—15.

- ¹¹² ВУР.— Т. 2.— № 69, 134.
- ¹¹³ Там же.— Т. 3.— № 28.— С. 69. Див. також: ВУР.— Т. 2.— № 26, 29.
- ¹¹⁴ Там же.— Т. 3.— № 63.
- ¹¹⁵ Акты ЮЗР.— Т. 3.— № 254. Див. також: ВУР.— Т. 2.— № 46.— С. 88—89. Ці «пам'яті» вміщені поряд з сімома аналогічними документами, що стосуються перебування у Москві ерусалимського патріарха Паїсія (РДАДА.— ф. 124, оп. 1.— 1649 р.— № 1).
- ¹¹⁶ Див. АМГ.— Т. 2.— № 583; ВУР.— Т. 2.— № 44.
- ¹¹⁷ ВУР.— Т. 3.— № 26, 28, 29.
- ¹¹⁸ Акты ЮЗР.— Т. 10.— № XIII/9-д; ЦДІАК.— Ф. 220, оп. 1.— № 149.
- ¹¹⁹ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст.— К.: Наук. думка, 1982.— № 183, 184, 185.
- ¹²⁰ ЦДІАЛ.— Ф. 129, оп. 1.— № 585; Ковальский Н. П. Источниковедение социально-экономической истории...— С. 52.
- ¹²¹ ЦДІАЛ.— Ф. 129, оп. 1.— № 583, 584, 586, 587.
- ¹²² ЦДІАК.— Ф. 220, оп. 1.— № 148; Лазаревский А. М. Акты... // ЧИОНЛ.— Киев, 1890.— Кн. 4.— № 6.
- ¹²³ Акты ЮЗР.— Т. 10.— № VIII/12-1.
- ¹²⁴ Там же.— № VIII/12-в, VIII/12-д, VIII/12-е, VIII/12-к, VIII/12-ж.
- ¹²⁵ ПКК.— Т. 1, отд. 3.— № 94.
- ¹²⁶ Д., № 117.
- ¹²⁷ АЮЗР.— Ч. III.— Т. 4.— № 162; Ч. II.— Т. 1.— № 83. Див. також: АЮЗР.— Ч. III.— Т. 4.— № 240. ЦДІАЛ.— Ф. 129, оп. 1.— № 591.
- ¹²⁸ Акты ЮЗР.— Т. 10.— № XIII/9-6, XIII/9-е, XIII/9-г, XIII/9-з, XIII/10-6; Лазаревский А. М. Акты... // ЧИОНЛ.— Кн. IV.— № 7. Універсал Яна Казимира Чернігову був виданий 10. липня 1651 р. з метою розколоти повстанців. Звинувачуючи козаків у зраді Речі Посполитій, король водночас надавав містянам певних пільг (ЦНБ. І. Р.— Ф. Лазаревського.— № 57668).
- ¹²⁹ ЦДІАЛ.— Ф. 129, оп. 1.— № 589, 590.
- ¹³⁰ Д.— № 246.
- ¹³¹ ЦДІАК.— Ф. 1230, оп. 1.— № 39/1.
- ¹³² Там само.— № 39/2.
- ¹³³ Акты ЮЗР.— Т. 10.— № VIII/12-и; Лазаревский А. М. Акты...— № 8; ЦДІАЛ.— Ф. 129, оп. 1.— № 600, 604, 605, 606.
- ¹³⁴ Дополнения... № 73/13.— С. 187; Жерела...— Т. 4.— № 33.
- ¹³⁵ Жерела... Т. 4.— № 45; БПАН. ВР.— № 2257.— Арк. 82 зв.; Д.— № 218.
- ¹³⁶ Д.— № 103; ЦДІАК.— Ф. 1230, оп. 1.— №
- ¹³⁷ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— С. 575, 595. Див. також: Д.— № 103; АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 136.
- ¹³⁸ ЦДІАК.— Ф. 1230, оп. 1.— № 64. Аналогічно чинив і Я. Радзивил, котрий у своєму універсалі від 5 лютого 1654 р. вимагав, щоб повстанці не чинили перешкод каральним загонам, котрі ставали на квартири у Стародубщині. Щоправда, поряд з універсалом Радзивил написав листа до Б. Хмельницького (Акты ЮЗР.— Т. 10.— № VI/12-6, VI/12-в.).
- ¹³⁹ Акты ЮЗР.— Т. 10.— № XI/3; СГГид.— Т. 3.— № 167, 175. Див. також: універсал Я. Радзивила від 21 лютого 1654 р. (Акты ЮЗР.— Т. 10.— № 11/4).
- ¹⁴⁰ АЮЗР.— Ч. III.— Т. 4.— № 228. Див. і деякі інші універсали про мобілізацію посполитого рушення: Ч. ВР.— № 1657.— С. 416; № 144.— С. 367—368; ВДА у Кракові.— Ф. ЗР, № 31.— Арк. 57, 147, 165; ЦДІАК.— Ф. 1230, оп. 1, № 185.— Арк. 17—18.
- ¹⁴¹ В одному з документів українських послів йдеться про видання А. Киселем паспортів на проїзд до Варшави (АЮЗР.— Ч. III.— Т. 4.— № 253).
- ¹⁴² Там же.— № 150.
- ¹⁴³ Там же.— № 29, 141-6.
- ¹⁴⁴ Там же.— № 141.
- ¹⁴⁵ ЦДІАК.— Ф. 1230, оп. 1. № 185.

¹⁴⁶ АГАД.—Ф АКВ.—від. 42.—№ 9/2, 11, 13/1, 9/1, 8, 10/1; 7/1, 7/3, 7/4, 7/5. Див. також: *Акты Виленской Археографической комиссии.*—Вильна.—1909.—Т. 34.—№ 28.

¹⁴⁷ АГАД.—Ф. АЗ.—№ 3036.—Арк. 126; див. також. Ч.—ВР.—№ 142.—С. 143—144, 133, 189—190.

¹⁴⁸ *Жерела...*—Т. 4.—№ 52.

¹⁴⁹ ВДА у Кракові.—Ф. ЗР, № 31.—Арк. 147.

¹⁵⁰ АЮЗР.—Ч. З.—Т. 4.—№ 187—189, 238; ЦДІАЛ.—Ф. 152, оп. 1.—№ 69; Див. також: АЮЗР.—Ч. З.—Т. 4.—№ 169, 184, 166.—С. 360, 409, 605.

¹⁵¹ ЦДІАК.—Ф. 221, оп. 1.—№ 152.

¹⁵² ЧОІМ. ВР.—№ Ал.—14—2/3. Див. також: Д.—№ 223, 74, 63; ЦДІАК.—Ф. 1230, оп. 1.—№ 68. Див.: АЮЗР.—Ч. З.—Т. 4.—№ 158.

¹⁵³ ВДА у Кракові.—Ф. ЗП.—№ 375.—С. 6—7; РДАДА.—Ф. 389, оп. 1.—№ 220.—Арк. 53.

¹⁵⁴ Див. АЮЗР.—Ч. З.—Т. 4.—№ 115, 116, 126.—С. 587; *Жерела...* Т. 4.—№ 143, 145; Д.—№ 57, 262; ЦДІАК.—Ф. 1230, оп. 1.—№ 69.

¹⁵⁵ АЮЗР.—Ч. З.—Т. 4.—№ 21, 201, 214; АГЗ.—Т. 21.—№ 5, 17, 20, 21, 24, 27, 36, 38, 53, 68; АГЗ.—Т. 24.—№ 55.

¹⁵⁶ АЮЗР.—Ч. З.—Т. 4.—№ 233.

¹⁵⁷ АЮЗР.—Ч. З.—Т. 4.—№ 227/2. Точнісінько такий універсал був направлений Я. Радзивилом жителям Лоева.

¹⁵⁸ *Жерела...* Т. 4.—№ 38, 33. Див. низку інших універсалів воєнного командування Речі Посполитої, наприклад: АЮЗР.—Ч. З.—Т. 4.—№ 1, 3, 50, 230, 269; АВАК.—Т. 34.—№ 8, 15—17, 22, 25, 33; Д.—№ 45; ЦДІАК.—Ф. 1230, оп. 1.—№ 54; *Жерела...*—Т. 4.—№ 16, 26, 35; Ч.-ВР.—№ 398.—С. 126—127.

¹⁵⁹ АЮЗР.—Ч. III.—Т. 4.—№ 24.

¹⁶⁰ Там же.—№ 248.

¹⁶¹ Д.—№ 2.

¹⁶² Див. наприклад: Д.—№ 81, 84, 89, 92, 98, 120, 121, 125, 127.

¹⁶³ АЮЗР.—Ц. З.—Т. 4.—№ 288.

¹⁶⁴ ЦДІАК.—Ф. 1230, оп. 1.—№ 94.

¹⁶⁵ *Лещинський Ю.* Зазн. праця.—С. 688—689.

¹⁶⁶ *Ердмансдорфер Б.* Зазн. праця.—№ 117, 187, 194, 202, 206, 208, 212, 304, 316, 319, 332.

¹⁶⁷ Там само.—№ 187, 332.

¹⁶⁸ ДОІМ.—ВР.—№ 635 II.

ДО РОЗДІЛУ IV

¹ Деякі аспекти цього розділу повніше висвітлені у праці: *Мицьк Ю. А.* Аналіз источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.—Днепропетровск: ДГУ, 1983.

² *Акты ЮЗР.*—Т. 10.—№ VIII/10-г.

³ ДБХ.—№ 233.

⁴ *Акты ЮЗР.*—Т. 10.—№ VIII/11.

⁵ ВУР.—Т. 3.—№ 17, 200.—С. 565; РДАДА.—Ф. 150, оп. 1. 1651.—№ 10; 1653.—№ 3

⁶ *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. Ювілейний збірник на пошану акад. Дмитра Івановича Багалія.—К., 1927.—С. 280—315; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Праці Українського наукового інституту.—Варшава, 1934.—Т. 19; *Яковлів А.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року. Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського.—К., 1928.—Т. 1.—С. 179—191; *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. Історично-правничка студія.—Нью-Йорк, 1954.

- 7 ДБХ.— № 239, 241.
8 ВУР.— Т. 3.— № 247.
9 ВУР.— Т. 3.— № 248; ДБХ.— № 233.
10 ВУР.— Т. 3.— № 249.
11 ПКК.— Т. 2, отд. 3.— № 19.
12 ВУР.— Т. 3.— С. 572.
13 Ч.— ВР.— № 147.— С. 475.
14 Акти ЮЗР.— Т. 10.— № 9; ДБХ.— № 234.
15 ДБХ.— № 235.
16 Акти ЮЗР.— Т. 10.— № XIII 6, XIII 8.
17 Там же.— № XIII 4, XIII 5, XIII 9; ДБХ.— № 244.
18 Там же.— № XIII 8.
19 Там же.— № XVI.
19-а ВДА у Кракові.— Ф. ЗР, № 31.— С. 219. Лист чорнобильського протопопа до чорнобильського підстарости від 27 січня 1654 р.
20 Ч.— ВР.— № 147.— С. 383—384. Лист Павші до віленського воеводи Я. Радзивила, писаний на початку 1654 р.
21 Ч.— ВР.— № 147.— С. 473—477. Лист Павші до князя Я. Радзивила від 2.II.1654 р.
22 Шевченко Ф. П. Політичні...— С. 165.
23 Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті.— Нью-Йорк — Львів — Київ — Мюнхен, 1993.— С. 18.
24 ВДА у Кракові.— Ф. ЗР.— № 31.— Арк. 84; *Мицьк Ю. А.* Аналіз... С. 65.
25 *Мицьк Ю. А.* Аналіз... С. 38, 62.
25-а ДБХ.— № 49; Див.: *Петровський М. Н.* Нариси з історії України. Вип. 4. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654).— К.: Вид-во АН УРСР, 1940.— С. 105—112; *Голобуцький В. А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— К.: Госполитиздат УССР, 1962.— С. 167—171; *БЯ.*— ВР.— № 90.— Арк. 36; *Мицьк Ю. А.* Аналіз... С. 64; ВУР.— Т. 2.— С. 120.
26 ДБХ.— № 475; *СГГид.*— Т. 3.— № 134.
27 ДБХ.— С. 619.
28 *Голобуцький В. А.* Дипломатическая история...— С. 177—178; Див.: *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий.— СПб., 1882.— Т. 2.— С. 31.
29 *Hosch E.* Der türkisch-kozakischen Vertrag von 1648 Forschungen zur Osteuropäische Geschichte.— Berlin, 1980.— S. 233—248; *Bartl P.* Der Kozackentaat und das Osmanische Reich in 17 und in der ersten Hälfte des 18 Jahrhunderts Südost-Forschungen.— München, 1974.— B. 33.— S. 171.
30 *Ализаде А. М.* Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. и буржуазная турецкая историография. // Правда истории против фальсификаторов.— Киев: Наук. думка, 1982.— С. 78—93.
31 *Мицьк Ю. А.* Аналіз... С. 40; *Заборовский Л. В.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-е—середине 50-х годов XVII в. Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв.— М.: Наука, 1979.— С. 264. Переказ тексту Яської угоди наводиться у хроніці Я. Рудавського. Див.: *Мицьк Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны 1648—1654 гг.— Днепропетровск: ДГУ, 1985.— С. 82.
32 ПКК.— Т. 2.— Отд. 3.— № 93.— С. 364—368.
33 *Петровський М. Н.* Нариси з історії...— С. 124.
34 *Сеңай М.* Зазн. праця.— С. 126—130.
35 ПКК. Т. 3.— Отд. 3.— № 18.
36 Д.— № 292.
37 Там же.— № 293.
38 Там же.— № 294, 295.
39 Там же.— № 288.— С. 741.
40 Там же.— № 298.

- ⁴¹ Там же.— № 293.— С. 763.
- ⁴² Петровський М. Н. Нариси з історії...— С. 188—189; Голобуцький В. А. Дипломатическая история...— С. 342—343.
- ⁴³ Д.— № 54.
- ⁴⁴ Д.— № 55.
- ⁴⁵ М.— № 228.
- ⁴⁶ ВУР.— Т. 2. № 56.— С. 136.
- ⁴⁷ Там же.— Т. 3.— № 27, 30.
- ⁴⁸ ДБХ.— № 10.
- ⁴⁹ ВУР.— Т. 3.— № 86.
- ⁵⁰ Там же.— № 242; Акты ЮЗР.— Т. 10.— № 11 01, IX 2, IX 5-в, II 1, XIII 6, XIII 7, XIII 8; Забелін І. Ю. Зазн. праця.— № 18; Акты ЮЗР.— Т. 10.— № XVI 11, XVI 13, XVI 14; Т. 3.— № 331, 336/2, додаток № 15; ВУР.— Т. 3.— № 75.— С. 157—158.
- ⁵¹ ВУР.— Т. 3.— № 76.
- ⁵² Забелін І. Ю. Зазн. праця.— № 19.— С. 17—20.
- ⁵³ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 277/7.— С. 777—780.
- ⁵⁴ Див.: Мыцык Ю. А. Анализ... С. 48; ДБХ.— № 129, 161, 200, 201, 202, 212, 213.
- ⁵⁵ БАН (С.-Петербург).— ВР.— 4. 7. 25.— Арк. 377—382.
- ⁵⁶ ВУР.— Т. 2. № 103.— С. 226.
- ⁵⁷ ДБХ.— № 1—9.
- ⁵⁸ Див.: Мыцык Ю. А. Анализ...— С. 51; Мицик Ю. А. До видання...— С. 119—129; Веселовский С. В. Труды по источниковедению и истории России периода феодализма.— М.: Наука, 1978.— С. 219—220; ДБХ.— С. 17.
- ⁵⁹ Сіядді Ш. Зазн. праця.— Т. 1.— С. 178, 195—196; ВДА у Кракові.— Ф. ЗП.— № 363.— Арк. 899; Мицик Ю. А. Невідомий лист Тимофія Хмельницького // УІЖ.— 1984.— № 1.— С. 128—130.
- ⁶⁰ ВУР.— Т. 3.— № 190, 191.
- ⁶¹ Там же.— № 246.
- ⁶² Там же.— Т. 2.— № 39.
- ⁶³ Там же.— № 169.
- ⁶⁴ Там же.— Т. 3.— № 165.
- ⁶⁵ Акты ЮЗР.— Т. 10.— № III 2.
- ⁶⁶ Там же.— № X/3, XI 14.
- ⁶⁷ Там же.— № VIII 23-6, X 4, XVI 17, XVI 18.
- ⁶⁸ ВУР.— Т. 3.— № 246, 250.
- ⁶⁹ Там же.— № 233, 234.
- ⁷⁰ Акты ЮЗР.— Т. III.— № 172, 173, 194, додаток № 22.
- ⁷¹ Ч.— ВР.— № 609.— С. 241—249; № 611.— С. 625; № 144.— С. 627—631; ВДА у Кракові.— Ф. АС.— № 67.— С. 338; АЮЗР.— Ч. III.— Т. 4.— № 220, 221.
- ⁷² ПКК.— Т. 2.— Отд. 3.— № 12.— С. 588; АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 280/2, 280/3, 280/4, 280/5, 280/6.
- ⁷³ АЮЗР.— Ч. III.— Т. 4.— № 280/1.
- ⁷⁴ Див.: ЦДІАК.— Ф. 1230.— Оп. I.— № 114; АЮЗР.— Ч. III.— Т. 4.— № 220, 221; Обидва листи були очевидно створені 27 лютого 1651 р.
- ⁷⁵ Ч.— ВР.— № 2577.— С. 57.
- ⁷⁶ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 280/4.— С. 803.
- ⁷⁷ РДАДА.— Ф. 89.— Оп. 2.— 1647 р.— № 26.
- ⁷⁸ ВУР.— Т. 3.— № 132; Акты ЮЗР.— Т. 10.— № VI 13—1; VI 13—2.
- ⁷⁹ Детальніше про листи правителів Кримського ханства див.: Мыцык Ю. А. О публикации дипломатия Крымского ханства // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI—XX вв.— Днепропетровск: ДГУ, 1990.— С. 41—50.
- ⁸⁰ ВДА у Кракові.— Ф. ЗП.— № 363.— С. 1013.

⁸¹ Мицик Ю. А. Нововиявлений лист Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького // АУ.— 1989.— № 5.— С. 71—74.

⁸² Д.— № 134—135; М.— № 176—178; АГАД.— Ф. АКВ.— Татарський відділ.— № 62 // 21; Акты ЮЗР.— Т. 3.— № 323—325.

⁸⁴ Ч.— ВР.— № 1657.— Арк. 80; ВДА у Кракові.— Ф. ЗП.— № 363.— С. 664—667. Див. також інший список цих документів: АГАД.— Ф. АР.— Відд. 2.— Кн. 18.— С. 159.

⁸⁵ Оссолінеум.— ВР.— № 5656 II.— Арк. 167 зв.; ЦДІАЛ.— Ф. 132.— Оп. 1.— № 256.

⁸⁶ Д.— № 47; Ч.— ВР.— № 142.— С. 540—542; Корфус I. Зазн. праця.— № 125, 127, 129; Д. № 265, 268, 269, 271, 274; Сіяді Ш. Зазн. праця.— Т. 1.— С. 156, 262—265; Д.— № 261. Див. також лист-відповідь Д'єрдя II до свого брата Сигізмунда та чергове послання останнього (Сіяді Ш. Зазн. праця.— Т. 1. С. 53—55, 59—60).

⁸⁷ ДБХ.— № 236; Забелін І. Ю. Зазн. праця.— № 9, 8.

⁸⁸ Д.— № 162; Оссолінеум.— ВР.— № 5656 II.— Арк. 171—173. Датування листу Гречина дане, як твердить польський копіст, за старим стилем, але це, на нашу думку, не відповідає дійсності. Див. також листи В. Лупу до Г. Стефана, Олексія I Я. Кемени, силістрійському паші: Исторические связи...— Т. 2.— № 80, 84, 74; ЦДІАЛ.— Ф. 132, оп. 1.— № 708, 709; Оссолінеум.— ВР.— 5656 II.— Арк. 170.

⁸⁹ Див., наприклад, стислі листи, що містили у собі рекомендації послів: Корфус I. Зазн. праця.— № 97, 98, 162.

⁹⁰ Корфус I. Зазн. праця.— № 104, 118—123, 131—132; Д. № 275.

⁹¹ Там само.— № 155, 163, 164, 167, 169.

⁹² Там само.— № 106—108; Д.— № 257.

⁹³ Корфус I. Зазн. праця.— № 191.

⁹⁴ Д.— № 29.— С. 85.

⁹⁵ АГАД.— Ф. «Зібрання Браницьких з Сухой».— № 27/40.— С. 17. Див. також: Мицик Ю. А. Польський публіцистичний трактат др. пол. XVII ст. про козацтво // 500-річчя українського козацтва і Галичина. // Матеріали міжвузівської науково-теоретичної конференції.— Івано-Франківськ: «Галичина», 1992.— С. 58—63.

⁹⁶ Див., наприклад: АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 249//6, 249//7.

⁹⁷ Ч.— ВР.— № 379.— С. 136, 138; № 1656.— С. 158; ВДА у Кракові.— Ф. ЗП.— № 363.— С. 213.

⁹⁸ Акты ЮЗР.— Т. 10.— № XI 6.

⁹⁹ Там же.— № XI 6.

¹⁰⁰ Д.— № 24, 34; Ч.— ВР.— № 379.— С. 175—176; № 145.— С. 409—411; Див.: Ковальський Н. П.; Мыцык Ю. А. Анализ... С. 76—79.

¹⁰¹ Акты ЮЗР.— Т. 3.— № 326.

¹⁰² АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 186. Див.: Д.— № 118, 256; АГАД.— Ф. АКВ.— Відділ калмицький.— № 41-в; Abrachamowicz Z. The unrealized legation of Kasper Szymański to the Kalmucks and Persia in 1653 // Folia orientalis.— Warszawa.— 1970—1971.— Т. 12.— С. 9—23. Хоча це посольство и не було здійснено, уряд Речі Посполитої продовжував спроби втягти калмицьку орду в боротьбу проти Кримського ханства й України. Див.: Ч.— ВР.— № 3633.

¹⁰³ Д.— № 279.

¹⁰⁴ Д.— № 65, 251, 263; Оссолінеум.— ВР.— 2975.— С. 340, 359—361; № 2976.— Арк. 12 зв.; Ч.— ВР.— № 379.— С. 86.

¹⁰⁵ Ердмансдорфер Б. Зазн. праця.— № 344. Див. також два листи Фердинанда III та один лист графа Мансфельда, адресованих у Трансильванію (Сіяді Ш. Зазн. праця.— Т. 1.— С. 23, 97, 144).

¹⁰⁶ Енгельс Ф. Селянська війна у Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 360.

¹⁰⁷ *Плохий С. Н.* Папские послания как источник по истории католической экспансии на Украине в XVI—XVII веках // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории.*—Днепропетровск: ДГУ, 1983.— С. 122. Див.—також: *Плохий С. Н.* Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв.— К., 1989.

¹⁰⁸ *ДПР.*— № 485, 502.

¹⁰⁹ *Там же.*— № 484. Див.: *Правда про унію...*— С. 57; *Ч.*— ВР.— № 142.— С. 549; *Рудавський Я.* Зазн. праця.— С. 49—50. Існує також список брев, котрий має іншу дату—26 липня 1648 р. (*Ч.*— ВР.— № 379.— С. 36); *ДПР.*— 503, 504; *Правда про унію...*— № 38, 39.

¹¹⁰ *ДПР.*— № 504.

¹¹¹ *Шмурло Е. Ф.* Россия и Италия.— *Ж:* Изд-во АН СССР, 1927.— С. 5.

¹¹² *ДБХ.*— № 5, 87, 92, 241. 265, 281, 287.

¹¹³ *Там само.*— № 34; 50, 68, 125, 233; *Акты ЮЗР.*— Т. 3.— № 243; *БЯ.*— ВР.— № 90.— Арк. 36; *ВДА* у Кракові.— *Ф. ЗР.*— № 31.— Арк. 84.

¹¹⁴ *ВУР.*— Т. 3.— № 155.— С. 267—275; № 168.

^{115—116} *БПАН.*— ВР.— № 1062.— Арк. 350 зв.; *Д.*— № 261.

¹¹⁷ *Д.*— № 23; *Сіяді Ш.* Зазн. праця.— Т. 1.— С. 118—122, 128—132, 182—186, 296—304.

¹¹⁸ *ВУР.*— Т. 3.— № 196, 198; *Акты ЮЗР.*— Т. 10.— № III 5, III 6, III 12, III 13; *IV 2, IV 4, IV 6.*— С. 145, 146, 148, 150, 179, 213—214.

¹¹⁹ Див. наприклад: *ВУР.*— Т. 3. № 84, 113; *Акты ЮЗР.*— Т. 3.— № 308.

У деяких листах-інструкціях містяться навіть тексти промов, котрі належало виголосити при зустрічі послів.

¹²⁰ *ВУР.*— Т. 3.— № 33.

¹²¹ *АЮЗР.*— Ч. 3. Т. 4.— № 76. Див. також листи до А. Киселя, писані королем 4. VI. 1650 р., до Є. Оссолінського (після 24 червня 1649 р.), Є. Радзейовського (від 13 січня 1651), А. Лещинського (від 7 лютого 1651 р.) (*Д.*— № 132; *АГАД.*— Ф. АР. Відд. 2.— Кн. 14.— С. 352—357; *Ч.*— ВР.— № 144.— С. 709—712; № 1657.— С. 300.

¹²² *Ч.*— ВР.— № 147.— С. 705—706 (лист князя Домініка Острозького-Заславського від 27 серпня 1648 р.); № 1657.— С. 300—301 (лист С. Лянцкоронського, писаний на початку лютого 1651 р.).

¹²³ Див.: *АГАД.*— Ф. АР.— Відд. 2.— Кн. 10 — Арк. 315—318.

¹²⁴ *Рідні спомини...*— Т. 2.— Відд. 2.— С. 100—111.

¹²⁵ *Д.*— № 256.

¹²⁶ *ВУР.*— Т. 3.— № 26—32.

¹²⁷ Див.: *Кучернюк М. Ф.* Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки Визвольної війни українського народу (1648—1654).— Львів: «Вища школа», 1980.

¹²⁸ *ВУР.*— Т. 2.— № 184; Т. 3.— № 16. Тут були вміщені документи, що стосуються посольств А. Празмовського (1650 р.) і С. Витовського (1651 р.) Всі інші справи про перебування у Росії посольств Речі Посполитої у 1648—1654 рр. залишаються недокукованими: Див.: *РДАДА.*— Ф. 79 — Оп. 3.— 1648 р. № 2, 3, 8, 15; Оп. 3. 1649 р.— № 3; Оп. 1. 1649 р.— № 76; Оп. 3.— 1649 р.— № 4; Оп. 3. 1650 р.— № 6; Оп. 1.— 1650 р.— № 77; Оп. 1.— 1651 р.— № 3; Оп. 3.— 1651 р.— № 9; Оп. 3.— 1652 р.— № 3; Оп. 1.— 1652 р.— № 82; Оп. 3.— 1653 р.— № 11.

¹²⁹ *ВУР.*— Т. 2.— С. 163, 206, 207; Т. 3.— С. 261, 372.

¹³⁰ *ВУР.*— Т. 3.— № 154, 199; *Акты ЮЗР.*— Т. 10.— VIII 15, XVII 5, XVI 15, XVI 1. Див. також: XI 1.

¹³¹ *ВУР.*— Т. 3.— № 16.— С. 32—33, 42—43.

¹³² *Там же.*— Т. 2.— № 50.

¹³³ *Там же.*— Т. 3.— № 61, 153; *Акты ЮЗР.*— Т. 10.— № VIII 10-г, XVI 1.

^{134—135} *ВУР.*— Т. 3.— С. 37.

¹³⁶ *Там же.*— Т. 2.— № 46, 212; Т. 3.— № 101, 138, 163; *Акты ЮЗР.*— Т. 1.— № VIII 10-г.

- ¹³⁷ Д.— № 119; М.— № 175, 172.
- ¹³⁸ Д.— № 290. Вперше цей документ було видруковано Тадеушем Корзоном за списком відомого польського дипломата другої половини XVII ст. Яна Гниньського, що зберігався у бібліотеці ординації Замойських під номером 1807 (арк. 91—93): *Korzon T. Rozmowa baszy sylistryjskiego Szausz-baszy z jmcia chorazym litewskim Bieganowskim KH.—Lwów, 1900.—Т. 22.—S. 393—401.*
- ¹³⁹ АГАД.— Ф. АР.— Відд. 2.— Кн. 14.— 289.
- ¹⁴⁰ РДАДА.— Ф. 79.— Оп. 3.— 1651 р.— № 3.
- ¹⁴¹ Там же.— Оп. 3.— 1654 р.— № 15.— Арк. 5—13.
- ¹⁴² ВУР.— Т. 2.— № 157.
- ¹⁴³ Там же.— 181.— С. 421—442.
- ¹⁴⁴ РДАДА.— Ф. 123, оп. 1, кн. 30, 34, 37, 39, 40.
- ¹⁴⁵ РДАДА.— Ф. 123, оп. 1, 1649 р.— № 3, 23, 25; 1650 р.— № 8; 1653 р.— № 17; 1654 р.— № 3.
- ¹⁴⁶ РДАДА.— Ф. 123, оп. 1, кн. 29; 1648 — № 18; кн. 31; 1649 р.— № 23, 25, 26; 1650 р.— № 1, 15, 18; кн. 35, 33, 36, 39, 41.
- ¹⁴⁷ РДАДА.— Ф. 123.— Оп. 1.— Кн. 28.
- ¹⁴⁸ Відомі списки й розписки такого типу, що існували як самостійний документ. Див: *Акты ЮЗР.— Т. 10.— № XVI 16; XII 2; ВУР.— Т. 3.— № 200* тощо. Особливу цінність має російська копія з українського оригіналу списку членів українського посольства, яке очолювалося П. Тетерею та С. Зарудним (1654), делегації переяславських містян (1654). (*Акты ЮЗР.— Т. 10.— № VIII 9*). Крім того, відомий список членів посольства єрусалимського патріарха Паїсія та українського посольства на чолі з С. Мужилівським 1649 р. (Див.: *ВУР.— Т. 2.— № 46.— С. 84, 85*).
- ¹⁴⁹ *Акты ЮЗР.— Т. 3.— № 242, 243.*
- ¹⁵⁰ Там же.— № 300, 302.
- ¹⁵¹ *ВУР.— Т. 2.— № 189; РДАДА.— Ф. 79, оп. № 1650 р.— № 8.*
- ¹⁵² *ВУР.— Т. 3.— № 52.*
- ¹⁵³ Там же.— Т. 2.— № 47; ПКК.— Т. 3.— Отд. 3.— № 26, 21. Звіт Яскульсько-го був адресований коронному підканцлеру А. Тшебицькому, на що вірно вказується у рукописному варіанті звіту (*БЛАН.— ВР.— № 2253.— С. 695—698*). В опублікованому списку звіту як адресат помилково вказаний руський воевода С. Лянцкоронський. Другий звіт А. Ласко був видрукований К. Шайнохою: *Szajnocha K. Dwa lata z dziejów naszych. 1646, 1648—Lwów, 1869—Т. 1.*
- ¹⁵⁴ РДАДА.— Ф. 79.— Оп. 1.— 1653.— № 3.— Арк. 7—8.
- ¹⁵⁵ ВУР.— Т. 3.— 166.
- ¹⁵⁶ ВУР.— Т. 2.— С. 480—483. Аналіз статейних списків російських послів у Крим даний у статті: *Новосельский А. А. Разновидности крымских статейных списков XVII в. и приемы их составления // Проблемы источниковедения.— М.: Изд-во АН СССР.— Т. 10.— С. 187—194.*
- ¹⁵⁷ *Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 589—596.*
- ¹⁵⁸ ВУР.— Т. 3.— № 52.
- ¹⁵⁹ *Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича.— СПб., 1906.— С. 52.*
- ¹⁶⁰ ВУР.— Т. 3.— С. 421, 383.
- ¹⁶¹ Там же.— Т. 2.— № 98.— С. 220.
- ¹⁶² Детальніше про це див.: *Новосельский О. О. Зазн. праця.— С. 182—194.*
- ¹⁶³ Д.— № 158; *Оссолінеум.— ВР.— № 5656 II.— Арк. 171; Див.: Ковальський Н. П., Мыцьк Ю. А. Анализ...— С. 77—78; Сіяяді Ш. Зазн. праця.— Т. 1.— С. 35—36, 98—101.*
- ¹⁶⁴ ВУР.— Т. 3.— № 205, 215, 219, 220; *Акты ЮЗР.— Т. 8.— № 40 (додатки).*
- ¹⁶⁵ ВУР.— Т. 3.— № 195; *Акты ЮЗР.— Т. 10.— № II 21.*
- ¹⁶⁶ Див.: ВУР.— Т. 2.— № 179, 189.
- ¹⁶⁷ Див. наприклад: *Акты ЮЗР.— Т. 3.— № 238.*
- ¹⁶⁸ ВУР.— Т. 2.— № 47; ПКК.— Т. 1.— Отд. 3.— № 67, 75, 74, 76; Д.— № 75;

АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 21, 76, 77; *Рідні спомини...*— Т. 2.— № 13, 45; *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.*— Киев, 1915.— Вып. 1.— С. 130—136; Ч.— ВР.— № 1657.— С. 121; ВДА у Кракові.— Ф. ЗП.— № 363.— С. 262.

¹⁶⁹ Д.— № 36; ПКК.— Т. 1.— Отд. 3.— № 42, 45, 47, 50, 53, 57; АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 10. Див. також лист А. Киселя до Б. Хмельницького від 25 липня 1648 р. (ПКК.— Т. 1.— Отд. 3. № 51); Див. також донесення інших послів Речі Посполитої, що стосуються пізнішого часу: *Рідні спомини...*— Т. 2.— С. 96—99; Д.— № 26, 86, 88, 91, 137, 248; АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 226; БВУ.— ВР.— № 53.— С. 266; АГАД.— Ф. АЗ.— № 449, Арк. 64 зв., 149, 316; ВДА у Кракові.— Ф. ЗП.— № 363.— С. 1008, 1179, 1180.

¹⁷⁰ ПКК.— Т. 3. Отд. 3.— № 25: Див. також донесення посла Речі Посполитої до Криму К. Корицького (від 29 вересня та 6 жовтня 1654 р.) ПКК.— Т. 2.— Отд. 3.— № 23—24.

¹⁷¹ *Томашівський С.* До історії...— С. 1—50.

¹⁷² *Жерела...* Т. 16.— Львів, 1924; *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.*— Киев, 1915.— Вып. 2; *Litterae puntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550—1850).*— Romae, 1962—1963.— V. 6—8.

¹⁷³ *Ердмансдорфер Б.* Зазн. праця.— № 171, 172, 183, 188, 202, 203, 207, 209, 211, 213, 214, 295, 296, 297—301, 303, 305, 313—315, 321—326, 329—330, 333—340, 343, 347, 350—352; ЛБАН.— Ф. Осолінських.— № 5764 II (донесення А. Адерсбах з 6 жовтня 1648 р. до 9 грудня 1650 р.). Промова бранденбурзького посла Й. фон Оберсбах на засіданні конвокаційного сейму 1648 р. була повністю наведена Я. Л. Рудавським у його хроніці (*Рудавський Я. Л.* Зазн. праця.— Т. 1.— С. 24—25).

¹⁷⁴ *Ердмансдорфер Б.* Зазн. праця.— № 209, 299, 301, 303, 313, 325, 334, 335, 343.

¹⁷⁵ *Архів ПВІІ.*— Ф. 237 — № 23. Детальніше про ці документи див.: *Виговський І. І.* Донесення посла Франції в Польщі за 1648—1649 рр. як джерело по історії Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького // *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура.*— С. 106—115.

¹⁷⁶ *Якубов К. И.* Россия и Швеция в первой половине XVII в. // *ЧОИДР.*— 1898.— Кн. 1. Отд. 2. С. 289—493; *Куриц Б. Г.* Состояние России в 1650—1655 гг. по донесениям Родеса // *ЧОИДР.*— М., 1915.— Кн. 2.— Отд. 2.

ДО РОЗДІЛУ V

¹ *Шмидт С. О.* Земские соборы СИЭ.— М.: Сов. энциклопедия, 1964.— Т. 5.— С. 673—674.

² Виникнення й еволюція Земських соборів XVI—XVII ст., їхній склад функцій й повноваження тощо були досліджені рядом істориків: *Гальперин Г. В.* Форма правління Русского централизованного государства XV—XVII вв.— Л.: Наука, 1969; *Зимин А. А.* Зарождение Земских соборов // *Вопросы историографии и источниковедения.*— Казань: Изд-во Казанского пединститута, 1969.— С. 5—22; *Козаченко А. И.* Земский собор 1653 р. // *ВИ.*— 1957.— № 5.— С. 151—158; *Носов Н. Е.* Становление сословно-представительных учреждений (Земские соборы) в России XVI в. // *ВИ.*— 1958.— № 5.— С. 39—51; *Черепнин Л. В.* Земские соборы...; *Шмидт С. О.* Соборы середины XVI в. // *История СССР.*— 1960.— № 4.— С. 41—54.

³ *Латкин В.* Материалы для истории земских соборов XVII столетия (1619—1620, 1648—1649 и 1651 годов).— СПб., 1884.— С. 327.

⁴ *Черепнин Л. В.* Земские соборы... С. 327.

⁵ *Голобуцкий В. А.* Дипломатическая история... С. 296; *Козаченко А. И.* Земский собор 1653 г.— С. 152.

⁶ *Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією.*— К.: Вид-во АН УРСР, 1954.— С. 179.

- ⁷ Кучернюк М. Ф. Джерела... С. 125.
- ⁸ Козаченко А. И. Земский собор...— С. 152.
- ⁹ Черепнин Л. В. Земские соборы...— С. 328—331; *Маштафаров А. В.* «... Чтоб есмь веки вси едино были» // Советские архивы.— 1979.— № 3.— С. 17—23.
- ¹⁰ Кабанов А. К. Организация выборов на земские соборы XVII века // Журнал министерства народного просвещения.— 1910.— № 8—10; *Козаченко А. И.* К истории земского собора 1653 г. // Исторический архив.— 1957.— № 4.— С. 223—227.
- ¹¹ ВУР.— Т. 3.— № 197; СГГуд.— Т. 3.— № 157; РДАДА.— Ф. 79.— Оп. 1.— 1653 р.— № 6; Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 3, 4. (примітки).
- ¹² ВУР.— Т. 3.— № 197.— С. 410; ДБХ.— № 211, 213.
- ¹³ Детальніше це питання висвітлено у статті: *Мицук Ю. А.* Матеріали сеймів і сеймиків Речі Посполитої як джерело до історії Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. // Феодалізм на Україні.— К. Наук. думка, 1990.— С. 142—151. Див. також: *Historia sejmów polskiego.*— Warszawa, 1984; *Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M.* Historia państwa i prawa polskiego.— Warszawa, 1977.— S. 218—250; *Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie.— Lwow, 1914.— Т. 2.— S. 61—69; *Wisner H.* Najasniejsza Rzeczpospolita.— Warszawa, 1978.— S. 47—72;
- ¹⁴ *Konopczynski W.* Chronologia sejmów polskich.— Kraków, 1948.— S. 2, 26—27.
- ¹⁵ Ч.— ВР — 338.— С. 63—74.
- ¹⁶ Ч. ВР — 142.— С. 375—383.
- ¹⁷ М.— № 159; *Czaplinski W.* Dwa sejmy w roku 1652. Wrocław, 1955.— S. 46—47; АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 249 / 11; БВУ — ВР.— Акс. 1949 / 440.— Арк. 479—481.
- ¹⁸ АГАД.— Ф. АЗ.— № 3036.— С. 141. Див.: *Czescik L.* Sejm warszawski w 1649/50 roku.— Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdansk, 1978.— S. 30—31.
- ¹⁹ М.— № 196. Див. також: Ч.— ВР.— С. 101; ЦНБ.— Ін.— 13700.— С. 37.
- ²⁰ *Czaplinski Wl.* Dwa sejmy... S. 50.
- ²¹ Ч.— ВР.— № 144.— С. 561, 565.
- ²² *Ченьшьчик Л.* Зазн. праця.— С. 25—26, 29, 40; *Ochmann S.* Sejm koronacyjny Jana Kazimirza w 1649 r.— Wrocław, 1985, S. 65, 75, 80; *Czerska D.* Sobornoje ulozenie 1649 roku. Wrocław — Warszawa — Krakow — Gdansk, 1970.— S. 89.
- ²³ *Czaplinski Wl.* Dwa sejmy... S. 46—47.
- ²⁴ *Ченьшьчик Л.* Зазн. праця.— С. 70.
- ²⁵ *Czaplinski Wl.* Dwa sejmy... S. 71—72, 154—155.
- ²⁶ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 260.
- ²⁷ Д.— № 111; *Мицук Ю. А.* Записки иностранцев как источники по истории Украины (вторая половина XVI—середина XVII в.).— Днепропетровск: ДГУ, 1981.— С. 45.
- ²⁸ *Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła, kanclerza w litewskiego.* Poznań.— 1839.— Т. 2.— S. 398.
- ²⁹ Д. Т, № 51, Див. також рукописний список: Ч.— ВР.— С. 210—216. Всі чотири відомих на сьогодні списки відзначила С. Охман (С. Охман. Зазн. праця.— С. 135).
- ³⁰ БВУ.— ВР.— Акс. 1949 / 440.— Арк. 445—446; Ч.— ВР.— № 142.— Арк. 393—397, 137, 145; № 1656.— С. 245; БЯ.— ВР.— № 108.— Арк. 245; № 5993/Х.— Арк. 337; Ч. ВР.— № 379.— С. 147.
- ³¹ *Ченьшьчик Л.* Зазн. праця.— С. 72.
- ³² Там само. Детальніший виклад сенаторських «вотум» щодо Визвольної війни на коронаційному сеймі 1649 р. див.: *Охман С.* Зазн. праця.— С. 108—112.
- ³³ *Czaplinski Wl., Filipczak-Kocur A.* Udział senatorów w pracach sejmowych za Zygmunta III i Władysława IV // PH.— Warszawa, 1978.— Т. 69.— z. 4.— S. 665—676.

- ³⁴ *Ченьшчык Л.* Зазн. праця.— С. 71.
- ³⁵ *Копончинский В.* Зазн. праця.— С. 2.
- ³⁶ *Radziwill A. S.* Pamietniki.— Warszawa, 1980.— Т. 3.
- ³⁷ *М.*— № 54; *Д.*— № 29. Нами виявлено ще три списки даного діяріушу: АГАД.— Ф. АКВ.— Відд. козацький.— № 42/3; Ч.— ВР.— № 2576.— Арк. 293—299; БВУ.— ВР.— АКС. 1949/440.— Арк. 256—267.
- ³⁸ *М.*— № 97. Див. також інші списки діяріушу, що переходять у рукописах. АГАД.— Ф., АКВ.— № 42/5. С. 1—19; Ч.— ВР.— № 2576. Арк. 323—325; № 143.— С. 201—263.
- ³⁹ *Czaplinski Wl.* Dwa sejmy... S. 82; *Ченьшчык Л.* Зазн. праця.— С. 8; *Орман С.* Зазн. праця.— С. 7—8.
- ⁴⁰ Ч.— ВР.— № 395.— С. 172—182, 183—190; *ВДА* у Кракові.— Ф. ЗП.— 363.— С. 773—819.
- ⁴¹ Див. листи претендентів на корону Речі Посполитої королевичів Яна Казимира та Карла Фердинанда від 24 серпня та 14 листопада 1648 р. (*БПАН.*— ВР.— № 1062.— Арк. 187—281 зв.; Ч.— ВР.— № 379.— Арк. 148.
- ⁴² *ЦДІАК.*— Ф. 1230 оп. 1. № 24.— Арк. 1—2.
- ⁴³ *БВУ.*— ВР.— Акс. 1949/440.— Арк. 407; *Ченьшчык Л.* Зазн. праця.— С. 91—94;
- ⁴⁴ *ЦДІАК.*— Ф. 1230 оп. 1. № 26.— Арк. 1—2.
- ⁴⁵ *Д.*— № 139; *БВУ.*— ВР.— Акс. 1949/440.— Арк. 316, 443—445; Ч.— № 379.— С. 217—218.
- ⁴⁶ *БВУ.*— ВР.— Акс. 1949/440.— Арк. 518—519 зв.; Ч.— ВР.— № 1656.— С. 337—341; *ВДА* у Кракові.— Ф. ЗП.— № 363.— С. 245—248.
- ⁴⁷ *Бардах Ю., Лесьнодорський Б., Петшак М.* Зазн. праця.— С. 226; *Віснер Г.* Зазн. праця.— С. 74.
- ⁴⁸ *Віснер Г.* Зазн. праця.— С. 74.
- ⁴⁹ *ДБХ.*— № 87.
- ⁵⁰ *Ченьшчык Л.* Зазн. праця.— С. 127—132.
- ⁵¹ *ПКК.*— Т. 1.— Отд. 3.— № 78, 80—83; *М.*— № 118. Точнішим є текст, видрукуваний А. Гельцелем.
- ⁵² *М.*— № 119. А. Гельцель дав невірний заголовок даному тексту, сприйнявши його за ухвалу сенаторської ради.
- ⁵³ *М.*— С. 407, 408.
- ⁵⁴ *AGZ.*— Lwow, 1911.— Т. 21— S. IX.
- ⁵⁵ *Akta sejmikowe wojewodztwa krakowskiego.*— Krakow, 1953.— Т. 2.— F. 1.— Nr.— 128—148.— Wroclaw-Krakow, 1955.— Т. 2.— F. 2.— Nr. 150—196.
- ⁵⁶ *Там же.*— Т. 2.— Ч. 1—2; *Жерела...* Т. 4.— № 1—2, 4—5, 21—22, 27, 34, 36, 39, 63, 66, 72, 154 та № 1 (додатки); Т. 5.— № 53, 55—56, 76; 27, 29—30, 78, 79, АЮЗ.— Т. 21.— № 1—72; Т. 28.— № 52—74.
- ⁵⁷ *ПКК.*— Т. 3.— отд. 3.— № 6, 7; АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 34—36, 88, 142, 145, 147, 168, 172, 201—202, 210, 216, 276, 278; Ч. 2.— Т. 1.— № 29—41.
- ⁵⁸ *Ченьшчык Л.* Зазн. праця.— С. 39; *Орман С.* Зазн. праця.— С. 64—70, 235—237. Нами виявлено близько 20 сеймових ляудум та інструкцій середини XVII ст., головним чином шредьського сеймику познанської та каліської шляхти, сеймиків шляхти Брацлавського та Волинського воеводств; Ч.— ВР.— № 142.— С. 245—248, 149—162, 383—389, 401—409, 415—460, 365—406; № 434.— С. 663—667; № 2576.— С. 533—540; БВУ.— ВР.— № Акс. 1949//440.— Арк. 138—139, 230—233, 414 зв., 435 зв., 476—476 зв., 483, 511—512, 544—565; *ВДА* у Кракові.— Ф. ЗР.— № 41.— Арк. 157—158; *ЦНБ. ІР.*— № 13701.— С. 5—14; *ЧОІМ.* ВР.— № А.— 14/1/1.
- ⁵⁹ *Szaflik J. K.* Nastroje wsrod społeczenstwa Lubelszczyzny w okresie wojny narodowo-wyzwolenczej na Ukraine (1648—1654). // *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska.*— Lublin, 1956.— S. 1.— V. 2.— S. 61—80; *Kwasny Z.* // *Kilka uwag w sprawie stanowiska szlachty lubelskiej w okresie wojny narodowo-wyz-*

wolenczej na Ukrainie w Latach 1648—1654 // Acta Universitatis Wratislaviensis.— Wrocław, 1969.— Nr. 108 (Historia). S. 31—45.

⁶⁰ Відомий тільки один діяриуш генерального пруського сеймику у Грудзьондзі, що охоплював події з 25 до 27 жовтня 1649 р. (ВДА у Гданську.— № 300, 29 133.— С. 130—141). Відомі також записи деяких промов, що виголошувалися на сеймиках, послання магнатів на сеймики тощо. Див. наприклад: Ч.— ВР.— № 142.— С. 393—397, 689—697; БВУ.— ВР.— № Акс. 1949/440.— Арк. 438 зв.— 439 зв.

ДО РОЗДІЛУ VI

¹ Демидова Н. Ф. Приказы СИЭ.— М.: Сов. энциклопедия, 1968.— Т. 11.— С. 561. Див.: Устюгов Н. В. Эволюция приказного строя Русского государства в XVII в. Абсолютизм в России.— М.: Наука, 1964.

² Див. наприклад, «наказ» яблонівським воеводам від 18(8) травня 1648 р. про необхідність відправки «Вістовщиків» на Україну (АМГ.— Т. 2.— № 331).

³ ВУР.— Т. 2.— № 1.— С. 7.

⁴ Там же.— № 1, 2.

⁵ Там же.— № 4.

⁶ Див.: Акты ЮЗР.— Т. 10.— № IV 7.— С. 153; ВУР.— Т. 2.— № 154, 47.

⁷ ВУР.— Т. 2.— № 108.

⁸ Див.: ВУР.— Т. 2.— № 47, 54, 146, 175; АМГ.— Т. 2.— № 324, 333, 338, 344, 500, 501, 503, 526, 538, 582, 590, 592—593; Акты ЮЗР.— Т. 3.— № 309, 311 (додаток № 86); Т. 8.— № 21, 42; РДАДА.— Ф. 124.— Оп. 1.— 1651 р.— № 10; 1654 р., оп. 1.— № 25.— Арк. 1.

⁹ Див., наприклад: РДАДА.— Ф. 124, 1654 р., оп. 1, № 25.— Арк. 5 (Відписка брянського воеводи Ф. Волконського від 27 (17) грудня 1654 р. про посольства Б. Хмельницького до царя).

¹⁰ РДАДА.— Ф. 79, оп. 1, 1654 р.— № 11.

¹¹ АМГ.— Т. 2.— С. 559.

¹² Там же.— № 471.

¹³ Там же.— № 472, 530.

¹⁴ Там же.— № 348.

¹⁵ Там же.— № 353.

¹⁶ Там же.— № 351; ВУР.— Т. 2.— № 24; Див. також: Акты ЮЗР.— Т. 8.— № 18.

¹⁷ Акты ЮЗР.— Т. 8.— № 42/1, 42/2.

¹⁸ ВУР.— Т. 2.— № 152, 188; РИБ.— Т. 4.— № VI/2, XIII/2, XXIV/2. Відзначимо також, що до відписок прилягає невелика кількість «доезжих памятей» — донесень посадових осіб про результати виконання ними доручень.

¹⁹ Акты ЮЗР.— Т. 8.— 29.

²⁰ ВУР.— Т. 2.— № 67, 70.

²¹ ВУР.— Т. 2.— № 16, 31, 48, 70, 140, 146, 153, 157, 163, 180; Т. 3.— № 3-4, 12, 15, 34, 53, 65-67, 91, 103, 151, 174, 180, 222, 238; АМГ.— Т. 2.— № 324, 338, 344, 573, 586; Акты ЮЗР.— Т. 8.— № 263; Т. 8.— № 21; РИБ.— Т. 4.— № III 2, XXI 3; РДАДА.— Ф. 150, оп. 1.— 1653 р.— № 5; Акты ЮЗР.— Т. 1.— № VIII 24-а; Вести-Куранты 1648—1650 гг.— № 35.

²² ВУР.— Т. 2.— № 70; Т. 3.— № 4, 103, 151; Див. ВУР.— Т. 2.— № 44.— С. 83.

²³ ВУР.— Т. 3.— № 222.

²⁴ СИЭ.— М.: Сов. энциклопедия, 1974.— Т. 15.— С. 833.

²⁵ Див.: ВУР.— Т. 2.— № 98.

²⁶ ВУР.— Т. 3.— № 157.— С. 278.

²⁷ Вестник Европы.— СПб., 1827.— № 4—5.

²⁸ Акты ЮЗР.— Т. 10.— № VIII 29.

²⁹ Там же.— № XVI 21.

³⁰ РДАДА.— Ф. 124, оп. 1., 1654 р.— № 26; Акты ЮЗР.— Т. 10.— № XVII 6.

Див. також чолобитні російських дипломатів В. Михайлова (1648) та А. Суханова (1651): ВУР.— Т. 2.— № 98; Історія України в документах і матеріалах.— Т. 3.— № 154.— С. 199—200.

³¹ Акты ЮЗР.— Т. 3.— Допол. № 87.

³² Див.: ВУР.— Т. 3.— № 144; Акты ЮЗР.— Т. 3.— № 336/7.

³³ ВУР.— Т. 2.— № 5; Акты ЮЗР.— Т. 3. Дополн. № 34, 80.

³⁴ ВУР.— Т. 3.— № 76; Т. 2.— № 161.

³⁵ Див.: АМГ.— Т. 2.— № 461, 483; Юркевич В. Еміграція на Схід.— С. 124.

³⁶ Акты ЮЗР.— Т. 3.— № 331. Див. також: ВУР.— Т. 2.— № 128.

³⁷ Акты ЮЗР.— Т. 3.— № 193.— Дополн № 11; РДАДА.— Ф. 124, оп. 1., 1654 р., № 26.— Арк. 9—12.

³⁸ Див. наприклад, шість чолобитних київського паломника Марка, що відносяться до вересня—жовтня 1648 р. (Акты ЮЗР.— Т. 3.— № 159. Дополн.).

³⁹ РДАДА.— Ф. 124, оп. 1., 1654.— № 25.

⁴⁰ ВУР.— Т. 3.— № 158, 41, 111; Т. 2.— № 109; Акты ЮЗР.— Т. 3.— № 253.— Дополн. № 16. Див. також «доклад» про призначення жалування для В. В. Бугурліна та членів його посольства (Акты ЮЗР.— Т. 10.— № IV 7).

⁴¹ Див.: Ковальский Н. П. Источниковедение...— Ч. 4.— С. 28—32; Бардах Ю., Леснододорський Б., Петшак М. Зазн. праця.— С. 244—248, 255—256; Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII—XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження). Історичні джерела та їх використання.— К.: Наук. думка, 1969.— Вип. 4.— С. 129—170; Яковенко Н. Н. О языковом составе городских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории.— Днепропетровск: ДГУ, 1983.— С. 64—73.

⁴² АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 197.

⁴³ Там же.— № 198.

⁴⁴ Там же.— № 211.

⁴⁵ Там же.— № 193.— С. 477.

⁴⁶ Там же.— № 166.— С. 395.

⁴⁷ Там же.— № 32.— С. 66—67.

⁴⁸ Там же.— № 58, 71, 79. Див. також два привілеї Яна Казимира, дані П. Верещаци (С. 538—539).

⁴⁹ Див., наприклад, скаргу шляхтянки Г. Смитковської від 3 березня 1649 р. та її апеляцію від 18 квітня 1652 р. (АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 32, 295).

⁵⁰ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 51—53.

⁵¹ Там же.— № 114, 120.

^{51.а} Там же.— № 264. Тут вміщено типову для феодальних судів скаргу селян та містян на свавілля шляхти. Варто відзначити, що автори скарги мусили вживати офіційну термінологію при згадуванні повстанців.

⁵² Дуже важливою є емісія українських послів до Польщі на чолі з Гарасимом Яцкевичем з приводу нападу на них у Луцьку слуг місцевого підстарости (АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 201). Див. також емісію містянина Степана Орвата (від 7 лютого 1650 р.) АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 167.

⁵³ Див., наприклад: АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 101, 152; Жерела...— Т. 5.— Ч. 2.— № 38. Див. також дуже важливу реляцію возного про те, що селяни с. Кам'янецького відмовляються виконувати панщину (від 12 червня 1649 р.) Жерела...— Т. 5. Ч. 2.— № 53.

⁵⁴ АГАД.— Ф. АР.— Відд. 2.— Т. 7.— № 871, 874, 875. Див.: Ділова мова...— С. 198—202.

⁵⁵ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 55, 134, 143, 169, 261.

⁵⁶ Там же.— № 148.— С. 350.

⁵⁷ Там же.— № 144.— С. 334.

⁵⁸ Ділова мова...— С. 181—189, 214—215.

⁵⁹ Типові позови збереглися у складі судових декретів, опублікованих у АЮЗР.— Ч. 3. Т. 4.— № 190—191. Див. також запис возного про вручення позову: *Ділова мова...* С. 190—191.

⁶⁰ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 207.

⁶¹ *Мальдзіс А.* Беларусь у люстерку мемуарної літератури XVIII стагоддзя Мінск: Мастацкая літэратура, 1982.— С. 75—77; *Мыцык Ю. А.* О класифікацыі і дастовярнасці конфэсат участнікаў Освободзіцельнай вайны украінскага народа 1648—1654 гадоў // *Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории.*— Днепропетровск: ДГУ, 1988.— С. 97—101.

⁶² *БЯ.*— ВР.— № 49.— С. 447.

⁶³ *ВУР.*— Т. 2.— № 36, 38; *Д.*— № 39, 52, 53, 68, 156, 165, 170, 176, 203, 205, 217; Див. також: *Д.*— № 184; АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 15, 72, 140, 277 12; *ПКК.*— Т. 1.— Отд. 3.— № 1, 35, 39, 40, 70, 72; Т. 3.— № 25; *Жерела...* Т. 4.— № 11, 20, 40, 41, 156; Т. 5.— Ч. 1.— № 15; *М.*— № 48, 105, 137; *Рідні спомини...* Т. 2.— № 39; *Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР»* (сост. Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык).— Днепропетровск: ДГУ, 1984.— С. 33—34; *Лещинский Ю.* Зазн. праця.— С. 687; *Міллер І. С.* Зазн. праця.— С. 68—69; *Оссолінеум.*— ВР.— № 5656 II.— Арк. 151—154, 155—163; *Ч.*— ВР.— № 2576.— С. 264—268; № 146.— С. 265; № 147.— С. 121, 331; *ВДА* у Кракові.— Ф. ЗР.— № 31.— Арк. 211; Ф. ЗП.— № 363.— С. 903, 1171, 409; *Czaplinski Wl.* Ruchy ludowe... S. 64—90.

⁶⁴ *ВУР.*— Т. 2.— № 36, 38; *Д.* № 205; *Лещинский Ю.*— Зазн. праця.— С. 687—688; *Методические указания...* С. 33—34; *Оссолінеум.*— ВР.— 5656 II.— Арк. 151—154.

⁶⁵ *Ч.*— ВР.— № 147.— С. 331.

⁶⁶ *Д.*— № 159, 170 Див. також: *АГАД.*— № Ф. АР.— Відд. 2.— Кн. 21.— С. 432—433.

⁶⁷ *Ч.*— ВР.— № 147.— С. 331.

⁶⁸ *Д.*— № — С. 514. Додатком до конфесати Інает-мурзи є, очевидно, витяг з анонімної конфесати, яка міститься у листі венеціанського офіцера (*Д.*— № 161).

⁶⁹ *ВДА* у Кракові.— Ф. ЗП.— № 363.— С. 903—905. Ці свідчення дали Іван з Каларашівки, Стрятин з Креченкович та 9 рядових полонених (Косташ, Думитрашко, Ситрич, Ілля, Василе, Данило, Сидорка, Григораш, Лучка).

⁷⁰ *ПКК.*— Т. 1.— С. 355, 357.

⁷¹ *Д.*— С. 106.

⁷² *Там же.*— С. 510.

⁷³ *Ч.*— ВР.— № 146.— С. 265; № 2576.— С. 264—268. Див.: *Украинские народные думы.*— М.: Наука, 1972.— С. 262—275.

⁷⁴ *Аналіз «пыточных речей» повстанців С. Разіна даний у роботі: Степанов Н. В.* Крестьянская война в России 1670—1671 гг. Восстание Степана Разина.— Л.: ЛГУ, 1966.— Т. 1.— С. 14—21.

⁷⁵ *Д.*— № 39; *Ч.*— ВР.— № 2576.— С. 264—268.

⁷⁶ *ВДА* у Кракові.— Ф. ЗП. № 363.— С. 821.

⁷⁷ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 215; *РДАДА.*— Ф. 389, оп. 1, № 220— Арк. 1—6. Тут вміщено 4 декрети від 4 березня 1652 р. про позови проти луцьких містян, котрі брали участь у Національно-визвольній війні.

⁷⁸ *АГЗ.*— Т. 21.— Нг. 7—11, 18.

⁷⁹ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 67, 194, 183, 287; *Жерела...* Т. 5.— Ч. 1.— № 93; Ч. 2.— № 5—37, 41—42, 50; Див. також: АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 68.— С. 150—151; № 43, 62.

⁸⁰ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 209.

^{80,а} Див., *наприклад*, заповіт православного шляхтича Пузини (від 29 (19) грудня 1648 р.), що проливає світло на діяльність Луцького православного братства у початковий період війни (*ПКК.*— Т. 1.— Отд. 1.— № 29).

⁸¹ *Ковальский Н. П.* Источниковедение социально-экономической истории

- Украины...— С. 40—55. Див.: *Соціальна боротьба у місті Львові в XV—XVII ст.*— № 37, 40—42, 46, 50, 56, 79, 93.
- ⁸² ЦДІАЛ.— Ф. 129, оп. 1.— № 579.
- ⁸³ *Там само.*— Ф. 52, оп. 2.— № 668.
- ⁸⁴ *Соціальна боротьба.*— № 93.
- ⁸⁵ Ч.— ВР.— № 1662.— Арк. 1.
- ⁸⁶ *Украинско-армянские связи* № 29; (*Baracz S.*) *Pamiętniki dziejów polskich z aktów urzędowych i rekoisemnych.*— Lwów, 1895.— S. 40—41.
- ⁸⁷ ЦДІАЛ.— Ф. 35, оп. 1. № 2.— Арк. 124, 133 зв., 161 зв., 197, 198, 241.
- ⁸⁸ Ч.— ВР.— № 1663.
- ⁸⁹ *Жерела.* Т. 5.— Ч. 2.— № 39—40, 44—49, 51—52; ПКК.— Т. 1.— Отд. 3.— № 55. Див.: АГАД.— Ф. АЗ.— № 449.— Арк. 86.
- ⁹⁰ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 247; АГАД.— Ф. АЗ.— № 449.— Арк. 113.
- ⁹¹ ЦДІАЛ.— Ф. 129, оп. 1.— № 580—582, 592, 588, 594, 597—598, 601, 608.
- ⁹² *Крыловский А. С.* Львовское ставропигнальное братство. Приложение.— № 17.
- ⁹³ *Там же.*— № 596, 610, 631.
- ⁹⁴ Див.: *Ковальский Н. П.* Источниковедение социально-экономической истории Украины...— С. 31—33, 39.
- ⁹⁵ ВДА у Кракові— Ф. АС.— № 144. Про норму феодалної ренти на Білоцерківщині напередодні Національно-визвольної війни йдеться у кн.: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький...— С. 23—24.
- ⁹⁶ ВДА у Кракові— Ф. АС.— № 64; 118.— Арк. 37—86; АГАД.— Ф. Бібліотека Баворовських.— № 250.
- ⁹⁷ ВДА у Кракові.— Ф. АС.— № 140.— Арк. 1.
- ⁹⁸ *Там само.*— № 141.— С. 7; С. 3, 11—14.
- ⁹⁹ *Там само.*— № 144.— Арк. 1—3.
- ¹⁰⁰ Реестра Войска Запорожского 1649 года.— М., 1875.
- ¹⁰¹ ПКК.— Т. 2.— Отд. 3.— № 3.
- ¹⁰² РДАДА.— Ф. 196.— № 1691.
- ¹⁰³ ЦДІАК.— Ф. 1230, оп. 1, № 348.— Арк. 1—8.
- ¹⁰⁴ *Шевченко Ф. П.* Політичні...— С. 151—155; *Шевченко Ф. П.* Грузины в Войске Запорожском // Из истории украинско-грузинских связей.— Тбилиси: Изд-во АН ГССР, 1968.— Т. 1.— С. 38—55; *Шевченко Ф. П.* Реестр... С. 23—34; *Ермоленко А. Ф.* Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654) // Воссоединение Украины с Россией.— М.: Изд-во АН СССР, 1954.— С. 225—227; *Остап Р. Л.* Украинская антропонимия первой половины XVII века. Мужские личные имена: Автореф. дис... канд. филолог. наук.— Ужгород, 1986; *Остап Р. Л.* Молдавани на Брацлавщині в першій половині XVII ст. // Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.— Вінниця, 1986.— С. 59; *Остап Р. Л.* Назви населених пунктів Брацлавщини в першій половині XVII ст. // Тези доповідей Четвертої Вінницької... С. 58—59; *Фененко М.* Західні українці у війську Богдана Хмельницького (реестр 1649 р.) // Жовтень.— 1968.— № 2.— С. 137—138; *Luber S.* Die Herkunft von Zaporoger Kozacken des 17 Jahrhunderts nach Personennamen.— Berlin, 1983.
- ¹⁰⁵ *Sysyn F. E.* Documents of Bohdan Kmelnycky... Nr. 13.
- ¹⁰⁶ *Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепропетровск: ДГУ, 1988.— С. 41.
- ¹⁰⁷ *Реестра.*— С. 55, 72.
- ¹⁰⁸ ВУР.— Т. 2.— С. 225.
- ¹⁰⁹ *Акты ЮЗР.*— Т. X.— С. 781—832.
- ¹¹⁰ ВУР.— Т. 3.— № 226. Другий список вміщено в Актах ЮЗР (Т. 10.— С. 239—240).
- ¹¹¹ ВУР.— Т. 3.— № 232.
- ¹¹² *Бардах Ю., Леснодорський Б., Петшак М.* Зазн. праця.— С. 234—237; *Wimmer J.* Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w

latach 1648—1655 // Studia i materiały do historii wojskowości.— Warszawa, 1960.— Т. 5.— S. 477—497; *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w.— Warszawa, 1965; *Libiszowska Z.* Wojsko polskie w XVII w. w świetle relacji cudzoziemskich. // Studia i materiały do historii wojskowości.— Warszawa, 1960.— Т. 5.— S. 244—251; *Górka O.* Liczebność tatar i ich wojsk // PH.— Warszawa, 1936.— Т. 8.— Z. 2.— S. 31—69.

¹¹⁸ *Wimmer J.* Materiały... S. 477—497.

¹¹⁴ *БВУ.*— Оп.— № Акс. 1949/440.— Арк. 253—255.

¹¹⁵ *Ч.*— ВР.— № 379.— С. 30—31.

¹¹⁶ *Там само.*— № 143.— С. 149—152.

¹¹⁷ *АЮЗР.*— Ч. 3.— Т. 4.— № 13.

¹¹⁸ *Ч.*— ВР.— № 144.— С. 791—797; *БЯ.*— ВР.— № 110.— С. 5—7. Див. також детальний розпис кварцяного війська, який було розглянуто на коронаційному сеймі 1649 р. (*БВУ.*— ВР.— № Акс. 1949/440.— Арк. 316 зв.— 317).

¹¹⁹ *Ч.*— ВР.— № 144.— С. 717—718.

¹²⁰ *Там само.*— С. 713—717. Другий список: *АГАД.*— Ф. АР.— Відд. 2.— Кн. 14.— С. 277—282.

¹²¹ *М.*— № 139. До публікації не увійшов реєстр Я. Михаловського, який містить дані про чисельність й склад королівської хоругви з 75 душ, де служив і автор реєстру, а також хоругви калуського старости Замойського з 75 душ, присланих на допомогу (*БПАН.*— ВР.— № 2253.— Арк. 52—52 зв.).

¹²² *М.*— № 168.

¹²³ *Ч.*— ВР.— № 398.— С. 101—103.

¹²⁴ *БВУ.*— ВР.— № Акс. 1949/440.— Арк. 445—446 зв.

¹²⁵ *Там же.*— Арк. 447—448.

¹²⁶ (*Освенцим С.*) Отрывки из дневника Станислава Освенцима, относящиеся к истории Южной Руси 1643—1651.— Киев, 1883.— С. 51—54.

¹²⁷ *Ч.*— ВР.— № 146.— С. 229—236.

¹²⁸ *БВУ.*— ВР.— № Акс. 1949/440.— Арк. 567—567 зв.

¹²⁹ *ВДА* у Кракові.— Ф. ЗР.— № 31.— Арк. 167—173.

¹³⁰ *Ч.*— ВР.— № 144.— С. 849. Див. також реєстр військ ВКЛ 1655 р.: *Ч.*— ВР.— № 2749. С. 351—353.

¹³¹ *Ч.*— ВР.— № 2749.— С. 73—74, 117—121, 209, 263.

¹³² *Ч.*— ВР.— № 398.— С. 74—76; № 2947.— С. 54—68.

¹³³ *Ч.*— ВР.— № 144.— с. 111.

¹³⁴ *БПАН.*— ВР.— № 2253.— Арк. 88.

¹³⁵ *АГАД.*— Ф. 86.— № 38—40, 42, 51.

¹³⁶ *Ч.*— ВР.— 1729.— Арк. 49, 70, 76—78.

¹³⁷ *БЯ.*— ВР.— № 90.— Арк. 15 зв.

¹³⁸ *Górka O.* Liczebność tatar... S. 65—66; *Ohmanski J.* Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed najazdami tatarów krymskich w XV—XVII wiekach // Studia i materiały do historii wojskowości.— Warszawa, 1960.— Т. 5.— S. 347—360.

¹³⁹ *Источниковедение истории СССР*— М.: Высшая школа, 1981.— С. 268—269.
¹⁴⁰ *Акты ЮЗР.*— Т. 10.— № VI 12-г. Додані І. Золотаренко документи були опубліковані тут же (№ VI 12-а, VI 12-б, VI 12-в).

¹⁴¹ Детальніше про це див.: *Мицик Ю. А.* До видання Українського дипломатарію XVI—XVIII ст. (Листи Б. Хмельницького та його сподвижників часів Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.). // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України.— Дніпропетровськ: ДДУ, 1991.— С. 119—129.

¹⁴² *Акты ЮЗР.*— Т. 3.— № 340.

¹⁴³ *Там же.*— № 341.

¹⁴⁴ *Сергейчук В. І.* Розвідка у війську Богдана Хмельницького // Отчий край 85.— К.: Молодь, 1985.— С. 98.

¹⁴⁵ *АМГ.*— Т. 2.— № 590.

¹⁴⁶ *Там же.*

¹⁴⁷ *АЮЗР.*— Ч. 3.— Т. 4.— № 250.

- ¹⁴⁸ АЮЗР.— Ч. 1.— Т. 4.— С. 103; ЦДІАК.— Ф. 220. Оп. 1.— 146—147, 151.
- ¹⁴⁹ АГАД.— Ф. АЗ.— № 449, 450; ВДА у Кракові.— Ф. АС.— № 86; ЦДІА Литви.— Ф. 1292. Оп. 1.— № 14; Ч.— ВР.— № 2749; ВДА у Кракові.— Ф. ЗР.— № 57, 66—68, 50, 59, 147; БЯ.— ВР.— № 58165; АГАД.— Ф. «Посольські книжки».— № 35.
- ^{149_a} ВДА у Кракові.— Ф. ЗП.— № 363, 364, 367—373; Ф. ЗР.— № 31, 41, 70; БПАН.— ВР.— № 2251—2257; БН.— ВР.— № IV. 6633, III. 6634, IV 6635, IV. 6637; Оссолінеум.— ВР.— 187 II, 188 II; БЯ.— ВР.— № 5479; ЛБАН.— ВР.— № 113 II, 189 II. Див.: Степанков В. С. Рукопис М. Голінського як джерело до вивчення Визвольної боротьби народних мас Брацлавщини в середині XVII ст. // Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної...— С. 61—62; *Malewska H.* Listy staropolskie epoki Wazów.— Warszawa, 1977. S. 354.
- ¹⁵⁰ Див., наприклад: Д.— № 5, 7, 12, 15, 17—20, 26, 33, 36, 40, 56, 58, 62 тощо.
- ¹⁵¹ Ч.— ВР.— № 142.— С. 211.
- ¹⁵² *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины...— С. 33—34, 45—49; *Мыцык Ю. А.* Немецкие «летучие листки» об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // Вопросы германской истории. Классовая борьба и социальные движения нового и новейшего времени.— Днепропетровск: ДГУ, 1981.— С. 144—156 та ін.; *Zawadzki K.* Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI—XVIII wieku.— Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1977.— Nr. 479, 497, 498.
- ¹⁵³ ЦДІАК.— Ф. 1230, оп. 1, № 32.— Арк. 79—86; *Мицык Ю. А., Підгорна Н. М., Пройслер Б.* Німецький «летючий листок» про Берестецьку битву // Берестецька битва в історії України. // Тези III республіканської науково-теоретичної конференції.— Рівне, 1992.— С. 63—66.
- ¹⁵⁴ «Вести-Куранты». 1645—1646, 1648 гг.— № 62, 64, 65, 59; «Вести-Куранты». 1648—1650 гг.— № 5, 7, 18, 20, 21, 26, 30, 31, 33, 37, 40, 42, 54.
- ¹⁵⁵ Д.— № 111, 217, 206; БЯ.— ВР.— № 5.— С. 863—866; БВУ.— ВР.— № Акс. 1949/440.— Арк. 279 зв.— 280; Ч.— ВР.— № 145.— С. 511—515.
- ¹⁵⁶ Ч.— ВР.— № 142.— С. 105.
- ¹⁵⁷ *Мыцык Ю. А.* Малоизвестный немецкий источник...— С. 155—164.
- ¹⁵⁸ Д.— № 111; Оссолінеум.— ВС.— № XVII — 4299-111; Ч.— ВС.— № 10412 II; БЯ.— ВС.— 25323; *Gazett de France.* Paris, 1649.— Nr. 38; *Theatrum Europaeum.* — Frankfurt-am-Mein, 1663.— Т. 6.— S. 118.
- ¹⁵⁹ Ч.— ВС.— № 10408 II; 6605 I; БН.— ВМ.— № 37588. Див.: *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны... С. 10, 42.
- ¹⁶⁰ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 776.
- ¹⁶¹ *Рудавський Я. Л.* Зазн. праця.— Т. 1.— С. 191.
- ¹⁶² Ч.— ВР.— № 145.— С. 208.
- ¹⁶³ М.— № 292, 293.
- ¹⁶⁴ Там же.— № 294.
- ¹⁶⁵ *Мицык Ю. А.* Нові дані про події Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. у Вінниці (за матеріалами архівів ПНР). // Тези доповідей Четвертої Вінницької...— С. 60—61.

ДО РОЗДІЛУ VII

¹ Ряд аспектів даного розділу повніше висвітлено у наших працях: *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины... *Мыцык Ю. А.* Украинские летописи XVII века.— Днепропетровск: ДГУ, 1978, украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск: ДГУ, 1985; *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Украинское летописание // ВИ.— 1985.— № 10.— С. 81—84.

² *Галятковский И.* Ключ розуміння.— К.: Наук. думка, 1985.— С. 348—349; «Синопис».— К.. 1680.— Арк. 112—114 зв.: *Sinopsis*.— Kiev. 1681.— (hgg. H. Rothe).— Köln-Wien, 1983.— S. 51—54.

³ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России.— Ч. 2.— М., 1830: При-
мечания.— С. 49.— № 179.

⁴ *РДАДА.*— Ф. 124, оп. 1, 1654 р.— № 23.

⁵ *Мицик Ю. А.* Перший український історико-політичний трактат // УІЖ.— 1991.— № 5.— С. 129—138.

⁶ *Rawita-Gawronski E.* Sprawy i rzeczy ukraińskie.— Lwów, 1914.— Nr. 1; *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны...— С. 12—20.

⁷ *Ч.*— ВР.— № 1657— С. 327—328.

⁸ *Там же.*— С. 323—324.

⁹ *АГАД.*— Ф. «Архів Браницьких з Сухой».— № 27/40.— С. 2—18.

¹⁰ *Ч.*— ВР.— С. 323—324, 327—328.

¹¹ *АГАД.*— Ф. «Архів Браницьких з Сухой».— № 27/40.— С. 4—6.

¹² *Франко І.* Хмельниччина 1648—1649 рр. у сучасних віршах // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах.— К.: Наук. думка, 1981.— Т. 31.— С. 188—254; *Франко І. Я.* Карпо Півторакожуха.— Там само.— К.: Наук. думка, 1983.— Т. 38.— С. 492—498.

¹³ *ВДА* у Кракові.— Ф. АС.— № 306.— Арк. I зв.— 5.

¹⁴ *Nowak Z.* Zapomniane wiersze o wojnie polsko-kozackiej (ze zbiorów biblioteki gdańskiej) // Libri Gedanensis. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdansk, 1976.— Т. 5.— С. 211—257.

¹⁵ *Там же.*— С. 234—235. Див.: *Франко І. Я.* Карпо Півторакожуха...— С. 495—496.

¹⁶ *Акты ЮЗР.*— Т. 10.— № XVI 12.

¹⁷ *Ч.*— ВР.— № 1656.— С. 161—162; *БЯ.*— ВР.— № 116.— Арк. 248. Цей пасквіль було створено одразу після підписання Зборівського миру, коли королівське військо почало відходити з-під Зборова. Опінія приписувала авторство коронному підканцлеру Є. Радзейовському (*БПАН.*— ВР.— № 2253.— Арк. 67 зв.). Див також: «Компендіум рад...» (1650) (*Ч.*— ВР.— № 398.— С. 11—17; № 1697.— С. 135—137, 402; № 430.— С. 323—326; № 144.— С. 547).

¹⁸ Низку творів, у яких висміювався князь Домінік, розглянув свого часу І. Франко (*Франко І. Я.* Хмельниччина...). Див. також: *Ч.*— ВР.— № 1947.— С. 85—87.

¹⁹ *Шурат В.* З неznаної польської рукописи XVII ст. // ЗНТШ.— Львів, 1906. Т. 74.— С. 129—141.

²⁰ *ВДА* у Кракові.— Ф. АС.— № 306.— Арк. I зв.— 5.

²¹ *Welyczenko S.* Malo znany portret Bohdana Chmielnickiego // Studia histo-
guczne.— 1981.— Nr. 24.— Z. 2.— S. 303—307.

²² *Ч.*— ВР.— № 3923.— С. 81—90; *ЛБАН.*— ВР.— Ф. Осолінських.— № 231 II.— С. 223—226; *Венгженевский С.* Свадьба Тимоша Хмельницкого (Эпизод из истории малорусско-молдавских отношений.) // КС.— 1887.— № 3, 5.
^{23—24} *Оссолінеум.*— ВР.— № 210 II.— С. 48—55; *ДБП.*— «Россіка».— № 13, 9, 2. 550. Див. також: *Ч.*— ВР.— № 3923.— С. 63—66; *Зволинский П.* Неизвестное первое издание «Думы казацкой» 1651 г. // Труды отдела древнерусской литературы.— М., 1958.— Т. 14.— С. 335—340; *ДБП.*— «Россіка».— № 19, 9, 2. 833. *ЛБАН.*— ВР.— № 31 337. II.— С. 15; *БЯ.*— ВР.— № 108.— Арк. 245; № 5993.— Арк. 337. Див. також невеликий анонімний панегірик «перемозі» коронних військ під Зборовим (*БВУ.*— ВР.— № Акс. 1949/440.— Арк. 377 зв.—381).

²⁵ *Новак З.* Зазн. праця.— С. 224—226, 241—242.

^{25-а} *Ч.*— ВР.— № 1657.— С. 334.

²⁶ *Ч.*— ВР.— № 379.— С. 217—218; *БВУ.*— ВР.— № Акс. 1949/440. Арк. 297—298 зв.: 299—301; 316—317 зв.: *БЯ.*— ВР № 7777.— Арк. 1949 // 440.— Арк. 479—483.

- ²⁷ Д.— № 139.
- ²⁸ БВУ.— ВР.— Акс. 1949 / 440.— Арк. 403.
- ²⁹ Д.— № 44.
- ³⁰ ЧОІМ.— ВР.— № Ал.— 940.— Арк. 78.
- ³¹ ДБОП. «Россіка».— № 13, 4, 2, 54; БН.— ВМ.— № 35 115.
- ³² Житомирская С. В. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников // Археографический ежегодник за 1976 год.— М.: Наука, 1977.— С. 47.
- ³³ Путешествие антиохийского патриарха Макария в XVII веке.— М., 1897.— Вып. 2.— С. 36. Див.: Полотнюк Я. С. Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського «Подорож патріарха Макарія» // Історичні джерела та їх використання.— К.: Наук. думка, 1971.— Вип. 6.— С. 68—82.
- ³⁴ Рідні спомини...— Т. 1.— С. 76—82. Цей щоденник, що охоплював події з 12 по 15 березня 1649 р., був створений Острогородом у Барі після повернення з каральної операції, приблизно 17—24 березня 1649 р.
- ³⁵ Д.— № 96.
- ³⁶ М.— № 11, 80, 85, 149, 150, 223; Д.— № 42, 94, 96, 104, 109, 235, 236; БПАН.— ВР.— № 2253.— Арк. 52-68 зв., 68 зв.— 82, 89—92 зв.; № 1017.— Арк. 6, 773 зв.: ЦДІАК.— Ф. 1230.— Оп. 1.— № 33.— Арк. 65—72; № 109; Ч.— ВР.— № 145.— С. 45—50; Рідні спомини...— Т. 1.— С. 83—84; АГАД.— Ф. АКВ.— Відд. козацький.— № 36.— С. 1—5.
- ³⁷ АЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— № 6; ЧОНДР.— 1847.— Кн. 5.— С. 31—38. Майже повністю дана пам'ятка була передрукована в російському перекладі у кн.: Белоруссия в эпоху феодализма.— Т. 2.— № 8.— С. 31—34; БПАН.— ВР.— № 1017.— Арк. 51—54. Другий список даної пам'ятки зберігається: Ч.— ВР.— № 398.— Арк. 26—31; Рідні спомини...— Т. 1.— С. 78—82.
- ³⁸ Мицик Ю. А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі готочасної польської історико-мемуарної літератури. // На чолі козацької держави.— Рівне, 1994.— С. 110—170.
- ³⁹ Д.— № 232, 235, 236; Рідні спомини...— Т. 1.— С. 276—314; Див.: БПАН.— ВР.— № 2253.— Арк. 89—92 зв.
- ⁴⁰ Д.— № 109; БПАН.— ВР.— № 1017.— Арк. 52—68 зв.; 68 зв.— 82.
- ⁴¹ БПАН.— ВР.— № 1017.— Арк. 67—73 зв.
- ⁴² Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw politycznych w Polsce XVII wieku.— Wilno, 1859.
- ⁴³ Oswiecims. Dyaryusz 1643—1651 Wydał dr. W. Gzermak.— Kraków, 1907. Нами подані посилення за російським перекладом частини щоденника Освенціма: «Отрывки из дневника Станислава Освенцима, относящиеся к истории Южной Руси. 1643—1651».— Киев, 1883.
- ⁴⁴ Отрывки...— С. 74—76, 90—97; ВДА у Кракові.— Ф. АС.— № 67.— С. 288—285; ЦДІАК.— Ф. 1230, оп. 1, № 33.— Арк. 59—64.
- ⁴⁵ Отрывки...— С. 60—61.
- ⁴⁶ Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła, kanclerza w. litewskiego.— Poznań, 1839.— Т. 1—2.
- ⁴⁷ Ibid.— Т. 2.— С. 359.
- ⁴⁸ Житомирская С. В. Указ. соч.— С. 42.
- ⁴⁹ (Jerlicz J.) Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza.— Warszawa, 1853.— S. 1—2; Pulaski F. Opis 1815 rękopisów biblioteki ordynacji Krasińskich.— Warszawa, 1915.— Т. 1.— S. 281. Див. переклади окремих фрагментів праці Єрлича російською та українською мовами: Летопись Иоахима Ерлича // Военно-исторический вестник.— Киев, 1910.— № 1—2.— С. 39—51; Історія України в документах і матеріалах.— Т. 3.— № 90, 105, 121.
- ⁵⁰ Детальніше про ці мемуари див.: Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны...— С. 24—32.
- ⁵¹ Маскевич Б. Зазн. праця.— С. 239—242, 246—254, 258—259, 261—269.
- ⁵² Хжонц Е. Зазн. праця.— С. 251—267.

⁵³ Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимины о казаках // КС.— 1900.— Январь.— С. 62—75.

⁵⁴ ЛБАН.— ВС.— № 2602 П; *Vimina A. Historia delle guerre civili in Polonia.— Venetia, 1671.* Рукописный вариант «Історії» зберігається у РДАДА.— Ф. 12, оп. 1.— № 2 (доповнення).

⁵⁵ Див.: *Історія України в документах і матеріалах.*— Т. 3.— № 147.

⁵⁶ *Ramiętniki kawalera de Bezujeu.*— Kraków, 1883. Див. також: *Ульріх фон Вердум. Щоденник // Жовтень.*— 1983.— № 10.— С. 103; *Записки Манштейна о России (1727—1744).*— СПб, 1875.— С. 12—15. *Мицък Ю. Французський мемуарист Ф.-П. Далерак про Україну XVII ст. // Хроніка-2000.*— К., 1995.— Вип. 2—3.— С. 92—103.

⁵⁷ *Тихомиров М. Н. Русское летописание.*— М.: Наука, 1979.— С. 7.

⁵⁸ *Вайнштейн О. Л. Хроніки // СИЭ. М.: Сов. энциклопедия, 1974.*— Т. 5.— С. 672.

⁵⁹ *Грушевский М. С. О так называемой «Львовской летописи»...*— С. 569—587. *Бевзо О. О Львівській літописі...*— С. 12—24.

⁶⁰ РДАДА.— Ф. 389.— № 220. Арк.

^{61—63} ДБХ.— № 460; БЯ.— ВР.— № 6147.

⁶⁴ *Летопись Самовидца...*— С. 78—81; *Марченко М. І. Зазн. праця.*— С. 50—51.

⁶⁵ *Мицък Ю. А. Украинские...*— С. 85—86; *Наукова бібліотека ім. Короленка у Харкові.*— ВР.— № 819—923.— Арк. 12 зв.; *ДБЛ.— ВР.— № 1 (М. 1069).*— Арк. 13 зв.

⁶⁶ ЦНБ.— ВС.— № ІН.— 476.— Арк. 6—7. Див. також запис на кормчій книзі др. пол. XVI ст. про полковника Півторакохуха (*ДБЛ.— ВР.— № 152.*— № 1 (М. 1068))— Арк. 13 зв.).

⁶⁷ *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики.*— М.: Наука, 1976.— Т. 2.— С. 89.

⁶⁸ *Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги.*— М.: Наука, 1976.— С. 81.

⁶⁹ *Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г.— Львов, 1874.*— С. 102. Ці риси притаманні певною мірою й Добромільському літопису 1648—1700 рр., створеному ієреєм Симеоном Коростенським. Див.: *Крип'якевич І. Голодівки на Україні (кілька літописних записок) // Україна.*— 1929.— Липень—серпень.— С. 36.

⁷⁰ *Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх.*— К.: Наук. думка, 1992; *Мицък Ю. А. «Літописець» Дворецких—пам'ятник українського летописання XVII в. // Летописи и хроники.* 1984.— М.: Наука, 1984.— С. 219—234.

⁷¹ ЦНБ. ІР.— П. 260/152 С.; П. 261/153 С.; П. 262/154 С.; 147 М./56.

⁷² *Літопис Самовидця.*— С. 9—39; *Дзира Я. І. Українські літописи XVI—XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання.*— К.: Наук. думка, 1968.— Вип. 3.— С. 177—183; *Дзира Я. І. Українська історіографія другої половини XVII—початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького // Історіографічні дослідження в Українській РСР.*— К.: Наук. думка, 1968.— Вип. 1.— С. 179—195.

⁷³ *Летопись Григория Грабянки.*— Киев, 1854.

⁷⁴ Див.: *Ковальський Н. П., Мицък Ю. А. Украинские летописи.*— С. 91.

⁷⁵ *Летопись Самовидца...*— С. 211—289.

⁷⁶ *Величко С. Летопись событий...; Величко С. Сказание...; Літопис Самійла Величка.*— К.: Дніпро, 1991.— Т. 1—2.

⁷⁷ *Дзира Я. І. Самійло Величко на його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР.*— К.: Наук. думка, 1971.— Вип. 4.— С. 198—224; *Яковлів А. До питання про автора «Історії Русів» // ЗНТШ.*— Львів, 1937.— Т. 154—С. 71—113.

⁷⁸ *Летопись Самовидца...; Южнорусские летописи...; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.*— Киев, 1888.

⁷⁹ Див.: Робинсон А. Н. Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский.— М., 1963.

⁸⁰ Улащик Н. Н. Введение в историю белорусско-литовского летописания.— М.: Наука, 1985.— С. 173—203.

⁸¹ ПСРЛ.— М.: Наука, 1980.— Т. 35.— С. 242.

⁸² Hadzy Mechmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja.— Warszawa, 1971. // Деякі повідомлення Мехмед Сеная знаходять паралелі з поемою «Турай-бей» кримськотатарського поета XVII ст. Джан-Мухамеда (Ачкокракли О. Татарська поема Джан-Мухамеда про похід Іслям-Гірея II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648—49 рр. // Східний Світ.— 1993.— Т. 1—2.— С. 134—139.

⁸³ Власова Л. В. Молдаво-польские связи в последней четверти XVII — начале XVIII в.— Кишинев, Штинца, 1980.— С. 6—9, 29—36, 42—59 та ін.; Михайлика П. В. Відомості з історії Північної Буковини XV—першої половини XVII ст. в молдавських літописах. (до 1648 р.) // Минulé і сучасне Північної Буковини.— К.: Наук. думка, 1972.— Вип. 1.— С. 16.

⁸⁴ Costin M. Letopisetul Tarii Moldovei.— Bucurest, 1950.— S. 59—86.

⁸⁵ Петрушевич О. С. Зазн. праця.— С. 121—122.

⁸⁶ Абрамян А. Г. Турецко-татарские набеги по некоторым армянским источникам XVI—XVII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.— Ереван, Изд-во АН Армянской ССР, 1977.— Вып. 3.— С. 351—352.

⁸⁷ Плохий С. Н. Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века.— Днепропетровск: ДГУ, 1983.

⁸⁸ ДБП.— «Россіка».— № 13. 8. 3. 43; ЛБАН.— ВС.— № 5157 IV.

⁸⁹ Плохий С. Н. Латиноязычные сочинения середины XVII века как источники по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Дис... канд. ист. наук.— Днепропетровск: ДГУ, 1982. (Машинопис.)

⁹⁰ ЦНБ.— ВС.— № ІН-199. ІН-226, ІН-227.

⁹¹ Рудавський Я. Л. Зазн. праця.

⁹² Рудавський Я. Л. Зазн. праця.— Т. 1.— С. 35, 40, 169, 171, 198.

⁹³ Там само.— С. 7—9, 10, 12, 38.

⁹⁴ Там само.— С. 142.

⁹⁵ Примірник першодруку хроніки Грондського зберігається у відділі стародруків ЦНБ (Р. 1206; Р. 1374).

⁹⁶ БПАН.— ВР.— № 1275.

⁹⁷ Мицик Ю. «Під городом Корсунем...» З історії пісні про Корсунську перемогу // Жовтень.— 1983.— № 7.— С. 100—102; Мицик Ю. Польська віршована хроніка про Івана Сірка // Жовтень.— 1986.— № 4.— С. 88—90.

⁹⁸ Stanisława Temberskiego Roczniki 1647—1656.— Kraków, 1897. Див.: Рудницький С. Нове джерело до історії Хмельниччини // ЗНТШ.— Львів, 1898.— Т. 3—4.— С. 1—22.

⁹⁹ Жерела...— Т. 5.— С. XVI, 155—190; Сборник летописей...

¹⁰⁰ Хомишин М. Я. Питання етногенезу слов'ян і міжслов'янських зв'язків у львівських хроніках // З історії міжслов'янських зв'язків.— К.: Наук. думка, 1983.— С. 72—73.

¹⁰¹ ЛБАН.— ВР.— № 113 П.

¹⁰² Мыцык Ю. А. Краткие польские летописи середины — второй половины XVII века как источник по истории Освободительной войны 1648—1654 годов // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории.— Днепропетровск: ДГУ, 1983.— С. 27—35. Див. також: ЦДІАЛ.— Ф. 35, оп. 1, № 2.— Арк. 124, 133 зв., 161 зв., 197, 198, 241; Д.— № 1; ПКК.— Т. 1. Отд. 3.— № 1; Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР».— Днепропетровск: ДГУ, 1984.— С. 64—68.

¹⁰³ Рідні спомини...— Т. 1.— С. 142—143.

¹⁰⁴ БН.— ВМ.— № 47773.— С. 89.

¹⁰⁵ Там само.— № 9041.— С. 29, 45. Див. також латиномовний твір Яна Танського, познанського гродського писаря, відомого учасника посольства Речі Посполитої до Бранденбурга 1655 р., який був присвячений Національно-визвольній війні: *БН.—ВМ.—№ 36366*.

¹⁰⁶ *Егошия*. Бедствия времени // ЧОИДР.— 1859.— Кн. 1.— Январь—март.— Отд. IV С. I—IV, 1—16. Твір Егошії (Венеція, 1656) є по суті плагіатом хроніки Меєра з Щебрешина. Див.: *Боровой С. Я.* Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // *Исторические записки*.— 1940.— Т. 9.— С. 123; (*Ганновер Н.*) Четыре года войны поляков с русскими и татарами.— Киев, 1868; *Маггид Д.* Зазн. твір. ¹⁰⁷ Див.: *Наша культура* (Варшава).— 1991.— Жовтень.— № 5 (314).— С. 15—16. *Horn M.* Powinności wojenne żydów w Rzeczypospolitej XVI—XVII ww.— Warszawa, 1978.

¹⁰⁸ *Боровой С. Я.* Указ. соч.— С. 122.

¹⁰⁹ Там же.— С. 105—118; *Маггид Д.* Вказ. твір.

¹¹⁰ *Мыцык Ю. А.* История Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. в освещении немецкой хроники «Театр Европы» // Вопросы германской истории. Русско-германские отношения нового и новейшего времени.— Днепропетровск: ДГУ, 1982.— С. 145—158; *Мицик Ю., Свешніков І.* У світлі німецької хроніки // Жовтень.— 1985.— № 7.— С. 85—90, *Наливайко Д. С.* Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. // УІЖ.— 1969.— № 11.— С. 131—136.

^{111—112} *Bisaccioni M.* Histoire et quelle et querre di questi ultimi tempi. Venetia, 1654; *Bisaccioni M.* Vive e fatti d'alcuni imperatori ottomani Venetia, 1654.

¹¹² *Vauciennes. Linage de.* L'origini veritable du soulement des Gosaques contre la Polonia.— Paris, 1674.

¹¹³ *Наливайко Д. С.* Західноєвропейські історико-літературні джерела // УІЖ.— 1970.— № 1.— С. 138.

¹¹⁴ *Плохий С. Н.* К вопросу об источниковой основе сочинения П. Шевалье об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // Анализ публикаций источников по отечественной истории.— Днепропетровск: ДГУ, 1978.— С. 46—57.

¹¹⁵ *Jonrin A.* Les voyages en Europe.— Paris, 1672; *Siri V.* Del Mercurio overo historia delcorranti tempi.— Paris, 1672.— V. 1; *Henterille.* Relation historique de la Pologne.— Paris, 1685; *Tollet D.* Skutki wojen drugiej połowy XVII wieku dla miast polskich według relacji podróżnych i komentatorów francuskich Rocznik gdański.— Gdansk, 1976.— Т. 37.— С. 111—121.

З М І С Т

Передмова	3
РОЗДІЛ 1. Головні архівні зібрання з історії Національно-визвольної війни	9
РОЗДІЛ 2. Публікації джерел з історії Національно-визвольної війни	32
РОЗДІЛ 3. Розпорядча документація вищих державних та церковних влад України з питань внутрішньої політики	59
РОЗДІЛ 4. Матеріали дипломатичного характеру	87
РОЗДІЛ 5. Матеріали станово-представницьких органів	133
РОЗДІЛ 6. Матеріали поточного діловодства	149
РОЗДІЛ 7. Наративні джерела	191
Післямова	217
Додатки. Перелік джерел з історії Національно-визвольної війни, опублікованих автором	219
Примітки	224

Наукове видання

Мицик Юрій Андрійович

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.**

Редактори *Г. П. Бідняк, А. Ф. Снітко*
Художник-оформлювач *Г. Л. Іващенко*
Технічний редактор *Н. П. Швидка*
Коректор *Л. С. Червона*

Здано до набору 10.09.95. Підписано до друку 25.03.96. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друкарський. Гарнітура літературна. Високий друк. Умови друк. арк. 15,35. Умовн. фарб.-відб. 15,35. Облік-вид. арк. 18,47. Тираж 2000 прим. Видав. № 441. Замовлення № 90. Ціна договірна.

Видавничо-поліграфічне орендне підприємство «Дніпро».
320070, м. Дніпропетровськ, вул. Серова, 7.

Орендне підприємство «Дніпропетровська книжкова друкарня»,
320091, Дніпропетровськ, вул. Горького, 20.

Мицик Ю. А.

М 70 Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.— Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996.— 262 с.

ISBN 5-7707-8858-5

Монографія присвячена дослідженню всього комплексу джерел з історії боротьби українського народу середини XVII ст. проти колоніального гніту Речі Посполитої. Велика увага приділена дослідженню універсалів, наказів і листів гетьмана України Богдана Хмельницького, історичних джерел, що стосуються його політичної біографії.

Для наукових працівників, викладачів, студентів, краєзнавців.

